

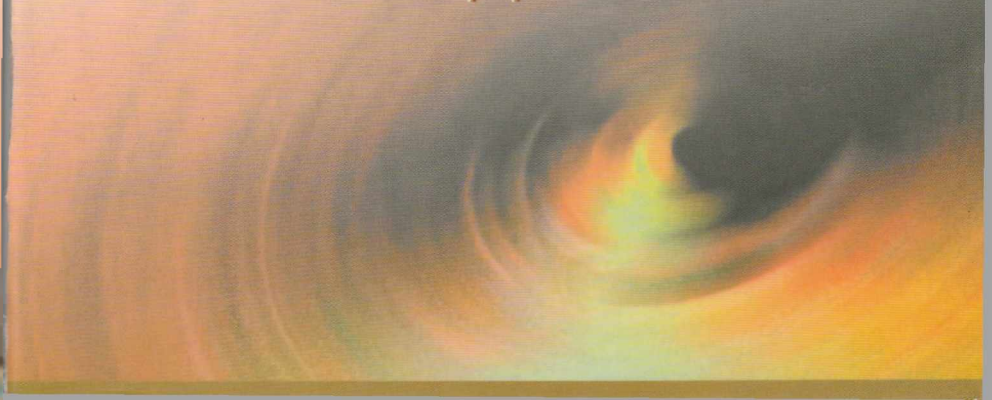
АНАТОЛІЙ

ГАЛЬЧИНСЬКИЙ

ПОМАРАНЧЕВА

РЕВОЛЮЦІЯ

І НОВА ВЛАДА

ПОМАРАНЧЕВА
РЕВОЛЮЦІЯ
І НОВА ВЛАДА

МІЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПАТРІОТИЗМ,
ТО НЕ СЕНТИМЕНТ, НЕ НАЦІОНАЛЬНА ГОРДІСТЬ,
ТО ВАЖКЕ ЯРМО, ЯКЕ ДОЛЯ ПОЛОЖИЛА
НА МОЇ ПЛЕЧІ.

Іван Франко

ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ОЦІНОК

АНАТОЛІЙ
ГАЛЬЧИНСЬКИЙ

ПОМАРАНЧЕВА
РЕВОЛЮЦІЯ
І НОВА ВЛАДА

Київ
“Либідь”
2005

ББК 66.2(4УКР)
Г 17

Розповсюдження і тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено

Головна редакція літератури з гуманітарних наук
Головний редактор *Світлана Головка*
Редактор *Юрій Медюк*

Передмова

К оли Людовік XVI почув від герцога де Ліанкура про штурм Бастилії, то запитав: “Що це, заколот?” І почув у відповідь: “Ні, ваша величносте, це революція”. Ідеться про Велику французьку революцію 1789 р., яка започаткувала нову епоху не лише на Європейському континенті, а й у світі. Подібним чином і досі міркує дехто з українських політиків, для кого листопадові події 2004-го на столичному Майдані та в інших містах нашої країни — це тільки “помаранчевий бунт”. І хоча ще надто рано робити остаточні висновки, але я переконаний, що маємо всі підстави розглядати ці події як вияв класичної за своїм змістом соціальної революції, яка безперечно є логічним продовженням глибоких суспільних трансформацій, розпочатих 1991 року. Зрештою, **цілі 1991-го і цілі 2004-го років — однопорядкові**. Вони мають одну й ту саму генетику і пов’язані не лише з утвердженням України як незалежної суверенної держави, а й із докорінною перебудовою всього комплексу суспільних відносин, інтеграцією нашої країни в сучасний цивілізаційний розвиток. Було би трагічною помилкою, якби ми штучно розірвали цей цілісний процес.

Зрозуміло, що такий принциповий висновок потребує істотних наукових обґрунтувань. Спробую окреслити лише деякі вихідні аспекти своєї позиції. Так сталося, що напередодні першого туру президентських виборів вийшла друком моя книга “Час національного пробудження”, яка може певною мірою розглядатись як спроба осмислення передумов Помаранчевої революції, її об’єктивної незворотності. Не хочу сказати, що в книзі заздалегідь обґрунтовано прогнозні

оцінки подій осені 2004 р. Це не так. Скоріше йдеться про попередній діагноз цих достатньо неординарних і знакових для нашої держави подій. Уже сама назва тієї книги дає, як на мене, досить концентровану відповідь щодо найголовнішого у цьому діагнозі: основа Помаранчевої революції — пробудження української нації. Наступна ж книга, яку й пропоную читачеві, має продовжити розпочату тему.

Чому саме листопадові події на Майдані розглядаю як логічний вислід історичних зрушень 1991 року, вияв революційного оновлення суспільства?

Я виходжу із класичних визначень соціальної революції. На відміну від політичної революції, головним питанням якої є питання влади (політична революція приводить до зміни політичної еліти: попередній правлячий клас утрачає управлінські функції), соціальна революція стосується більш глибоких суспільних перетворень. Органічно вбираючи в себе завдання політичної революції, вона водночас є докорінним якісним переворотом у житті суспільства, який веде не лише до зміни влади, а й до ліквідації віджилого і утвердження нового, прогресивного суспільного устрою. Будь-яка соціальна революція має свої етапи, котрі можуть бути як відносно плавними й достатньо протяжними у часі, так і такими, що перебігають прискореними темпами або навіть стрибками. Її завдання вирішуються як у формі поступових системних реформ, так і методом різких революційних змін.

Одним із особливо значущих у світовій історії прикладів соціальної революції може слугувати Англійська революція XVII ст., яка знаменувала перемогу нового капіталістичного ладу над феодальним і стала епохальною подією не лише для Британії, а й для усієї Європи. Йдеться про започатковану першою громадянською війною (1642—1646 рр.) низку суспільно-політичних перетворень, що дістали логічне завершення у вигляді державного перевороту 1688—1689 рр., так званої Славної революції (Glorious Revolution), що обмежила права корони і закріпила доступ буржуазії до державної влади.

Добре відомим є і марксистське положення щодо специфіки переходу від капіталізму до комунізму, який пов'язувався з цілим історичним періодом, що у свою чергу охоплює не лише окремі етапи, а й фази розвитку. "Між капіталістичним та комуністичним суспільством, — зазначав К. Маркс у "Критиці Готської програми", — лежить період революційного перетворення першого в друге.

Цьому періоду відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, як революційною диктатурою пролетаріату”^{*}.

Реалії ХХ століття показали всьому світові історичну неспроможність радянської моделі “реального соціалізму”, провал неодноразових спроб її еволюційного реформування як в СРСР, так і в країнах Центральної та Східної Європи. У зв'язку з цим навряд чи можна ставити у суто теоретичному контексті під сумнів положення щодо революційності здійснюваних нині системних трансформацій, що набули розвитку в постсоціалістичному просторі. У даному випадку йдеться про специфіку революційної динаміки, що розглядається одночасно як динаміка політичних, економічних, соціальних та духовних перетворень. У кожній із зазначених країн відповідні трансформації мають власну специфіку, яка серед інших причин визначається тривалістю тоталітарного режиму, підвалини якого усуваються. Це підтверджується й міжнародними експертами. У 1998 р. американські вчені І. Ейдельман та Д. Войтович, досліджуючи трансформаційні зміни на постсоціалістичному ґрунті, дійшли висновку: **ступінь складності трансформаційного процесу визначається історичною тривалістю соціалізму.** Чим довший був період соціалізму, тим об'єктивно складніший процес трансформації”^{**}.

Для країн, які сформувалися на пострадянських теренах, ці перетворення виявилися набагато хворобливішими за процеси, що відбувалися у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи. Тут позначилися не лише значно більша історична тривалість тоталітарного режиму, а й необхідність органічного поєднання завдань системної трансформації з розв'язанням багатоаспектного й набагато складнішого (тепер це вже зрозуміло кожному) комплексу проблем, що стосуються утвердження державності й суверенітету, а також відсутність дієздатної реформаторської політичної еліти, яка мала би чітке уявлення не лише про те, що потрібно робити для реформування суспільства, а й яким чином, з допомогою яких механізмів це робити.

Не слід забувати й того, що для багатьох політиків перебіг трансформаційних процесів у постсоціалістичних країнах, зокрема в нашій державі, виявився несподіваним.

^{*} Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. Москва, 1955. Т. II. С. 23.

^{**} Общество и экономика. 1998. № 1. С. 153.

Досить нагадати надзвичайно прикрий для України факт, коли Президент США Джордж Буш намагався перед референдумом 1991 р. переконати вищих посадових осіб нашої держави не робити необачних кроків, пов'язаних із виходом зі складу колишнього СРСР, відмовитись від прагнення незалежності, підтримати процес горбачовської перебудови країни. Тоді головним консультантом Президента зі східних питань, до речі, була нинішній держсекретар США Кондоліза Райс. Відома така історія: у грудні 1989 р. на американсько-радянській зустрічі у верхах Дж. Буш-старший підвів до М. Горбачова молоду елегантну жінку. "Це Кондоліза Райс, — представив її Буш. — Саме їй я зобов'язаний всім, що знаю про Радянський Союз"*.

Інший, не менш красномовний приклад: у 1992 р. керівництво Міжнародного валютного фонду наполягало на тому, щоб уже суверенні держави, які входили до складу колишнього Союзу, а отже Україна, не запроваджували власної грошової одиниці, залишаючись у межах рублевої зони.

На той час не було не тільки науково обґрунтованих і адаптованих до наших умов моделей, не кажучи вже про відпрацьовані механізми переходу від адміністративно-командної економіки до ринкової, а навіть суто теоретичного осмислення шляхів здійснення таких процесів. Якщо біля витоків Англійської буржуазної революції стояли такі мислителі, як Т. Гоббс, Дж. Мілтон, О. Сідней, Дж. Локк, якщо революція у Франції базувалася на ідеях видатних просвітників — Вольтера, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, К. Гельвеція, Д. Дідро, П. Гольбаха та інших, то все, що робилося починаючи від 1991 р. на пострадянському просторі, здійснювалося без будь-якого наукового супроводу, головним чином на основі рекомендацій іззовні. До того ж усе пропоноване міжнародними фінансовими установами та зарубіжними експертами впливало з досвіду країн, що входили до так званої периферійної зони сучасного капіталізму. Йдеться здебільшого про країни Латинської Америки, економічна структура і весь устрій життя яких суттєво відрізнялися від тих, що мали колишні країни соціалізму, особливо пострадянські.

Отже, всі найскладніші проблеми системних перетворень доводилось і нині доводиться вирішувати, як то кажуть, на марші, з чистого аркуша, без належної наукової та експериментальної підготовки. Звідси численні помилки та

* Независимая газета. 2000. 20 дек.

прорахунки, невпевненість у здійсненні управлінських рішень. Це цілком закономірно, і на це необхідно зважати.

Складність завдань системної трансформації підсилювалася й іншою, не менш серйозною обставиною — відсутністю на час здобуття незалежності державних інституцій, краще потрібних для здійснення широкого комплексу суспільних перетворень. Особливо тяжкою була ситуація в економіці. Україна не мала власної грошової, фінансової, банківської, платіжної, митної систем, системи державного регулювання в окремих сферах виробництва. До того ж давався взнаки й відчутний кадровий голод. Адже, за давньою традицією, кращих, найздібніших професіоналів забирала до себе Москва.

У цьому ж контексті слід ураховувати й сформовану впродовж більш як 70-річного періоду антиринкову, колективістську психологію людей, відсутність навичок і традицій ринкових відносин між суб'єктами господарювання.

Інша, напевно, ще більшою мірою відчутна складова наших втрат об'єктивного характеру — це плата за незалежність. Маються на увазі втрати, пов'язані з розривом економічних зв'язків у межах так званого єдиного народно-господарського комплексу, в якому економіка України не являла собою самодостатньої величини. Перебуваючи у складі СРСР, Україна виробляла менше 20 % кінцевого продукту; з виробленої продукції на задоволення потреб внутрішнього ринку йшло всього 17,9 % вартості власних виробів. Не можна оминати значення й так званого російського чинника — жорсткої офіційної та ще більше неофіційної протидії утвердженню та зміцненню економічного суверенітету України, особливо на старті реформ. Така позиція, на жаль, зберігається й дотепер.

Потрібно визнати й перебільшені очікування зовнішньої допомоги, зокрема фінансової підтримки здійснюваних в Україні реформ. Така підтримка надавалась, як правило, з необґрунтованими застереженнями й супроводжувалась умовами, в тому числі політичними, які далеко не в усьому були адекватні об'єктивним обставинам та реальним процесам. Для порівняння зазначу, що повоєнні реформи у країнах Західної Європи, зокрема у Франції та Західній Німеччині, підживлювалися значною матеріальною допомогою з боку США. Так, за період 1948—1952 рр. обсяг поставок до цих країн за планом Маршалла склав 12,4 млрд дол. (приблизно 65 млрд у цінах 1989 р.). Кредити видавалися терміном на 35 років під 2,5 % річних. Американська допомога Японії

в 1947—1949 рр. становила 2,2 млрд дол. Усі знають і про списання на початку 90-х років значної частки державного боргу Польщі, що стало одним із визначальних чинників виходу економіки цієї країни із трансформаційної кризи. Ще масштабнішою виявилася фінансова підтримка реформ у Східних землях Німеччини, де й тепер щорічні інвестиції федерального уряду перевищують мільярд марок.

Звичайно, все це має свої пояснення. На відміну від постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи ставлення Заходу до України зумовлюється її належністю до колишньої радянської імперії, протидію якої потрібно було рішуче обмежити. Отож Україна фактично залишала-ся наодинці зі своїми проблемами.

Ці чинники, а також багато інших не могли не позначитися на формуванні суперечностей трансформаційних перетворень, у тому числі на глибині кризових процесів в економіці. Як зазначають відомий американський економіст, професор Гарвардського університету Дж. Сакс та О. Пивоварський, **“Україна переживає не одну, а цілих три трансформації: перехід від диктатури до демократії, від колонії до самостійної нації та від економічного занепаду до оздоровлення і зростання. Небагатьом країнам в історії людства довелося розв’язувати ці три проблеми водночас”*** (виділено мною. — А. Г.). Дивним є те, що дехто з нинішніх політиків робить вигляд, що цих та багатьох інших об’єктивних і водночас надзвичайно принципових системних складностей узагалі не існує. Один із відомих польських діячів навіть твердить, що нова українська влада має керуватися логікою “повернення назад” — відступити до 1991 р. і розпочати все знову: є воля, є новий Президент, є парламентська більшість, є коаліційний уряд — і цього разу все стане на своє місце.

У кожного, хто не втратив почуття реальності, подібні рецепти не можуть не викликати серйозного здивування. Для нас поляки є чи не найліпшими друзями, однак маємо жити власним розумом, керуватися вже накопиченим досвідом. Акцентую на цьому, щоб аргументувати положення щодо об’єктивної зумовленості для країн, що розвиваються на пострадянському просторі, у тому числі для України, **етапності трансформаційних перетворень**. Ідеться про визначення двох основних етапів. Перший —

* Сакс Д., Пивоварський О. Економіка перехідного періоду. Уроки для України. Київ, 1996. С. 12.

початковий, який органічно поєднує в собі, з одного боку, демонтаж основних атрибутів адміністративно-командної системи, з іншого — формування інституційних основ нового політичного устрою держави та фундаменту нової, ринкової економіки. Наступний етап безпосередньо пов'язаний з **розбудовою основних підвалин демократичного суспільства**. З урахуванням того, що демократизація є основним критерієм трансформаційного періоду, завдання другого етапу мають розглядатися як визначальні. Власне, від їх успішного вирішення залежать остаточно прилучення постсоціалістичних країн до сучасного цивілізаційного процесу, їхня системна інтеграція у структури цього процесу.

Нині можна вести мову про дві моделі переходу від першого до другого етапу. Одна з них — консервативна, яка передбачає еволюційність демократичних перетворень. Цієї стратегії донедавна дотримувалася більшість країн СНД, у тому числі Україна. Але останнім часом Грузія, а за нею й Україна виявили схильність до достатньо радикальних політичних змін, метою яких є **прискорене втілення завдань другого етапу**. В Україні такі зміни започатковано Помаранчевою революцією. Її основна функція (як я це розумію) — остаточно викорінення залишків попереднього комуністичного режиму і розчищення на цій основі шляху до реальної демократизації усіх сфер суспільних відносин.

Якщо знову ж таки вдається до історичних аналогій, то подібні трансформації можна відстежити на прикладі вже згадуваної Славної революції, яка була одною з ланок Англійської буржуазної революції XVII ст. Потрібно розуміти й те, що в нових історичних умовах — в умовах формування основних підвалин глобального (насамперед європейського) громадянського суспільства, інтегрування нашої держави у глобальний інформаційний простір, розширення участі України в міжнародних інституціях — революції на кшталт нашої мають усі необхідні передумови реалізації своїх завдань мирним шляхом.

При цьому будь-яку ейфорію в оцінці можливостей Помаранчевої революції, ефективності її впливу на прискорення процесу утвердження в Україні реального демократичного суспільства вважаю недопустимою. Ці питання детально розглядаються у наступних розділах книги. Необхідно враховувати історичний досвід: **протиставлення революційних змін еволюційному процесові далеко не завжди приводило до бажаних результатів**. Власне, на

цій основі в політології сформувалося позитивне ставлення до затухання революційної ідеології, яке спостерігалось в останній чверті ХХ ст. Революція — це завжди ризик. Революція — це не лише найболючіший, а й непередбачуваний за своїми історичними наслідками спосіб вирішення політичних проблем. М. Бердяєв у статті "Революція і культура" зазначав: "Революція дуже часто заражається тим духом, проти якого бореться: один деспотизм породжує інший, вандалізм реакції породжує вандалізм революції"^{*}.

Ці ж застереження висловлював один з основоположників російської та американської соціології Пітирим Сорокін. У дослідженні "Революція і соціологія" він привертає увагу до того, що цілі революції зазвичай "досягаються потворно і непропорційно великою ціною". "Революція, — писав Сорокін, — карає не стільки аристократичні верстви населення, скільки мільйони трударів, які у своєму екстазі мають надію раз і назавжди революційним шляхом покінчити зі своїм зубожінням". Найбільш небезпечним у революції, вважав видатний учений, є те, що на відміну від "реформ, які мають запроваджуватися в життя правовими та конституційними засобами, революція зневажає ці обмеження". Саме через це вона врешті-решт "не збільшує, а скорочує базові свободи"^{**}. Зазначені ідеї цілком кореспондуються з аргументами Ф. Гаяка, нобелівського лауреата, стосовно переваг еволюційного процесу. "Цивілізація, — наголошує він, — завжди є продуктом еволюції"^{***}.

Проте мені б дуже не хотілося проектувати ці узагальнення на листопадові події київського Майдану. Для мене пафос Майдану, його основне гасло "Свободу не спинити" — незаперечні докази найголовнішого: пробудження нації, самоствердження особистості, відчутної активізації демократичного процесу, без чого неможливий реальний прогрес нашої держави.

З урахуванням саме цих обставин вже у ході президентських виборів я підтримав на сторінках преси Помаранчеву революцію, розглядаючи її як потужний стимул демократизації, становлення громадянського суспільства. Мої глибокі переконання полягають у тому, що Україна може вижити,

* Бердяєв Н. А. О русских классиках. Москва, 1993. С. 254.

** Сорокин Питирим. Человек. Цивилизация. Общество. Москва, 1992. С. 270, 271.

*** Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. Москва, 1992. С. 130.

реалізувати свій величезний соціально-економічний та гуманітарний потенціал лише як демократична держава. При цьому я виходжу з того, що Україна має усталену демократичну традицію, яка створює вагомі підвалини органічного прилучення нашої держави до сучасного цивілізаційного процесу, впевненого входження до спільноти європейських демократій. Демократизацію України слід розглядати і як процес, що має важливе значення для успішного суспільного розвитку інших країн СНД і насамперед наших сусідів — Росії, Білорусі та Молдови, укріплення в них загальноєвропейських та світових цінностей.

Це дуже важливо. Помаранчева революція не стала ізольованою подією. Скоріше за все її можна уявити як епіцентр прискорення глибоких демократичних змін на пострадянському просторі, що мають остаточно відсути у минуле епоху комунізму, залишки якої ще даються взнаки і сьогодні. Свого часу С. Гантінгтон, аналізуючи події останньої чверті ХХ ст., дійшов висновку, що португальська революція 1974 р. поклала початок третій хвилі демократизації. Зрештою вона привела до того, що в Західній та Центральній Європі не залишилося недемократичних держав. **Мені б хотілося вірити, що Помаранчева революція стане прологом нової, четвертої хвилі демократизації, внаслідок якої демократичні цінності у недалекому майбутньому неподільно восторжествують не лише в нашій державі, а й на всьому пострадянському просторі.** Водночас я не схильний розглядати Помаранчеву революцію як своєрідну матрицю демократичних перетворень на цьому просторі. Країни, що сформувалися на ньому, мають принципові відмінності, і шлях демократичного транзиту кожної з них не може не мати специфічних особливостей. Це аксіома.

Нарешті, маємо враховувати і наявність органічного зв'язку та взаємозумовленості між утвердженням демократії та процесом консолідації політичної нації. Така консолідація можлива тільки на основі свідомого вибору та самовизначення громадян, забезпечення природних прав та свобод кожного індивіда. А це гарантує не формальна, а реальна демократизація системи суспільних відносин. Водночас обов'язковою ознакою політичної нації є наявність демократичної держави, яка на ділі утверджує механізми участі громадян у політичній діяльності, забезпечує реалізацію їхньої волі та інтересів. Власне, високі ідеали Помаранчевої революції утверджують саме такі

цінності, і це не може не викликати у кожного з нас позитивних емоцій.

З огляду зміцнення імунної системи українського суспільства дуже важливим є й те, що результати Помаранчевої революції на відміну від перебігу подій 1991 року вистраждано у найжорсткіших політичних протистояннях. Це основа нашої перспективи. Ще не так давно один із відомих російських політологів намагався зарахувати Україну до розряду недієздатних держав, яких на карті світу, на жаль, досить багато. Майдан цілком розвіяв і ці спотворені уявлення.

Особливо значущим є й те, що Майдан розставив необхідні акценти і щодо російського виклику. **Ми довели всьому світові, що Україна може вирішувати свої проблеми на власний розсуд, незалежно від позиції “старшого брата”.** Водночас Майдан підтвердив нашу **об’єктивну зацікавленість у демократичному відродженні Росії.** Про це мріяли наші видатні мислителі першої половини ХХ ст. — М. Грушевський, М. Драгоманов, В. Винниченко. Україна і Росія як дві сусідні суверенні держави, історичні долі народів яких мають багато спільного, завжди були і залишатимуться залежними одна від одної. Ця обопільна залежність значною мірою детермінує наш суспільний прогрес; відтак майбутні успіхи в розбудові демократичної Росії — це водночас і важливий чинник демократизації України.

І все ж, розглядаючи це питання, потрібно чітко уявляти коридор політичних можливостей у наших відносинах із Росією, розуміти, що ці можливості мають визначені, насамперед нашою історією, досить принципові обмеження, а також те, що вони органічно підпорядковані стратегічному курсу європейської інтеграції України. У цьому контексті Майдан з особливою виразністю висвітлив суть однієї з принципових помилок кандидата, що програв, а саме нерозуміння того, що наше долучення до європейських цінностей — це не предмет вибору політиків. Курс на європейську інтеграцію має об’єктивне підґрунтя. Він є природним наслідком здобуття Українською державою своєї незалежності. Він кристалізується з багатовікової історії нашого народу, його ментальності і, що дуже важливо, виступає як основа самоідентифікації української нації, її відродження. Ідеться, таким чином, про позиції, які не можуть бути предметом політичних маніпуляцій чи торгів. Майдан довів безперспективність політиків, що цього не розуміють, їхнє фактичне банкрутство.

Хочу наголосити і на такому. Переконалий: мине небагато часу — й не лише українське суспільство, а й міжнародна спільнота позитивно оцінять конструктивну позицію попереднього Президента України Л. Кучми, яка в умовах гострої політичної кризи спрямовувалася насамперед на збереження керованості держави, запобігання силовому варіанту політичного конфлікту, забезпечувала можливість переговорного процесу, досягнення політичних компромісів. Власне, демократія розпочинається з таких компромісів. Вона розпочинається із безумовного дотримання чинного законодавства, основних принципів правової та демократичної культури. Це її базові передумови. Їх послідовне дотримання — чи не один із визначальних іспитів на нашу демократичну зрілість. Особливо вагомим була роль Президента у прийнятті Верховною Радою під час критичних подій листопада 2004 р. поправок до Конституції України щодо політичної реформи, яка містить вагомий потенціал демократизації суспільства. Пошлюся у зв'язку з цим на висловлювання Президента Польщі Александра Кваснєвського: "Леонід Данилович на останньому етапі революції зіграв позитивну роль. Він сприяв тому, щоб не було силових рішень"*.

Такою ж мірою слід віддати належне консолідуючій місії, яку здійснював у дні Помаранчевої революції Голова Верховної Ради України В. Литвин. Виваженість і мудрість його позиції була особливо значущою. Адже саме Верховна Рада в цей період стала основним амортизатором політичних пристрастей, засобом утримання їх у річці конструктивності, упередження небезпечного екстремізму.

Загалом потрібно мати на увазі й таке, на перший погляд, парадоксальне явище. Виступаючи проти чинної влади, Помаранчева революція водночас здійснювалася під захистом цієї ж таки влади! Цей надзвичайний феномен потребує спеціального дослідження. Тут є багато різних аспектів, які не лежать на поверхні. Не останню роль у цьому відіграло, на мою думку, те, що кінцеві цілі тодішніх влади та опозиції у принциповому плані не були діаметрально протилежними. Фактична лояльність влади, у чому, як відомо, її звинуватив кандидат, що програв, стала одним із чинників мирного цивілізованого розгортання Помаранчевої революції та досягнення нею результатів, які виходять далеко за межі перемоги нинішнього Президента.

* Дзеркало тижня. 2005. 26 берез.

Водночас, розглядаючи листопадово-грудневі події 2004 року, маємо бути свідомі й того, що революція завжди має свої фази. Це знову ж таки світовий досвід, і ми не можемо бути винятком. За оцінками Пітирима Сорокіна, перша з таких фаз — **фаза пробудження та емоційного пориву**, але це лише увертюра, що швидко закінчується. На зміну їй приходить друга, **деструктивна фаза**, яка “безжалісно викорінює не лише спорохнявілі, але й життєздатні інститути та цінності суспільства”. “І якщо трапиться так, — наголошував метр соціології, — що торнадо другої фази не встигне докорінно зруйнувати націю, то лише у цьому випадку революція має можливість вступити у свою наступну — третю **конструктивну фазу**”*. Дуже важливо, щоби провідники Помаранчевої революції усвідомили специфіку відповідної логіки, щоб період виходу із революційного стану і входження суспільства у конструктивну фазу настав якомога швидше. Мене, як і кожного громадянина, це не може не турбувати.

Історія підтверджує: фаза виходу з революції є найбільш складною. Свого часу вирішити це завдання не змогла лютнева 1917 р. буржуазно-демократична революція в Росії, яка переросла в жовтневий більшовицький переворот, а останній — у громадянську війну і далі — у знищення кулацтва як класу, технічної та творчої інтелігенції і т. д. Все це, як відомо, робилося за законами “революційної доцільності”. Можливо, ця аналогія і не є вдаюю, але коли кадрові призначення здійснюються у прямій залежності від темпераменту промов, проголошених з трибуни Майдану, до того ж під тиском вулиці, то це не може не породжувати відповідні роздуми.

Дуже важливо якнайшвидше увійти у правове поле. Можна зрозуміти парламент і Верховний суд, які в годину революційних пристрастей приймали доленосні рішення, керуючись політичною доцільністю. Але цей — найнебезпечніший з огляду утвердження основних засад правового громадянського суспільства — прецедент може вкорінитися. Вольтер уважав, що найважливішою передумовою свободи є відсутність беззаконня. “Свобода, — наголошував він, — полягає в тому, щоб залежати лише від законів”. Це писалося ще у 1733 р. Ми прагнемо сформуванню громадянське суспільство. Це одна із базових позицій Майдану, яка приваблює мільйони наших співвітчизників, у тому

*Сорокин Питирим. Человек. Цивилизация. Общество. С. 268.

числі автора цієї книги. Однак основою громадянського суспільства є знову ж таки законність та правова держава. І ці поняття нерозривні.

Для мене особливо значущим є те, що **чи не вперше за роки нашої незалежності пріоритетними у політиці виступили не суто економічні, а духовні цінності.** Це відповідає логіці сучасного цивілізаційного процесу. "Соціальний прогрес суспільства, — зазначав видатний англійський учений А. Дж. Тойнбі, — зумовлюється лише його духовним середовищем... Реальний прогрес суспільства можливий лише на цій основі"^{*}. Влада ж цього не враховувала, натискаючи, як завжди, лише на матеріальні преференції. Майдан і в цьому виявився вище влади. Це — феноменальне явище. Я пов'язую з ним остаточний розрив із комуністичною ментальністю і входження нашого суспільства у принципово нову систему суспільних координат — у своєрідну епоху пострадянського модерну, яка має безсумнівні перспективи.

Однак це зовсім не означає послаблення уваги до надзвичайно складних проблем економіки. І тут нас чекають небажані сюрпризи. Найбільша небезпека криється у спробах підмінити єдино можливу для перехідного суспільства політику жорсткого прагматизму, яку проводив Л. Кучма, політикою, так би мовити, прогресивного популізму. У нас поки що відсутні умови утвердження соціально-ринкової економіки. Остання — це феномен зрілої економічної системи. Нам потрібно завершити формування ринкових механізмів, повноцінних відносин приватної власності, конкуренції і саморозвитку, утверджувати те, що М. Вебер називав "духом капіталізму". Це поняття видатний західний соціолог пов'язував із "нагромадженням капіталу шляхом примусу до аскетичної ощадливості" та "раціональним з економічного погляду способом життя".

Свого часу я писав про вимушену політику відкладеного лібералізму. Лівий парламент блокував будь-які кроки у цьому напрямку. **Нині настав час завершення ліберальних реформ.** Це основа прогресу в економіці. Коли ж я ознайомився зі спільним передвиборчим Меморандумом В. Ющенка і О. Мороза, в мене одразу виникло природне запитання: невже Ющенко-Президент і його уряд стануть на шлях суто популістських рішень? Зміни до бюджету-2005 цілком підтвердили це: основні акценти в ньому зроб-

^{*} Тойнби А. Дж. Постижение истории. Москва, 1991. С. 223.

лено на споживанні. А де бюджет розвитку, який нам конче потрібний і про який раніше весь час говорила опозиція? Де підтримка високих технологій, механізмів інноваційного розвитку? Реальне зростання економіки, як і рівня споживання, можливе лише на цій основі. Розумію, що попереду вибори-2006. У попередній період в економіці створено належні передумови для зростання у поточному році. А що далі? За рік можна все "проїсти". Хто буде думати про перспективу? Хто ініціюватиме складні, не популярні за своїм змістом ринкові перетворення у соціальній сфері, що їх не вдалося здійснити попередній владі через спротив парламенту, хоч без них годі вести мову про завершення ринкових трансформацій?

Як зазначалося вище, особливо важливим для нас є те, що Помаранчева революція зайняла достатньо виважену позицію щодо Росії. Ми зацікавлені у якнайширшому економічному, політичному та гуманітарному співробітництві з цією державою, але основою нашої стратегії є активізація євроінтеграційного процесу. Це однозначно. Маємо всі підстави розраховувати на сприяння з боку Євросоюзу. Однак і тут існують принципові застереження. Вони зводяться до такого: йти в Європу потрібно не з простягнутою рукою, не за будь-якої ціни. Гасло, яке свого часу висунув Л. Кучма: "В Європу — через політику самоутвердження", як на мене, є оптимальним. Ми ще не стали самими собою, до кінця не осмислили свій історичний досвід, остаточно не утвердили своє власне "Я". Тож потрібно бачити реальні загрози: втрата через інтеграційні процеси ще не утвердженої ідентичності може завдати надзвичайно великої шкоди національному відродженню. Сподіваюся, що і в цьому питанні нова влада діятиме доволі виважено.

Відповідні застереження стосуються і демократії, під гаслами якої здійснювалася Помаранчева революція. Насамперед маємо бути свідомі того, що **процес демократизації суспільства не може зводитися лише до електоральних процедур**. Вільні демократичні вибори є конче важливими, однак далеко не визначальними у здійсненні демократичного транзиту. Нашою метою є не просто демократичні вибори, а демократичне суспільство, суспільство консолідованої демократії. Захід прямував до цієї мети 200—250 років. Хочу послатися на слова добре відомого політика, колишнього американського представника в ООН Джин Кіркпатрик, яка зазначала: "Насправді необхідні десятиліття, якщо не століття, щоб народ опану-

вав звичаї та інститут демократії^{*}. Думаю, що ніхто не візьме на себе сміливість стверджувати, що після проведення в Афганістані перших демократичних (як на цьому належає офіційна західна пропаганда) виборів Президента ця країна одразу здобула статус демократичної держави. Те саме можна сказати і про Ірак.

Ще раз наголошую: нам потрібно зрозуміти, що демократія, як зазначав французький соціолог А. Турен, — це не тільки політична система і справедливі вибори; це насамперед реальне політичне, економічне та соціальне визволення людського суб'єкта. Сучасна європейська модель демократії має саме таку основу. За висловом уже згаданого лауреата Нобелівської премії Ф. Гаєска, демократія — це не декларативна, а реальна свобода, свобода, розбудована передусім на високій політичній культурі, на злагоді в суспільстві економічно вільних людей. Я б дуже хотів, щоб саме ці ідеї стали домінуючими у наших діях, щоб ми прагнули до утвердження відчутних економічних, соціальних та політичних передумов реальної, а не удаваної, демократії, до вирішення всього комплексу проблем, що має на ділі забезпечити вільний розвиток та свободу особистості. На думку Ф. Гаєска, процес розбудови демократичної системи може бути прирівнений до праці настроювача піаніно. Тож спокуса вирішити проблеми демократичного становлення методом "червоногвардійської" атаки може лише нашкодити.

І нарешті, останнє. Революція — це завжди оптимістичні сподівання. І вони мають бути обов'язково реалізовані. Тут потрібно попередити можливість нової хвилі розчарувань. У роки економічного піднесення у людей з'явилася надія на краще. Цьому сприяла і відносна цінова стабільність. Усе це належить не лише зберегти, а й помножити. Отож має бути опрацьована амбітна стратегія нового етапу розвитку суспільства, в який ми вступили. Вона повинна відповідати самому духові Майдану, його патетиці. Ще недавно ми виступали за імплементацію чужого досвіду. Нині ситуація змінилася. Майдан став генератором нових, ще достатньою мірою не осмислених, не відомих світові цінностей, які спираються на віковічні надбання українського народу. Нам потрібно зробити все, щоби зберегти відповідну наступність. Переконаний у тому, що ключ

* Цит. за: Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерки политической свободы. Москва, 2002. С. 121.

до нашого майбутнього лежить у нашому минулому. Повністю згоден із російським політологом А. Окарою, який зазначив, що саме такий шлях убачається найбільшою мірою значущим для українського народу*. Йдеться про осмислення та реалізацію національної моделі суспільного прогресу, про унікальність "українського шляху", на необхідності утвердження якого весь час акцентувалася увага у моїх попередніх дослідженнях. Але я не діставав у цьому підтримки. Нині ж Майдан став моїм природним союзником, і для мене це дуже вагома обставина.

Однак у розумінні перспектив саме такого розвитку виникають принципові застереження. Ми стали свідками неординарної ситуації: до влади прийшла колишня парламентська опозиція, яка за всі попередні роки так і не змогла сформулювати власне бачення перспективи, ідеологію майбутнього. Маємо на увазі визначення базових засад нового суспільного устрою як функціонального організму, який потрібно зрештою розбудувати, де соціальні, економічні, політичні та духовні чинники поєднуються внутрішньою гармонією. Як правило, все зводилося до беззастережної критики минулого, до його заперечення. Але і тут не враховувалося, що навіть і про це коректно можна вести мову лише за чіткого бачення основних контурів перспективи.

Розумію всю складність кваліфікованого вирішення цієї проблеми, однак, серед іншого, я порадив би новій владі дещо з меншим ентузіазмом покладатися на рекомендації, що дають нам іззовні. Ми це вже проходили, і позитиву від цього не так вже й багато. За роки незалежності в Україні сформовано значний інтелектуальний потенціал, спираючись на який можна успішно розв'язати і це питання.

АНАТОМІЯ РЕВОЛЮЦІЇ

Згідно з визначенням А. Дж. Тойнбі, розвиток цивілізаційного процесу відбувається за схемою “виклик—відповідь—новий виклик”. “Розвиток, — писав він, — відбувається там, де виклик спонукає успішну відповідь, що своєю чергою породжує подальший і вже відмінний виклик... Виклик, на який не знайдено успішної відповіді, ніколи не відходить у історію, а повертається знову й знову, аж поки не одержує запізнілого відгуку”*. Якщо дотримуватися цієї логічної схеми, то можна стверджувати, що питання “Бути чи не бути Україні незалежною суверенною державою?” визначало суть основного виклику попереднього етапу.

Система ж викликів, що пов'язується з безпосередніми мотивами Помаранчевої революції, лежить у принципово іншій площині, а саме — відповідей на запитання, якою буде Україна у найближчому майбутньому та у тривалішій перспективі, яке місце вона зможе зайняти у сучасному непростому світі.

Зрозуміло, що процес розбудови нашого дому ще далеко не завершено. Маємо найретельнішим чином облаштувати споруджену будівлю по суті нового суспільства — економічну, соціальну, політичну та гуманітарну сфери, подолати глибокі деформації, уникнути яких на стартовому етапі трансформаційного процесу було неможливо.

* Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Київ, 1995. Т. 1. С. 357.

Розглядаючи систему нових викликів, потрібно насамперед зрозуміти, чому відповідь на них кореспондується саме з революцією: адже добре відомо, що більш ґрунтовним завжди є еволюційний шлях суспільних перетворень. Тим більше — відчутні якісні зрушення відбувались і на попередньому етапі. Цього не можна заперечувати. Ми остаточно відмежувалися від свого комуністичного минулого, відійшли, насмілюся стверджувати, назавжди від тоталітарного соціалізму, утвердили основи ринкової економіки. Особливо значущими у розвитку суспільства стали подолання патерналістських настроїв людей і водночас поява нового активного прошарку населення, насамперед середнього класу та підприємців — носіїв приватної ініціативи, які формують суспільний попит на дальші якісні перетворення, без чого події Помаранчевої революції були б неможливими.

Концентрованим вираженням ефективності таких перетворень є високі темпи економічного зростання. Досягнуті впродовж останніх п'яти років показники є найвищими в Європі. Суспільний попит на нові якісні перетворення прямо і безпосередньо пов'язаний і з цим чинником. В умовах економічної стагнації увага суспільства вимушено зосереджується на іншому.

Доречно зазначити, що й політичні зміни попереднього етапу (а це насамперед прийняття 1996 р. нової Конституції України, подолання партійного та ідеологічного монополізму, закладення фундаменту сучасного державного устрою на принципах розподілу влади, становлення парламентаризму, незалежної судової системи, основ місцевого самоврядування та ін.) не можна віднести до розряду другорядних. Не можна не враховувати й того, що на пострадянському просторі наша держава є найбільш просунутою у розвитку демократичних засад, утвердженні механізмів громадянського суспільства. Розпочався надзвичайно складний і конче значущий процес відродження української політичної нації, відтворення нашої ідентичності. Відповідальні політики не можуть піддавати це сумніву. Власне, і сама Помаранчева революція, можливість її реалізації — незаперечне підтвердження цього. У політології прийнято вважати, що глибина здійснюваних реформ і зрілість суспільних перетворень визначаються наявністю реальних

альтернатив розвитку. Вибори без виборів, які стали нормою політичного життя в Росії, як і розвиток суспільства без опозиції, навряд чи дають підстави вести мову про наявність таких альтернатив у нашого сусіда. Помаранчева революція засвідчила наші переваги в цьому.

ОБ'ЄКТИВНІ ПЕРЕДУМОВИ

І все ж — чому революція? Адже за всіх своїх екзотичності та романтизму революція завжди несе в собі політичні ризики. Революція, як уже зазначалося, — це не тільки найболючіший, а й непередбачуваний за історичними наслідками спосіб вирішення суспільних проблем. Якими є об'єктивні передумови Помаранчевої революції? Поставлена проблема не може зводитися до виборчих колізій, фальшування голосів. Це лише зовнішній імпульс революції. Що стосується її об'єктивних чинників, то вони, на моє переконання, прямо і безпосередньо кореспондуються з суперечностями сформованої на попередньому етапі моделі суспільно-політичного розвитку. Головною її функцією був демонтаж основних підвалин комунізму, реалізувавши яку, ця модель повною мірою себе вичерпала. У такій ситуації не було забезпечено своєчасного переходу до якісно нових демократичних принципів суспільного прогресу, створення системи противаг небезпечній загрозі системної бюрократизації суспільства.

Власне, ми маємо ситуацію, на можливість якої вказував ще у 1999 р. Джордж Сорос: «Капіталізм потребує демократії як своєї противаги, оскільки сама собою капіталістична система не виявляє тенденції до руху в напрямку зрівноваженого стану». «Зв'язок між капіталізмом і демократією, — наголошував відомий фінансист і політик, — у кращому випадку німецький. Капіталізм і демократія дотримуються різних принципів»*.

*Сорос Дж. Криза глобального капіталізму. Відкрите суспільство під загрозою. Київ, 1999. С. 25, 132.

Положення про те, що капіталізм, а отже й ринок, потребують демократії як своєї противаги, що ці поняття не є взаємозалежними, що вони базуються на різних принципах, співіснують в антагоністичному симбіозі, має принципове значення для з'ясування основ моделі суспільно-політичного розвитку, яка сформувалася на попередньому етапі реформ. Чому ж, розуміючи ці обставини, попереднє керівництво держави не змогло упередити такий розвиток? У розділі “Революція і демократія” я ще повернуся до цієї проблеми. Її зміст зводиться до такого: на стартовому етапі трансформаційних реформ, коли ми почали лише формувати основні атрибути державності, її базові інституційні ланки, в умовах повної відсутності демократичних традицій та незрілості національної еліти, нарешті, в умовах майже десятирічної, жадливої за своїми наслідками економічної кризи та гіперінфляції можливості реальних демократичних перетворень, утвердження основних засад громадянського суспільства були надзвичайно обмеженими.

Глибоко помиляються ті, хто заперечує цю істину. Як показує світовий досвід, процес демократизації суспільства є чи не найконсервативнішим у його еволюційному транзиті. Головну роль тут відіграє наявність офіційних і неофіційних інституційних обмежень, у тому числі сформованих упродовж попереднього тоталітарного режиму. Все це неможливо змінити одразу. Для цього потрібний час. Як пише відомий американський вчений Дуглас Норт, інституційні зміни насамперед визначають шлях, “яким суспільство змінюється в часі”, і тому “є ключем до розуміння історичних змін”*. Цей процес, наголошує він, може бути лише й лише поступовим. “Хоча офіційні правила можуть змінитися на одну ніч внаслідок політичних або юридичних рішень, неофіційні обмеження, пов'язані із звичаями, традиціями й кодексами поведінки, набагато менше піддаються впливу цілеспрямованої політики. Ці культурні обмеження не лише пов'язують минуле із сучасним і майбутнім, але й дають нам ключ до пояснення шляху історичної зміни”. Як вважає Д. Норт, унаслідок супе-

* Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ, 2000. С. 11.

речностей між докорінними змінами офіційних правил та наявними неофіційними обмеженнями виникає “нездоланне напруження, що призводить до довготривалої політичної та економічної нестабільності”. Звідси робиться принципова вага висновок: у процесі трансформаційних змін “історія має серйозне значення”^{*}.

Цитовані рядки взято не з популярної брошури, а з наукової праці, яка відзначена Нобелівською премією (1993 р.) й відображає найсучасніші позиції щодо логіки трансформаційних процесів. Історія має серйозне значення, а це означає, що **сучасне й майбутнє органічно пов’язані з минулим**. Останнє не може бути механічно перекреслене, бо це призведе до “нездоланного напруження” та “довготривалої нестабільності”. Ось квінт-есенція позиції, яку ми при визначенні можливостей демократичного транзиту в нашій державі, як і логіки інших реформ, у тому числі економічних, зобов’язані враховувати.

У даному разі я розмежовую поняття “демократично визначена влада” і “демократичне суспільство”. Наша ситуація була принципово іншою, ніж на старті трансформаційних процесів у Польщі та інших країнах Центральної Європи, де не стояло питання формування з нульової позначки основних засад держави — головного суб’єкта демократизації. Такого суб’єкта взагалі не існувало. Це саме можна сказати і про несформованість політичної нації, про відсутність сталих демократичних традицій та демократичної ментальності, реальної підтримки відповідних процесів із боку західних держав, на яку ми покладали великі надії, і багато, багато іншого.

Обставини, про які йдеться, мали цілком очікувані суперечливі наслідки. Сталося прогнозоване — ренесанс бюрократії, не послаблення, а навпаки — посилення бюрократизації суспільства. Це стосується не лише України, а й інших пострадянських держав. Жодна з них (за винятком, можливо, країн Балтії) не змогла зупинити ці процеси. Ще раз наголошую: є об’єктивні причини, корені яких пов’язані насамперед із залишками комуністичної системи. Мова йде не тільки про особливу

^{*} Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. С. 15, 179, 129.

живучість посттоталітарної бюрократії. В умовах жакливого посткомуністичного хаосу, на подолання якого знадобилося надзвичайно багато зусиль та часу, в умовах різкого послаблення держави (як це було на старті трансформаційних процесів), правового вакууму, відсутності традицій розподілу влади і несформованості судової системи ресурс прискореного самовідтворення бюрократизації всіх сфер суспільного життя суттєво зміцнився. Як наслідок — бюрократія, розвиваючись у власних інтересах, фактично приватизувала основні атрибути держави. Основний конфлікт між державою та суспільством, який став чи не найголовнішим детонатором Помаранчевої революції, пояснюється цією обставиною.

Процеси системної бюрократизації влади позначилися насамперед на економічній сфері. Вже на початковому етапі економічних трансформацій процес первісного нагромадження капіталу набув спотворених рис. Здійснюване в умовах гіперінфляції, відсутності інституційних механізмів ринкової інфраструктури та громадянського суспільства, у гранично стислі строки (на Заході це три—чотири століття), таке нагромадження могло відбуватися лише у формі номенклатурно-бюрократичного перерозподілу державної власності. Даний процес розпочався ще в часи горбачовських реформ. Біля його витоків стояла партійно-господарська та комсомольська номенклатура, яка спочатку трансформувала владу у власність, а згодом, у період офіційних ринкових реформ усе зробила для того, щоби, спираючись на наявні “здобутки”, знову повернути собі владу (не лише у виконавчих, а й у законодавчих інституціях) і вже на новій основі розширювати свої панівні економічні позиції. Як підсумок, у країні сформувався деструктивний за своїм змістом різновид “державно-бюрократичного капіталізму”, який не має нічого спільного із сучасним цивілізаційним процесом, а отже — позбавлений будь-якого майбутнього.

Ще раз наголошую: ідеться не лише про суто український феномен. Це хвороба всіх пострадянських держав. До того ж вона однаковою мірою стосується генетики капіталу як синьо-білого, так і помаранче-

вого забарвлення. Як влучно підмітив народний депутат В. Горбаль, “мерседесів з помаранчевими прапорами під Верховною Радою стоїть не менше, ніж із синіми”*. У цьому зв’язку дуже дивно було почути, що окремі добре знані в країні власники великого капіталу з блоку “Сила народу” в ім’я портфелів так легко відмежувалися від власних бізнесових інтересів. Заяви на кшталт: “Ні я, ні мої родичі, ні близькі до бізнесу не мають жодного стосунку” — лише посилюють недовіру до відповідних політиків.

Усім, наприклад, добре відомо, що С. Берлусконі — Прем’єр-міністр Італії — один із найбагатших магнатів Старого Світу. Його ділові інтереси — будівельна індустрія, інформаційні технології, медіабізнес. Прем’єр-міністр Італії — господар відомого футбольного клубу, засновник консервативної партії та інше. Чи можна собі уявити ситуацію, за якої раптом С. Берлусконі почав би відмежовуватися від усього цього? Звісно, ні. Те, що в нас окремі органічно пов’язані з капіталом політики вдаються до подібних кроків, вже саме по собі засвідчує проблемність ситуації. І зовсім не слід будь-кому (чи то представникам помаранчевих, чи синьо-білих) робити з цього сенсації. Існують шляхи цивілізованого (на основі напрацьованого досвіду на Заході) розв’язання проблеми, про яку йдеться. Грати у піжмурки тут не потрібно.

Доречно зазначити й те, що формування крупного фінансового капіталу розпочалося в нашій державі з чиновницької приватизації системних банків Радянського Союзу, що діяли на території України. Колишній банк “Україна”, серед керівників якого тривалий час був і чинний Президент держави, — не виняток. Тож коли йдеться про об’єктивні передумови Помаранчевої революції, то слід виходити з того, що це була революція, спрямована проти номенклатурно-бюрократичного капіталізму, за якого влада і власність сконцентрувалися у бюрократичної (за своєю генетикою) буржуазії. Майдан виступив із протестом насамперед проти цієї загрози розвитку українського суспільства. Він висловив своє

* День. 2005. 13 січ.

рішуче “ні” номенклатурно-бюрократичному капіталізму, що набуває в нашій країні дедалі стійкіших ознак, стаючи самовідтворювальною системою, що по суті вже втратила можливість еволюційного реформування. Революційна ідеологія Майдану базувалася передусім на зазначених оцінках.

Ще раз наголошую: було б некоректно звинувачувати попередню владу в тому, що вона не усвідомлювала загрози саме такого перебігу подій. Переконалим доказом цього були ініціативи Л. Кучми щодо політичної реформи, яка мала надати відчутних імпульсів демократизації суспільства, однак упродовж майже чотирьох років блокувалася Верховною Радою. У червні 2002 р. Президент України звернувся до парламенту зі спеціальним Посланням “Європейський вибір”, у якому обґрунтовувалися механізми глибокої демократизації економічної системи. Однак і в цьому випадку “верхи” суспільства, його політичний клас, у тому числі й опозиція, виявилися неготовими через використання компромісних форм та перехідних механізмів змінити ситуацію.

Характерно, що за всієї зовнішньої видимості основні імпульси Помаранчевої революції йшли не “згори”, не від опозиції, а “знизу” — безпосередньо від Майдану. Нині багато говориться про різні цілі Майдану і його “спікерів” — представників колишньої парламентської опозиції, тих, хто проголошував із трибун Майдану палкі промови, а нині сформував нову владу. Надзвичайно значущими у цьому плані видаються узагальнення політолога А. Окари. “Цілком ймовірно, — заявляє він, — головний історичний сенс помаранчевої революції зовсім не у зміні політичного режиму, не у “виборі при відсутності вибору” — між Ющенком і Януковичем... Головним сенсом революції стало звільнення людської енергії і підтвердження пасіонарного стану українського етносу. Тобто не практичний результат, а демонстрація самим собі власних прихованих ресурсів”*. Цілком погоджуюся з цим висновком: Майдан продемонстрував ресурсовий потенціал суспільства і цим самим визначив рівень вимог революції до політиків, яких вона привела до влади.

* Дзеркало тижня. 2005. 7 трав.

Власне, ця принципова позиція по суті визнається і представниками фракції “Наша Україна”. Торкаючись відповідної колізії, Ю. Павленко заявив: “На Майдані були не тільки прихильники В. Юшенка. У першу чергу туди прийшли люди, які бажають жити в іншій країні, країні, де захищені права і свободи громадянина”. У випадку розчарувань діями нової влади, наголошує народний депутат, “мораль, народжена Майданом, здатна породити нову конструктивну реальну опозицію”^{*}.

У цьому є своя логіка. Українська опозиція (за винятком комуністів) ніколи не була послідовною, не мала чіткої ідеології суспільного прогресу. Опозиція без власної ідеології державотворчого процесу — завжди ушербна опозиція. Як указувалося вище, опозиція і влада мали ідентичну генетику. У своїй більшості опозиція сформувалася з попередньої радянської та пострадянської номенклатури і над усе опікується власними (насамперед бізнесовими) інтересами. Особливу пікантність цьому надає те, що головними ідеологами Майдану виступили ті ж самі збанкрутілі “комсомольські лідери”, які свого часу намагалися очолити події 1991 р., але фактично поступилися у накопиченні капіталу більш досвідченій партноменклатурі. Це посилює сумніви щодо дійсних намірів попередньої опозиції, її здатності докорінно змінити насамперед себе, стати реальним носієм ідеології Майдану і на цій основі перебудувати наявну модель, забезпечити реальні демократичні перетворення.

Специфіка нинішньої ситуації полягає в тому, що навіть за умови дебіюрократизації влади діючий політичний клас (незалежно від кольору своєї належності) забезпечити тривалість свого існування не зможе. Функції та механізми його діяльності досить обмежені і вже найближчим часом себе вичерпають. Суперечливість та непослідовність нової влади на старті післяреволюційних перетворень підтверджують даний принциповий висновок. Це розуміють серйозні аналітики, це видно нині й неозброєним оком.

Отож чи не найважливішою функцією чинної влади з огляду забезпечення стійкості суспільного прогресу

* День. 2005. 18 січ.

вбачається формування нової, третьої сили, позбавленої “родинних плям” комуністичного суспільства (як і деформованого за своєю суттю процесу первісного нагромадження капіталу) нової політичної еліти, яка на ділі відповідатиме високим вимогам сучасного цивілізаційного прогресу. Годі й казати, але рівень суспільної довіри до більшості можновладців, незалежно від їхньої реальної участі у помаранчевому процесі та від нинішніх красномовних декларацій, був і залишатиметься обмеженим. Такий уже природний стан, який не можна змінити. Чи погодяться з цим переможці? Коли йдеться про неоднозначність цілей Майдану та опозиції, маються на увазі насамперед зазначені колізії. Чи не дадуться вони взнаки на етапі післяреволюційного розвитку, і чи не трапиться так, що ідеали Помаранчевої революції зведуться, зрештою, лише до перетасовки карт у верхньому ешелоні влади чи, скажімо, до своєрідного “комсомольського реваншу” на користь переможців?

Це сумніви не лише автора. За відомими прогнозами, В. Ющенко під час остаточного переголосування (26 грудня) мав перемогти свого конкурента зі значно більшою перевагою. Те, що цього не сталося, — результат аналогічних сумнівів досить широкого прошарку виборців щодо не лише послідовності, а й моральності очолюваної ним на той час опозиції. Багато громадян голосували не стільки за новообраного Президента, скільки проти його опонента. Нова влада не може цим нехтувати. Тож проблема формування нової еліти, чи третьої сили, у зв'язку з переможним завершенням Помаранчевої революції не лише не знімається, а, навпаки, набуває принципової актуальності. Можливо, саме ця сила у майбутньому і стане реальним носієм ідеології Майдану, зможе подолати принципові суперечності, які вже пині даються взнаки?

РУШІЙНІ СИЛИ РЕВОЛЮЦІЇ

Середній клас

Які ж верстви населення можна вважати рушійними силами Помаранчевої революції? Аналіз засвідчує дещо несподіване: основним носієм психологічної енергії, яка вивела на Майдан тисячі людей, виявився середній клас, значення якого у нашому суспільстві тривалий час недооцінювалося. Мається на увазі насамперед енергетичний потенціал не лише представників малого і середнього бізнесу, а й технічної, наукової та творчої інтелігенції, менеджерів виробництва і навіть окремих категорій держслужбовців, а також інших верств. Це вони — безпосередні учасники Майдану в Києві та інших містах — разом зі своїми симпатиками забезпечили електоральні переваги обраного Президента.

Розумію полемічність такої заяви — вона потребує ґрунтовних наукових аргументацій. До того ж необхідно враховувати попередні висновки соціологів, які переважно зводилися до песимістичних оцінок місця середнього класу в суспільному розвитку, акцентуючи увагу на його соціальній інфантильності та політичній індиферентності. Неординарність помаранчевої ситуації, її непрогнозованість не лише для влади, а й для лідерів революції полягає в тому, що у класичному вимірі середній клас є носієм не революційних, а навпаки — еволюційних перетворень, його ідеологія — ідеологія суспільної злагоди та консолідації, “розвитку через стабільність”. Фактом є те, що в період економічного піднесення (2000—2004 рр.) динамічні ряди, які характеризують соціально-економічні позиції середніх верств населення, засвідчили їхнє відчутне зростання. Цього не можна заперечувати. Однак за всієї значущості цих чинників принципової ваги висновок щодо лідерської функції середнього класу в розгортанні Помаранчевої революції не має ставитися під сумнів.

Помаранчева революція не була революцією бідних. Вона здійснювалася не за рецептами Маркса. Це не була революція маргінальних верств населення, люмпенів.

Її мирні обриси пояснюються насамперед цією обставиною. Однією з помилок кандидата, який програв, було те, що він розбудовував свою передвиборчу стратегію в розрахунку насамперед на електоральні можливості пенсіонерів та знедолених верств населення. Склалося враження, що В. Янукович збирається стати президентом лише бідних. У цьому його підтримували комуністи. Відповідним чином розбудовувалася і соціальна політика попереднього уряду. Ззовні це виглядало достатньо переконливо. Однак в умовах перехідної економіки логіка подолання бідності має бути іншою. Подолати бідність, концентруючи всю увагу лише на безпосередньому вирішенні цієї проблеми, ще нікому в світі не вдалося. “Дуже важливо, — наголошував Ф. Гаєк, — не прагнути швидко подолати бідність, перерозподіляючи національний дохід замість того, щоб його нарощувати”*. Ця проблема має один-єдиний шлях свого вирішення: забезпечення економічного зростання і активне стимулювання інструментами державної політики найбільш дієздатних верств населення, насамперед середнього класу. Цього в попередньому уряді не розуміли. На жаль, не враховують цього й нові керівники держави.

Які ж особливості становлення середнього класу в нашій країні? Чому саме він став одним з основних суб’єктів Помаранчевої революції?

Повністю поділяю думку фахівців про те, що в межах колишнього СРСР середнього класу не існувало. Окремі прошарки населення хоча й мали певні ознаки середнього класу, однак за своїми соціальними функціями такими не були. Вони: а) не виступали основним економічним донором; б) не були й не могли бути носієм демократизації суспільства, гарантом політичних та економічних свобод; в) не становили базу вертикальної мобільності суспільства. Для класичного середнього класу ці функції є визначальними. Це дозволяє зробити висновок, що в умовах соціалізму прошарок населення з високим рівнем освіти, відносно достатнім рівнем споживання та іншими відповідними ознаками може

* *Хайєк Ф. А.* Дорога к рабству // *Вопр. философии.* 1990. № 2. С. 133.

розглядатися скоріше за все як квазісередній клас (near middle class).

Отож, здійснюючи основне завдання перехідної економіки — утвердження в країні реального середнього класу, нам потрібно було фактично розпочинати все з нуля. У розвинутих країнах Заходу середній клас формувався впродовж тривалого періоду — практично протягом усього ХХ ст. Ми зобов'язані пройти цей шлях набагато швидше. Нині в Україні, за оцінками соціологів, близько 20 % населення (2000 р. — 12 %) відповідає основним критеріям середнього класу, тоді як у країнах Заходу — 60—70 % і навіть більше. Водночас у значній частини населення (40—45 %) є потенційні можливості входження до середнього класу. Це особи, які мають належну освіту, професійну підготовку, бажання працювати і самостійно, без сподівань на будь-яку допомогу забезпечувати прийнятний рівень життя собі та своїй родині. У даному разі до потенційно середніх верств населення належать представники не лише малого і середнього бізнесу, а й інтелектуальної еліти — технічної, наукової та творчої інтелігенції, а також висококваліфікованого робітничого класу, фермерства, професійні управлінці та ін. Їхні доходи відчутно зросли в роки економічного піднесення.

Поступово долаються патерналістські настрої. Показовим є те, що, за даними соціологічних досліджень, 72 % дорослого населення вважає відповідальними за свій добробут себе, а не державу. Останніми роками зросла частка осіб, які ідентифікують себе із середнім класом. Основними критеріями цього виступають володіння землею та нерухомістю, автомобілями, мобільними засобами зв'язку та сучасною побутовою технікою, середні доходи та ін.

Все це дає підстави для оптимістичної оцінки не лише економічних та соціальних, а й суто психологічних передумов прискорення процесу подальшого формування середнього класу. Розглядаю таку ситуацію як один із вагомих позитивних результатів попереднього етапу нашого розвитку. Відповідальні політики не можуть цього недооцінювати. Мова йде про надзвичайно значущі фундаментальні процеси трансформації українського

суспільства. Становлення середнього класу є одним із найголовніших завдань переходу від адміністративної до ринкової економіки. Це і основа європейської інтеграції. За визначенням А. Дж. Тойнбі, здатність нових держав до розбудови громадянського суспільства і вестернізації залежить від їхньої спроможності перейняти західний стиль життя, властивий насамперед середньому класові. Помаранчева революція це підтвердила.

Водночас зазначені позитивні процеси не можна переоцінювати. Українське суспільство перебуває лише на початковому етапі формування дієздатного середнього класу. І справа тут навіть не в кількісних параметрах. У нашій країні ще не сформувався середній клас, який за своїми якісними характеристиками повною мірою відповідав би західним стандартам. Аналоги якщо і є, то в дуже обмежених масштабах. Більше того, в державі по суті відсутня політика, яка була б націлена на комплексне розв'язання проблеми, що розглядається. За попередні роки реформ таку політику взагалі не сформовано. Хочеться вірити в те, що нова влада зможе подолати цей суттєвий недолік. Особливо вразливою у соціальній структурі суспільства є зростаюча диференціація доходів населення, що суттєво обмежує можливості відчутного збільшення середнього прошарку, виштовхуючи значну його частину в категорію незаможних та бідних.

Непокоїть і суспільна девальвація вищої освіти. Порівняно з 1990 р. випуск фахівців із вищою освітою зріс майже на 30 %. Нині за цим показником ми випереджаємо багато країн—членів ЄС. Проте наявність належної професійно-освітньої підготовки далеко не завжди забезпечує навіть середній по країні рівень добробуту, не убезпечує від безробіття та бідності. Ніхто не поррахував, яка частка осіб із вищою освітою працює не за призначенням, скільки з них вимушені вдаватися до некваліфікованої роботи (торгувати на ринках та ін.), щоб заробити на життя.

Аналогічним чином не реалізуються майнові права громадян. Якщо на Заході одним з основних майнових компонентів середнього класу є цінні папери, то у нас майже 18 млн акціонерів за своїм статусом є “фіктивними власниками”, які взагалі не отримують доходів на свої

акції і жодного стосунку до утвердження середнього класу не мають. Не випадково майже 2 млн громадян відмовилися від участі у сертифікатній приватизації, унеможлививши наклеювання на себе відповідних ярликів.

Потрібно бачити й лінію розмежування інтересів, що дає змогу коректніше поставити діагноз головного конфлікту, який чи не найбільшою мірою виявився в ході Помаранчевої революції. Ідеться про лінію, яка розмежовує інтереси так званої бюрократичної буржуазії та чиновництва, з одного боку, і названої буржуазії та середніх верств населення — з іншого. Майдан виступив проти влади, яка ототожнюється зі свавіллям бюрократії. І це справедливо. Адже саме середній клас продовжував залишатися об'єктом чи не найбільшої дискредитації з боку чиновництва. Склалася небезпечна ситуація, за якої перспективи не лише становлення і зміцнення, а й виживання має лише капітал, зрощений з державною бюрократією (як у центрі, так і особливо на місцях), її податковими, митними та іншими структурами. Саме цією обставиною пояснюється, з одного боку, системна девальвація інституту приватної власності — основи ринкової економіки, а з іншого — надзвичайно низька вертикальна мобільність бізнесових структур: останніми роками процес трансформації малого та середнього капіталу у великий практично зупинився. Тож і результати очевидні: глибокі суперечності процесу формування та зміцнення середнього класу, які з особливою рельєфністю проявилися в ході Помаранчевої революції, по суті стали логічним результатом такої політики.

Суспільні невдоволення середнього класу мають і інше пояснення. У світовій практиці прийнято вважати, що утвердження демократії та становлення громадянського суспільства й формування середнього класу — це паралельні процеси. Лише спираючись на відповідні інституції, середній клас спроможний послідовно й ефективно відстоювати свої права та інтереси. Проте до останнього часу політичний вплив середнього класу на процеси демократизації українського суспільства залишався надзвичайно обмеженим. В Україні відсутні політичні партії та рухи, які б були носіями інтересів і прагнень середнього класу. Він фактично не має свого представ-

ництва і в органах нинішньої влади, насамперед у Верховній Раді та місцевому самоврядуванні. Будь-які судження про необхідність стимулювання середнього класу практично не знаходили реальної підтримки. Попередня опозиція, у тому числі блок В. Ющенка “Наша Україна”, не була винятком. Попри гучні заяви “Наша Україна” ніколи не була виразником інтересів малого та середнього підприємництва. Це підтверджують, зокрема, протоколи голосувань у парламенті.

Дуже важливо зазначити спонтанну участь середнього класу в Помаранчевій революції, його активність за власною волею, на основі самоусвідомлення. Обличчя учасників Майдану, їхнє невдаване захоплення від безпосередньої участі у неординарних подіях — незаперечний доказ того, що цей процес відбувався за межами виборчих технологій і був значною мірою непередбачуваним не лише для влади, а й для колишньої опозиції та В. Ющенка зокрема. Щоб переконатися, достатньо проаналізувати передвиборчу програму лідера блоку “Наша Україна”. Цей момент несе на собі специфічне навантаження, яке не можна недооцінювати. Вже йшлося про суперечності між цілями Майдану і тих, хто проголошував з його трибун палкі промови, про можливі суспільні колізії між ними. Спонтанна активність середнього класу в революції посилює означені акценти. Тож не дивно, що спресована у триєдиній формулі вимога середнього класу — свобода, рівне право для всіх і суспільне визнання — стала водночас і основною вимогою Майдану. Якщо виходити саме з цих передумов, то маємо всі підстави визначити Помаранчеву революцію як таку, що має всі ознаки революції буржуазно-демократичної. Ще раз наголосимо, що за своєю суттю вона стала логічним продовженням глибоких суспільних трансформацій, розпочатих у 1991 р., і у плані названих характеристик.

У цій ситуації ключову роль відіграватиме практична діяльність нової влади щодо реалізації політичних, соціальних та економічних вимог Майдану. Суспільство має повне право розраховувати на позитивні результати.

Однак поки що цього не відбувається. У повоєнній Європі максимальні податкові пільги було надано саме

дрібному приватному бізнесу, що стало одним із визначальних чинників не лише зміцнення позицій середнього класу, а й прискорення економічного зростання. Належні преференції малому підприємству було надано і в нас. Нова влада майже повністю скасувала їх. Поспішна ревальвація гривні, далеко не в усьому виважене зниження імпортних тарифів, адміністративне втручання у процес ціноутворення, інфляційне фінансування соціальних видатків та багато інших кроків не зміцнюють, а, навпаки, підривають економічні позиції середнього класу. Не випадковим є те, що першими, хто вийшов на вулицю із протестом проти “нової політики”, були представники саме середнього класу.

Мені зрозумілі причини цих обставин. Даються взнаки сформована у попередні роки ментальність політичної еліти, що нині перебуває при владі, її генетика. Своїм становленням вона завдячує насамперед зв'язкам з великим, у тому числі олігархічним, капіталом, із державною бюрократією. Подолати це дуже важко. У цьому сенсі проблема суперечностей “влада—середній клас” залишається надзвичайно складною. Не думаю, що нова влада у змозі досягти у цьому відчутних зрушень.

Зі світової історії відомі непоодинокі приклади, коли, не знаходячи втілення своїх устремлінь, середній клас ставав не захисником демократії, а навпаки — носієм реакційних процесів, соціальною базою тоталітарних режимів. Тож попереду дуже складна робота, що має надати реальних імпульсів розвитку середнього класу — основного суб'єкта революційного Майдану. У цьому — чи не найпринциповіший іспит на зрілість, який має скласти нова влада у максимально стислий відтинок часу.

Така робота не може обмежуватися лише засобами безпосередньої державної підтримки тих чи інших позицій середнього класу, зокрема малого та середнього підприємництва. Ми повинні вести мову про суттєве оновлення загальної філософії стратегії перетворень у потрібному напрямі, розуміти, що така філософія може стати ефективною лише тоді, коли вона базуватиметься, з одного боку, на ідеологічних принципах сучасного ліберального реформізму, а з іншого, буде не каль-

кою західних аналогів, а максимально враховуватиме національні традиції та об'єктивні реалії української економіки, нашого суспільства. Основним носієм національних цінностей та чеснот є саме середній клас. Нинішні колізії “влада—середній клас”, про які йшлося вище, серед іншого, мають і зазначений підтекст.

Молодь

Особливо промовистим фактом стала найактивніша участь у Помаранчевій революції нового покоління нашої держави, насамперед студентської молоді, яка у попередні роки виявляла в основному політичну індиферентність. Насамперед молодь, що фактично виросла в роки незалежності і є реальним носієм нового світогляду, своєю участю у революції сформувала її критичну масу. Події Майдану якимось чином нагадують демократичну революцію 1968 р., що охопила велику кількість держав світу — США і Францію, Німеччину і Японію, Мексику і Туніс, Чехословаччину і навіть Китай — і, як і Помаранчева революція, мала риси “студентського повстання”. За визначенням відомого французького соціолога Р. Арона, революція 1968 р. “не піддавалася точним характеристикам, однак мала багато ознак тих лавин, котрі, якщо покотилися, ніхто не в змозі зупинити”.

Як і революція 1968 р., Помаранчева революція засвідчила, з одного боку, особливу гостроту для українського суспільства проблеми зміни поколінь, і насамперед оновлення політичної еліти, з іншого — високий рівень ідеологізації духовного світу нашої молоді. Сучасна українська молодь у своїй більшості вирізняється передусім високим освітнім рівнем, вона є виразником нового способу мислення, євроінтеграційних уподобань та пов'язаного з цим соціального динамізму, найактивнішим прибічником зміцнення незалежності й суверенітету Української держави, утвердження національної ідеї та національних пріоритетів. Особливу роль у цьому відіграє глибока інтегрованість молодих людей, насамперед студентства, у світовий інформаційний простір,

ного маніпулювання особою, зомбування мас, посилює екстремістські нахили. Особливо вразливою у цьому виявляється молодь, яка, повторимо, найбільшою мірою інтегрована у світові інформаційні потоки. Це — серйозна проблема, що не лише виявила свою гостроту в ході Помаранчевої революції, а й, без сумніву, даватиметься взнаки і у пореволюційний період.

Сам факт найширшої участі молоді у Помаранчевій революції, залучення молоді до політики, відчутна активізація її суспільної енергії — все це надзвичайно значущі для Української держави чинники прогресу. Зміна співвідношення між лівими (насамперед комуністами) та центристськими силами на користь останніх, що позначилася вже на парламентських виборах 2002 р. і стала особливо виразною на останніх президентських виборах, крім іншого, пояснюється значно вищою, ніж раніше, активністю молодих людей. Суспільство зобов'язане адекватно реагувати на ці процеси. Ключове значення тут має омолодження політичної еліти. Тим більше що виборчі перегони “висвітили” — з боку як помаранчевих, так і синьо-білих — багато виразних молодих особистостей. Час урешті-решт подолати ситуацію, за якої гасло “Майбутнє належить молоді”, яким так полюбляють хизуватися деякі політики, є нічим іншим, як розхожим міфом, розрахованим на чергову виборчу кампанію та “упокоєння” тих, хто нині входить до цієї вікової категорії*.

Великий капітал

Наберуся сміливості стверджувати й те, що поряд із молоддю реальним союзником середнього класу в Помаранчевій революції виявився великий капітал. Влада цього не може не враховувати. Йдеться про принципово нову якість суспільно-політичного процесу. Нині вже сформований великий капітал і середній клас не є воюючими, як колись, в епоху пролетарських революцій, сторонами. Великий капітал почав виходити з

* Там само. С. 558.

тіні й не потребує дальшої опіки чиновництва. Йому необхідні реальні реформи, легітимні ринкові механізми, прогнозовані зовнішньоекономічні відносини, соціальна та політична стабільність. Для великого капіталу особливо важливим є рішуче обмеження перманентної практики переділу власності, яка може мати лише деструктивні наслідки. У нас немає достатніх підстав вести мову про однозначну підтримку В. Юшенка великим капіталом. Зв'язок тут скоріше за все опосередкований: підтримавши філософію Майдану, його високі демократичні цінності та устремління, великий капітал уже в ході Помаранчевої революції фактично підтримав президентські амбіції лідера “Нашої України”.

Це надзвичайно симптоматичне явище засвідчує наявність досить вагомого потенціалу у формуванні конструктивних відносин влади і капіталу. Якщо такий потенціал буде реалізовано, це може мати доленосне значення для позитивної еволюції не лише економічної, а й політичної системи суспільства. Можна прогнозувати ситуацію, коли саме великий капітал стане одним із провідних чинників демократичних реформ, локомотивом масового демократичного руху, ліберальних перетворень. При цьому потрібно розуміти — з урахуванням структури української економіки та її переважно індустріальної специфіки — системотворчу функцію великого капіталу, зокрема в інвестиційній та інноваційній сферах, здійсненні структурних перетворень та забезпеченні соціальної стабільності.

Висновки із зазначеного вкрай прозорі: середній клас, студентська молодь і представники великого капіталу — ось ті сили, що стали головними носіями Помаранчевої революції. Це дуже вагомий факт. Ще раз повторюю: Помаранчева революція не була революцією маргіналів і знедолених. Навпаки — йдеться про найбільш дієздатні верстви суспільства. Якщо враховувати ці обставини, то загалом можна назвати Помаранчеву революцію логічним продовженням розпочатої 1991 р. буржуазно-демократичної революції. Характер відповідних перетворень не змінився, більше того — набув більш виразних обрисів. Це — позитив революції. А. Дж. Тойнбі зазначає, що західні спільноти стали “новітніми”, як тільки витворили буржуазію,

спроможну стати головним елементом суспільства*. Передумови для цього в нас склалися у попередній період. Їх потрібно реалізувати.

Незважаючи на всі колізії початкового етапу післяреволюційних перетворень, хочеться сподіватися, що нова влада займе конструктивну позицію і у зазначеному питанні. Головним тут є застосування механізмів, які б забезпечили легалізацію та прозорість бізнесу і трансформацію на цій основі бюрократичної буржуазії у конструктивну національну буржуазію. Загалом у нас є всі підстави для висновку щодо досить відчутного потенціалу майбутніх постреволюційних перетворень. Все залежатиме від очевидного — насамперед від мудрості, цивілізованості, дієздатності та послідовності політичного керівництва держави, команди Президента, від того, наскільки дієвим виявиться сприйняття ними філософії Майдану.

Ще наприкінці XVIII ст. один із засновників ідеології лібералізму англійський вчений І. Бентам обґрунтував класичний принцип: **інтереси приватної власності збігаються з інтересами суспільства**. Нова українська влада має забезпечити умови реалізації цього особливо значущого принципу. На моє переконання, попри всі політичні колізії, які особливо загострилися під час виборчих перегонів, у нас зберігаються — при здійсненні адекватної політики — унікальні можливості консолідації усіх складових національного капіталу, зосередження його енергії на цілях суспільного прогресу. Влада зобов'язана зробити все, аби уповні використати цей шанс.

МАЙДАН ТА ЙОГО ФУНКЦІЇ

Важливо виокремлювати дві різні за своїм змістом функції Майдану, який став головним суб'єктом Помаранчевої революції, уособленням її тріумфу. Одна з них мала суто інструментальну спрямованість: у взаємодії з іншими

* Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Т. 2. С. 175.

електоральними механізмами Майдан працював (і досить ефективно) на перемогу блоку “Сила народу” та його кандидата на президентських виборах. Однак вибори — це вже наше минуле, наша історія. Обрано нового Главу Української держави, і всі ми — незалежно від того, кому віддавали симпатії під час виборчих перегонів — маємо все робити, щоби згуртувати суспільство, забезпечити його поступальний розвиток та прогрес.

Водночас конче значущою для суспільства залишається інша — чи не найвизначальніша з огляду майбутнього нашої держави — функція Майдану. Цю функцію не можна назвати технічною. Вона має ірраціональний підтекст і не пов’язана безпосередньо з результатами виборів. Ідеться про вплив Майдану на процес духовного самоусвідомлення та самовиявлення нації. Ще не так давно ми змушені були констатувати, що за роки незалежності українська нація не відтворила повною мірою духовні цінності, ідейно-моральне обличчя, віру в саму себе. Ми ще не стали самими собою, до кінця не осмислили свій історичний досвід, не утвердили своє власне “Я”. Нині все змінилося. Обличчя українського народу, велич його душі, глибоке коріння української духовної традиції, найвищі ідейно-моральні цінності виявилися у пафосі Майдану. Необхідний час, аби масштабно осмислити цю знакову метаморфозу. По суті відбулося нове відкриття потужного духовного потенціалу українського народу. Події Помаранчевої революції просто приголомшили цим відкриттям не лише нас самих, а й світову спільноту.

Цього не могло статися у попередній період. 1991—2004 роки були часом інкубаційного розвитку, часом накопичення сил і водночас — критичного осмислення самих себе, своїх можливостей та своєї місії у світі. Те, що результати цього осмислення з особливою виразністю вихлюпнулися саме під час Помаранчевої революції, має своє пояснення. Подібна ситуація не є винятком в історії. Як стверджують соціологи, нація досягає найвищого усвідомлення своєї найглибшої сутності, віднаходить саму себе для себе і для прийдешніх поколінь, остаточно дозріває у своєму самовизначенні саме у найкритичніші моменти своєї історії, періоди найглибших

соціальних потрясінь, у стані так званої “граничної ситуації”. У подібній ситуації змогла піднятися до вершин самоствердження Українська козацька держава доби Хмельниччини. Цього, на жаль, із відомих причин не сталося під час Національно-визвольної революції 1917–1920 рр. Нині ж ми отримали новий історичний шанс — шанс випростатися, повернути втрачене і, врешті-решт, стати самими собою. Доля подарувала нам цей шанс. Його потрібно повною мірою реалізувати. Майдан засвідчив: суспільство у своїй основі готове до цього. Дуже важливо, щоб на такому самому рівні виявилася і політична еліта, а насамперед — нова влада.

У зв’язку із цим виокремлюється чи не основна суспільна колізія, яка нині турбує кожного з нас: наскільки послідовними у своїх діях будуть колишні лідери Майдану, а нині вищі державні сановники, наскільки глибоким виявиться сприйняття ними його філософії і чи дійсно принципи цієї філософії крок за кроком втілюватимуться у наше життя.

Одним із ключових питань у цьому є усвідомлення органічного взаємозв’язку і логічної наступності 1991-го і 2004-го років. У 1991-му ми відбулися як держава. Нині створено потужну основу, яка дозволяє нам утвердити себе як український народ, політична нація. У цьому контексті єдино можливою державницькою позицією, яку я намагаюсь аргументувати та обстоювати, є оцінка Помаранчевої революції як важливого етапу української національно-визвольної революції, що має остаточно утвердити високі ідеали Української соборної держави.

Попередній період відповідних перетворень виявився в усіх аспектах (як внутрішніх, так і зовнішніх) надзвичайно складним. Але інакше й бути не могло. Для народу, який упродовж багатьох віків був позбавлений власної державності, не мав достатнього політичного досвіду і лише останнім часом почав долати жажливі наслідки політики денационалізації, а отже ще не пройшов увесь тернистий шлях утвердження своєї ідентичності, альтернативи цьому не існувало. Суспільство має віддати належну шану всім учасникам пройденого шляху. Важливо, щоб на етапі його логічного завершення не виявилось переможців і переможених. Майдан став апогеєм

революційного піднесення. Однак період реального самотвердження, коли внутрішній ресурс усіх нас без винятку становить найвищу суспільну цінність, триває. Ми зробили у цьому напрямку лише перші кроки. Тож активна участь кожного у цьому процесі — основа загального успіху. “Коли провідники нації борються за повне визволення і за державну незалежність цілої нації, — наголошував видатний український вчений першої половини ХХ ст. В. Липинський, — кожен член нації для них дорогий союзник, жовнір однієї й тієї самої армії, без якої здобуття незалежності немислиме”*. Чи розуміють цю важливу істину нинішні можновладці?..

■ ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ

Важливо зрозуміти історичні витоки Майдану. Вони безпосередньо кореспондуються з ідейними цінностями українського національно-визвольного руху, спираються на високу духовність і багату культурну спадщину українського народу. Майдан черпав свої сили насамперед із відповідного національного ресурсу. І це природно. Українська нація — не бездержавна нація. Ми не розпочинали 1991 року процес державотворення з нульової позначки, а сама незалежність не дарована нам іззовні, не стала (як це дехто вважає і нині) лише результатом розпаду колишнього СРСР. Вона упродовж століть виборювалася українським народом на чолі з його авангардом — національно-визвольним рухом, рухом, що має історичні заслуги перед нашим суспільством. Дотримуючись принципу наступності, маємо бути свідомі й того, що наша історична попередниця Київська Русь — одна з найрозвинутіших і найавторитетніших держав середньовічної Європи — була продуктом історичної творчості українського народу, який (і це доведено М. Грушевським) досяг своєї національної визначеності

* Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ, 1995. С. VI.

вже у IV—V ст. Далеко не всі нинішні респектабельні країни Заходу мають такий родовід.

Духовні й культурні цінності народу, котрі (як це прийнято вважати) зрештою визначають місце, значення і роль кожної держави в історії людства, були започатковані в нас іще від Київської доби. Зарубіжні джерела називали Київську Русь “країною зростаючої культури”. “Повість временних літ”, “Слово о полку Ігоревім”, велична Києво-Печерська Лавра, Софія Київська, юридичний кодекс Ярослава Мудрого “Руська правда”, Собор св. Юра у Львові, замки Луцька, Володимира-Волинського, Кременця, Кам’янця-Подільського та інші історичні шедеври — все це величні пам’ятки героїчної української культури, які не лише не поступалися європейським аналогам тієї епохи, а й були невід’ємними складовими європейської культури. Це визнаний у світі факт. Виступаючи у червні 2004 р. в Національному університеті “Києво-Могилянська академія”, Зб. Бжезинський зазначив: “Той, хто хоч трохи ознайомлений з історією Європи, знає, що Київ ще 1000 років тому був центром європейської культури, центром навчання, думки і пошуків чогось, що йде далі, ніж просте людське існування, центром пошуків певних визначень смислу і сенсу життя”^{*}.

У зв’язку з цим хочу привернути увагу до чи не найвеличнішої постаті української культури — Григорія Сковороди, який без перебільшення вважається духовним батьком українського національного відродження. При цьому слід ураховувати, що діяльність Г. Сковороди припадала на час найглибшої неволі та найглибшого морально-ідейного занепаду українства у другій половині XVIII ст. Це був, як цілком справедливо пише відомий канадський вчений українського походження В. Шаян, “час сну нації після надлюдських зусиль утвердити свою державність у сімнадцятому столітті”^{**}. Г. Сковорода пробудив націю до духовного життя: І. Котляревський, Г. Квітка-Основ’яненко, М. Костомаров, М. Куліш і особливо Т. Шевченко — всі вони

^{*} День. 2004. 15 черв.

^{**} Шаян В. Віра предків наших. Олтарію (Канада), 1987. С. 457.

“вийшли” зі Г. Сковороди. По суті відродження України починається з нього. Великий мислитель і пророк озброїв націю ученням на довгі століття, лейтмотив якого — боротьба за правду, етика героїчного лицарства, святість національних цінностей.

Такою ж значущою для утвердження української нації стала творчість Т. Шевченка, що справедливо оцінюється як світове явище. Т. Шевченко народився з найвищого духу Г. Сковороди, продовжив його працю над духовним пробудженням українців, утвердженням пафосу боротьби, віри у світле майбутнє. Власне, на основі творчості цих двох геніїв сформувалися базові духовні цінності української нації, насамперед людська гідність, моральна сила, свобода, правда і справедливість. Глибоко переконаний у тому, що патетика Майдану, його основний пафос, демократичні ідеали та віра у майбутнє пов'язані насамперед із великим прагненням кожного з нас утвердити в житті саме ці цінності.

Це саме можна сказати і про емоційне піднесення Майдану, його високу гідність та героїку. Самобутність цієї героїки, яка аж ніяк не вписувалася у звичну панорама щоденної хроніки світових подій, знову ж таки кореспондується із принципами священного героїзму українського народу, силою його характеру, глибинними якостями національного самовідчуття.

Ці принципи не запозичено ззовні; вони мають власну генетику, відтворюють вітчизняну історію. Зазначені принципи були основою священного лицарства Київської Русі. Безмежним героїзмом та жертовністю характеризувалася національно-визвольна боротьба українського народу і в період Козацької держави. Навіть вороги України схиляли голови перед моральною величчю козаків. В історії інших країн, мабуть, відсутні аналоги героїзму київських студентів під Крутами, які у січні 1918 р. свідомо віддали своє життя за утвердження незалежності. Усі ці приклади, без сумніву, надихали учасників Майдану. Кожен, хто вдивлявся в їхні обличчя, розумів: ці люди прийшли сюди, щоб перемогти. Безсмертний заклик Лесі Українки “Убий, не здамся!” чи не найточніше відображав цей стан. У зв'язку з цим хочу сказати і так: Майдан по суті сформував новий тип сучасної героїки.

Етика героїчного лицарства не відійшла у минуле. Боротьба народу за свободу, правду і справедливість наповнилася новим, сучасним змістом.

ПСИХОЛОГІЯ МАЙДАНУ

Осмилюючи засади Помаранчевої революції, потрібно з'ясувати психологічні основи Майдану, роль ірраціональних, підсвідомих основ, що визначали участь людей у його перипетіях. Як уже зазначалося, Помаранчева революція — це породження специфічних політичних, економічних та духовних чинників, що сформувалися на попередньому етапі розвитку. Однак без оцінки психологічних важелів неможливо зрозуміти, яким чином Майдан зміг мобілізувати під помаранчеві прапори тисячі співгромадян. Розглядаючи це питання, слід урахувувати суперечності, пов'язані зі змінами психології особи в умовах переходу від однієї суспільної системи до іншої, зокрема ті, що стосуються адаптації колишньої радянської людини до ринкового середовища.

Маємо відчутні позитивні явища: сучасна людина звільняється від політичних та економічних кайданів тоталітарного суспільства. Відбувається процес становлення індивіда, самостверджується особистість. Однак демонтаж тоталітарної системи, яка обмежувала людину і водночас забезпечувала їй почуття (звісно, відносно) впевненості, спокою та безпеки, не приніс людині на попередньому етапі нашого розвитку очікуваної свободи, психологічного комфорту. Людина виявилася ізольованою від суспільного життя. Дедалі частіше вона відчувала безсилля, тривогу, невпевненість у майбутньому. Участь у подіях Майдану створювала особі реальну можливість подолати страх насамперед перед самою собою, утвердити власне "Я". У суто психологічному плані для людини був важливим сам факт такої участі, а не її результат.

Почуття безпорадності та немічності були особливо типовими для середнього класу. Зокрема це стосується

тих його представників, хто не зміг скористатися перевагами капіталізму, що утверджується, протистояти тисковій бюрократичній машині. Неспроможність середнього класу впливати на ситуацію, потреба у подоланні самотності і стали одними з основних мотивів його активної участі у Помаранчевій революції. Охоплений страхом перед бюрократичною буржуазією, середній клас виявився готовим підпорядкуватися будь-якій політичній силі, яка б захистила його від чиновництва. Звісно, що вказані психологічні підвалини не можна розглядати як безпосередню причину Помаранчевої революції. Водночас вони сформували ту психологічну основу, без якої революція не набула б такої масштабності.

Ситуацію, про яку йдеться, повною мірою усвідомлювали лідери виборчого блоку "Сила народу". Уся стратегія боротьби за президентське крісло, технології цієї боротьби розбудовувалися з акцентами насамперед на психологічні підвалини суспільних дій широких верств населення. Доречним буде зазначити й те, що таким же чином експлуатувалася і суто ментальна особливість українського етносу — неприязнь до влади. Віками українці сприймали будь-яку владу як щось чуже. До цієї проблеми свого часу привертав увагу В. Липинський. "Усі українські політичні авторитети, — писав він, — всі найкращі місцеві державотворчі люди опоганювалися в оцінці українського громадянства". Усе це, за словами вченого, завдало надзвичайно великої шкоди українській нації*. Ми не зробили з цього висновків. Загалом українське суспільство по суті вперше зіткнулося із такими технологіями. Йдеться про недопустиме з огляду цивілізаційних принципів поєднання виборчих технологій і технологій революції, які є різновекторними за своєю суттю, про зосередження під час виборчих перегонів основної уваги не на змістовій частині перспективних програм системних трансформацій, а насамперед на методах психологічного впливу на населення.

Психологи зазначають таку досить нестандартну ситуацію. Варто було в ході виборчих перегонів чи під час

* Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. 21.

Помаранчевої революції запитати пересічного читача будь-якої газети, що він думає про ту чи іншу проблему, — і він у відповідь більш-менш точно передавав зміст почутого з передач відповідного каналу телебачення. При цьому людина вірила, що сказане нею є результатом власних роздумів, не усвідомлюючи того, що почуте потребує осмислення, вироблення власного ставлення до нього.

Цю ж думку обґрунтовує і М. Княжицький у своїй статті “Революція — це зміна принципів, а не кольорів”. Суть передвиборчої кампанії двох основних конкурентів, підкреслює він, зводилася “до демонізації суперника та введення до сонму святих свого лідера”. “Янукович — бандит, гвалтівник і запроданець”, — говорили одні. “Ющенко — американський шпигун, націоналіст і бандерівець”, — переконували інші. Суспільство вірило у ці міфи, віра — ось що рухало громадянами на виборах... Вірити в міфи завжди легше, бо тоді не потрібно питати з себе”^{*}.

За великим рахунком, не лише провладний кандидат і його команда, а й суспільство загалом не були готові до такого перебігу подій. Незважаючи на те, що зазначені технології давно апробовані на Заході, не вважаю їх бездоганними у суто моральному сенсі. Будь-яка перемога, що здобувається з основними акцентами на психологічні чинники, криє в собі загрозу реанімації авторитарних процесів. Заради нашого майбутнього такі питання не можна замовчувати. Мова йде про ситуацію, подібну до тієї, яку ще у 1941 р. всебічно проаналізував великий вчений-гуманіст Еріх Фромм у всесвітньо-відомій праці “Втеча від свободи”. Люди вийшли на Майдан, щоб утвердити свою особистість, своє власне “Я” і в той же час виявили готовність, беззастережно підпорядкувавши себе новому вождю, новій владі, належною мірою не розуміючи їхні програмні цілі та перспективи, відмовитися від свободи. Е. Фромм пояснював таку ситуацію, яка особливо виразно виявилася у 30-ті роки в Німеччині та Італії, несформованістю особистості, її психологічною вразливістю та соціально-

^{*} День. 2005. 28 січ.

політичною незахищеністю, самотністю та безсиллям. Утеча від свободи, від власної особистості, відмова від власного “Я”, прагнення злитися з іншим авторитетом — усе це, вважаю учений, є результатом впливу суто психологічних чинників, наслідком сформованого під відповідним впливом ірраціонального захоплення та переоцінювання нового вождя.

Розглядаючи інструментарій такого впливу, Е. Фромм привертав увагу до далеко не однозначної функції масових мітингів. Він цитує з приводу цього одну з найбільш одіозних праць першої половини минулого століття “Майн кампф”, де зазначалося: “Масові мітинги необхідні хоча б тому, що індивід, який стає прибічником нового руху, відчуває свою самотність і легко піддається страху, залишаючись на самоті, на мітингу ж він уперше бачить видовище великої громади, те, що більшості людей додає сили та бадьорості... Якщо він уперше вийшов зі свого великого підприємства, де він відчуває себе надзвичайно маленьким, і потрапляє на масовий мітинг, де його оточують тисячі і тисячі людей з тими ж переконаннями... то він сам піддається впливу того, що зветься масовим навіюванням”*. На жаль, механізми “мітингової демократії” у нас продовжують використовуватися і у післяреволюційний період, у тому числі при вирішенні кадрових питань. Це не може не викликати серйозного занепокоєння.

Добре відомо, що сформоване на непохитності принципу індивідуалізму західне суспільство виробило в собі у повоєнні роки міцний імунітет від негативного впливу зазначених колізій. Інша річ — українське суспільство, яке перебуває лише на початковій стадії свого самоствердження. У цій ситуації психологічне придушення критичного мислення і утвердження ідеології сліпої покори може виявитися основою відтворення “нового тоталітаризму”. Аби попередити такий перебіг подій, доцільно керуватися обґрунтованим Е. Фроммом принципом: людина може отримати свободу (а це було основною вимогою Майдану) лише тоді, коли в неї існує можливість реалізувати свою особистість, залишаючись

*Фромм Э. Бегство от свободы. Москва, 1990. С. 140—141.

самою собою. Власне, йдеться про пошук нових, більш оптимальних механізмів, які б сприяли реалізації особистості, ніж ті, яким віддавалася перевага в ході Помаранчевої революції. Щоб сприяти дійсному самоствердженню особистості, необхідний пошук нового, відмінного від технологій “вуличної демократії”, діалогу між людиною і суспільством, суспільством і владою, владою і особою. Потрібен принципово новий порядок денний у цьому питанні. Нова влада, її гуманітарний сегмент мають виявитися насамперед на рівні сутнісного усвідомлення цього завдання, попередити можливі небезпечні колізії, у тому числі суто психологічні, пов’язані з його реалізацією. Треба виходити з того, що головне для суспільства — обмежувати всіма доступними засобами контроль держави над особою. Свобода особи починається насамперед із цього. Помаранчева революція, хоч би як ми її оцінювали, з усією гостротою засвідчила актуальність і цієї проблеми.

СОЛОДКА МИТТЄВІСТЬ СВОБОДИ

І ще раз про свободу, утвердження якої стало найвеличнішим пафосом Майдану. Глибоко переконаний у тому, що його основне гасло “Свободу не спинити!” вже стало чи не найголовнішою рушійною силою суспільного прогресу, уособленням величі українського народу, нашої держави. “Віват, Майдан!”, — кажу я, маючи на увазі насамперед свободостверджувальну його функцію. Це — чи не найбільший прорив у власному самоствердженні. Всі ми добре знаємо з історії: віддавна особу, яка прагнула здобути свободу, переслідували, проклинали, піддавали витонченим тортурам. Однак жодні покарання не могли згасити свободолюбності. Солодка миттєвість свободи нерідко оцінювалася дорожче від життя.

Розглядаючи цю проблему, маємо виходити з найпростішого та найбільш очевидного, а саме з того, що головним суб’єктом цивілізації є людина. Саме людина підпорядковує весь процес цивілізаційного розвитку передусім задоволенню власних потреб та інтересів.

Останні і є основним двигуном прогресу. Вони утворюють ту “пружину”, яка визначає динаміку суспільно-історичного розвитку. Власне, суперечності між потребами та інтересами людини, з одного боку, й можливостями та умовами розвитку суспільства, спрямованого на їх задоволення, з іншого, і мають розглядатись як найзагальніша природна основа цивілізаційного процесу. Зрештою ідеться про підпорядкування всіх механізмів суспільства, у тому числі його виробничої складової, задоволенню духовних (інтелектуальних) та матеріальних потреб людини, які постійно зростають, розвиткові її сутнісних сил та здібностей, багатства людської особистості. Саме цим і визначається цільова спрямованість загальноцивілізаційного процесу.

Водночас простежується й інша закономірність: **розвиток особи є мірилом загальноцивілізаційного прогресу, його основним критерієм.** У свою чергу синтезуючим показником цієї міри є свобода, яку суспільство здатне надати особі. **Свобода особи є визначальною умовою її саморозвитку й самореалізації.** Людина у цьому процесі кваліфікується, говорячи словами давньогрецького філософа Протагора, як “мірло всіх речей”. “Свобода і рівність — ось що характеризує природне право людини”, — зазначав видатний англійський філософ Дж. Локк*. Цю думку обстоював і один із ідеологів Французької революції Ж.-Ж. Руссо. “Людина народжується вільною”, — наголошував він**. Саме завдяки цьому цивілізаційний підхід до розвитку суспільства відображає людиностверджувальну, гуманістичну лінію загальноісторичного прогресу. “Демократія, — стверджував А. Дж. Тойнбі, — це політичне вираження гуманізму”. Світова історія вимірюється, по суті, прогресом у створенні — на основі механізмів демократії — свободи та умов розвитку особи. Як писав Е. Фромм, “історія людства — це історія дедалі більшої індивідуалізації та водночас дедалі більшої свободи особи”***.

* Локк Дж. Сочинения: В 3 т. Москва, 1988. Т. 3. С. 153.

** Руссо Ж.-Ж. О причинах неравенства. СПб., 1907. С. 129.

*** Фромм Э. Бегство от свободы. С. 200.

Урешті-решт ми дійшли принципової ваги висновку, що дає змогу глибше осмислити як загальну суть історичного процесу, так і його сучасні характеристики. Йдеться про усвідомлення того, що з позицій загальноцивілізаційного прогресу людина розглядається не лише як основний суб'єкт розвитку суспільства, а й як його безпосередня самоціль.

Ця констатація є конче значущою для визначення моделі та функціональних механізмів і пашого майбутнього. Але вона не є достатньою. Маємо обов'язково робити висновки зі свого минулого. Добре відомо, що розвиток людини, її здібностей та свободи розглядався свого часу і теорією марксизму як самоціль соціалістичного (комуністичного) способу виробництва. Однак соціалізм, повністю вичерпавши свої потенції, зійшов з історичної арени насамперед через те, що виявився неспроможним забезпечити реалізацію відповідної функції і через це опинився на узбіччі сучасного цивілізаційного процесу.

Чому так сталося? Відповідь очевидна — у соціалізмі не існувало реальних механізмів, які б органічно поєднували, з одного боку, інтереси людини та суспільства, з іншого — інтереси суспільства і держави. К. Маркс уважав, що цю функцію зможе взяти на себе суспільна (державна) власність на знаряддя та засоби виробництва. Але на практиці це виявилось чи не найпринциповішою помилкою. У дійсності суспільна власність підпорядковує виробництво номенклатурі та бюрократії, слугує їхнім інтересам.

Світовою практикою вироблено інші механізми поєднання інтересів людини і суспільства, суспільства і держави — це демократія та інструменти громадянського суспільства. Маються на увазі механізми демократії у широкому контексті цього поняття — розуміння демократії не лише як форми управління, узгодження інтересів та прийняття відповідних рішень, а й як особливого способу суспільної організації життя, як інструмента реалізації не лише політичних, а й усього комплексу суспільних свобод людини, як специфічного типу гуманістичного світогляду та культури. У зв'язку з цим ще раз хочу повернутися до нашого минулого. Це має пряий

народові, не лише кожному з нас, а й усьому світові те, що Україна перебуває не поза межами сучасного (насамперед європейського) цивілізаційного прогресу, що ми є його органічною складовою, силою, здатною надати йому нових імпульсів прискорення. Увага, що прикута нині до подій, які відбуваються в нашій державі, має насамперед таке пояснення. Я не сумніваюся в цьому.

Що означає свобода для сучасної людини? Осмислюючи це питання, потрібно бути свідомим того, що соціально-психологічний зміст свободи є далеко не однозначним. Хочу і в цьому питанні послатися на класичні принципи. Один із відомих представників французького лібералізму, учений зі світовим ім'ям Б. Констан ще 200 років тому привертав увагу до необхідності виокремлення понять “політична свобода”, яка полягає у праві кожного громадянина брати участь у здійсненні державної влади, і “свобода особиста, громадянська свобода” (*la liberte civile*). Остання пов'язана з реалізацією громадянських прав, з відносною незалежністю особи від державної влади. Якщо свобода давніх народів обмежувалася політичною свободою, зазначав Б. Констан, то свободою новітніх народів є переважно громадянська (особиста) свобода. “Свобода, — наголошував він, — не в тому, щоби влада перебувала в руках народу, як на цьому наполягав Руссо, а в незалежності індивіда від державної влади. Звідси вимога щодо обмеження влади, її поділу та рівноваги”^{*}.

Важливо, щоби вплив Майдану на утвердження свободи не обмежувався лише принципами свободи політичної. Симптоматичним є те, що вже на початку XIX ст. для новітніх на той час народів більш високою цінністю вважалася особиста, громадянська свобода, яка, за визначенням Б. Констана, охоплює свободу світогляду і віросповідання, право особи вільно висловлювати свою думку, вибирати будь-який промисел і вільно займатися ним, вільно розпоряджатися приватною власністю, довільно змінювати місце проживання та ін. Перед нами стоїть завдання поєднати зазначені аспекти свободи в одне ціле, упередити можливість їх штучного протиставлення.

^{*} Констан Б. Принципы политики. Москва, 1989. С. 54.

Конче важливим є й інший аспект свободи — її безпосередня залежність від індивідуалізації особистості. “Поняття свободи, — писав Е. Фромм, — змінюється залежно від ступеня усвідомлення людиною самої себе як незалежної істоти, як індивідуальності”*. Прийнято вважати, що виявом свободи є право особи виявляти свої думки та почуття. Формально таке право гарантується конституцією та законодавством більшості країн світу. Існують і відповідні механізми його реалізації. Однак проблема, до якої привертає увагу Е. Фромм, має більш принципове значення. Для нього “право висловлювати свої думки має сенс лише у тому випадку, якщо ми здатні мати особисту позицію” (виділено мною. — А. Г.). “Свобода від зовнішньої влади, — наголошував учений, — стає міцним надбанням лише тоді, коли внутрішні психологічні умови дозволяють нам утвердити власну індивідуальність”. “Якщо я являю собою лише те, чого, на мою думку, від мене очікують, то хто ж я?” — ставить запитання Е. Фромм і формулює чітку відповідь: “Людина може здобути свободу, лише реалізуючи свою особистість, лише будучи самою собою”**.

Відповідний аспект свободи, її безпосередній зв'язок з принципами індивідуалізму, з можливістю вияву особистості людини Е. Фромм називав позитивною свободою. “Позитивна свобода, — наголошував він, — передбачає те, що людина стає центром і вищою метою свого життя; що розвиток її індивідуальності, реалізація її особистості — це вища мета, яка не може бути підпорядкована іншим, нібито більш високим цілям”***. Таким же чином обґрунтовує відповідну взаємозалежність і нобелівський лауреат Ф. Гаєк. Він підкреслює: “Визнання абсолютного суверенітету поглядів та нахилів людини у сфері її життєдіяльності, хоч би якою специфічною вона була, і переконання в тому, що кожна людина повинна мати свободу розвитку притаманних їй здібностей — є основною цінністю західної цивілізації”****.

*Фромм Э. Бегство от свободы. С. 19, 149.

** Там само. С. 150, 158, 160.

*** Там само. С. 165.

**** Хайек Ф. А. Дорога к рабству. С. 121.

Для нас ці узагальнення надзвичайно важливі. Свобода в її сучасному визначенні — це не лише вільні вибори, не лише гарантії громадянських прав, а ще й відповідні умови утвердження і самореалізації особистості; не лише повага суспільства до індивідуальності, а й визнання її як “абсолютного суверенітету”, вищої суспільної цінності. Нам потрібно піднятися до саме такого широкого за своїм змістом розуміння свободи як найвищої цінності, проголошеної Майданом.

Таке тлумачення свободи є вельми значущим і з огляду нашого розуміння демократії, усвідомлення того, що логіка Майдану має проектуватися значно далі, ніж гарантії демократичних виборів. Метою Майдану, як я це розумію, було значно більше. Це не лише демократично обрана влада, а й розбудова цією владою демократичного суспільства. Знову пошлюся у цьому на Е. Фромма. “Свобода, — зазначав він, — може перемогти лише в тому випадку, якщо демократія дістане розвитку в суспільстві, у якому індивід, його прогрес і щастя стануть метою і суттю; у якому індивідом не буде маніпулювати жодна зовнішня сила, будь то державна чи економічна машина; і нарешті, в якому свідомість та ідеали індивіда будуть не інтерпретацією зовнішніх вимог, а стануть дійсно його власними, виражатимуть прагнення, що виростають із особливостей його особистого “Я””.

Отож запитаємо себе, чи саме в такому контексті розвиваються в нас події у післямайдановий період, чи не вдаємося ми до маніпуляцій свідомістю, як на недавніх виборчих перегонах, і чи дійсно ми рухаємося у напрямі утвердження суспільства, де не декларуються, а створюються умови реалізації свободи та індивідуальності.

Розумію всю складність проблем, що порушуються. На попередніх етапах розвитку про них не могло бути й мови. Нині ми безумовно піднялися на новий щабель суспільного прогресу, тому й цілі, які ми ставимо перед собою, мають бути значно вищі. Коли йдеться про принципово новий порядок денний у формуванні відно-

*Фромм Э. Бегство от свободы. С. 168.

син у межах трикутника “суспільство — влада — особа”, то мається на увазі наш реальний прогрес у зазначеному напрямі.

Помаранчева революція зробила кожного українця не просто мешканцем, а насамперед громадянином своєї країни. А це не лише новий статус, а й принципово нові вимоги до влади і держави. Наше розуміння анатомії Помаранчевої революції пов’язане і з усвідомленням цих проблем.

**ПРОБЛЕМА
“СХІД—ЗАХІД”**

Події Помаранчевої революції дають нам ще один повчальний урок. Вони стали іспитом на міцність чи не найбільшого нашого завоювання в роки незалежності — соборності нашої держави. Ми витримали випробування, але гострота чи не найуразливішої проблеми для нашого суспільства, проблеми "Схід — Захід", не знімається. Небезпечна омана вважати, що вона штучно надумана. Маємо все зробити, аби упередити поверхове ставлення до цієї проблеми найвищого керівництва. На мою думку, офіційні заяви щодо неї є радше свідченням політичної короткозорості або ж свідомого прагнення ухилитися від найбільш складного у державотворчому процесі, сховати, як кажуть у таких випадках, голову в пісок.

Потрібно розуміти: проблема відносин Сходу й Заходу виникла не в наші часи, не в роки незалежності й тим більше не в ході виборів. Вона не зводиться до співвідношення голосів виборців, відданих за В. Ющенка і В. Януковича. Президентські вибори лише підтвердили її нагальність, засвідчивши й те, що в нашому суспільстві залишилися діячі, ладні нажити на цьому політичний капітал. Це вже перетворюється на прикру традицію. Добре пам'ятаю кримську кризу 1994 року, цивілізовано розв'язати яку вдалося лише завдяки надзвичайно виваженій позиції тодішнього новообраного Президента України Л. Кучми.

У чому ж суть проблеми, про яку йдеться? Враховуючи її особливу значущість, спробую висвітлити більш ґрунтовно її об'єктивні передумови.

НА ЛІНІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ЗЛАМУ

Проблема “Схід — Захід” кореспондується насамперед із **цивілізаційною специфікою нашої держави**. Це є головним. Україна належить до розряду цивілізаційно розколотих країн. Вона по суті перебуває на межі двох світів, двох культур і ментальностей, двох різновекторних цивілізацій, що саме собою визначає об'єктивну складність державотворчого процесу, консолідації суспільства. Як зазначалося вище, з особливою рельєфністю це далось взнаки під час президентських виборів.

Як відомо, не лише в російській суспільно-політичній літературі, а й у публікаціях західних учених вже багато років широко дискутується питання цивілізаційної ідентифікації Росії. З огляду на процеси національного самоствердження проблема цивілізаційного коду є надзвичайно актуальною і для нашої держави.

Загалом ідеться про існування двох базових варіантів цивілізаційної ідентифікації Росії. Перший: Росія — частина європейської цивілізації, і її, Росії, прогрес пов'язаний з розвитком на зазначеній основі. Цю позицію обстоюють відомі російські вчені М. Шмельов, В. Шенаєв, С. Рогов та ін. Вони виходять із того, що спроби Росії ідентифікувати себе як окремий цивілізаційний центр уже робилися на різних етапах історії. Проте всі вони закінчувалися зтяжною кризою цивілізаційної самоідентифікації та розколом суспільства на “західників” і “слов'янофілів”. Цей розкол не подолано й досі. “Давньоруська держава, — підкреслює у зв'язку з цим Є. Трефонов, — сформувалася як європейська держава у візантійському варіанті: візантійська (східнохристиянська) культура — досить оригінальна, невід'ємна частина європейської цивілізації”^{*}.

^{*} Независимая газета. 1998. 18 янв.

Альтернативна точка зору: Росія — особливий, са-
 мостійний тип східноєвропейської цивілізації, що
 наслідує і продовжує багатовікові традиції Московсько-
 го царства та Російської імперії. "Росія, — зазначає ди-
 ректор Фонду ефективної політики Г. Павловський, —
 це одна з основних світових цивілізацій, яка частково
 межує, частково перетинається майже з усією рештою
 світових цивілізацій, за винятком Тропічної Африки і,
 до певної міри, Індії"* . Йдеться про те, що Росія є цент-
 ром (ядром) окремої слов'янської цивілізації. Важливо
 зазначити, що до цієї думки схильні не лише значна час-
 тина російських учених та політиків (О. Уткін, Я. Пляйс,
 В. Кременюк), а й окремі представники західної науко-
 вої громадськості. Один із найавторитетніших з них —
 А. Дж. Тойнбі — серед двадцяти одної цивілізації, що
 відомі світовій історії, виділяє і православно-христи-
 янську. "Диференціація західного і православного хри-
 стиянства, — підкреслює він, — породила два різні
 суспільства... західне і православне". Відповідно може
 йтися про "російське відгалуження православно-христи-
 янської цивілізації"**.

Такої самої точки зору дотримується і один з
 найвідоміших політологів світу, директор Інституту стра-
 тегічних досліджень при Гарвардському університеті Се-
 мюел Гантінгтон. У своїй чи не найбільш резонансній
 праці "Зіткнення цивілізацій?" він розмежує західну і
 православно-слов'янську цивілізації, вважаючи, що таке
 розмежування фактично склалося до початку XVI ст.
 Водночас С. Гантінгтон акцентує увагу на тому, що поділ
 Європейського континенту, з одного боку, на західне
 християнство, а з іншого — на православ'я та іслам яв-
 ляє собою "найбільш важливу межову лінію Європи"***.

Слід зазначити й думку, згідно з якою Росія як
 самостійне цивілізаційне утворення є мультиетнічною
 євразійською цивілізацією. У 1999 р. опубліковано досить
 оригінальне дослідження групи російських науковців
 "Наш путь. Стратегические перспективы развития Рос-

* Независимая газета. 2001. 11 апр.

** Тойнби А. Постигание истории. С. 37— 38.

*** Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? Москва,
 2003. С. 289.

сии в XXI веке”, в якому зазначається: “Євразійська ідентичність Росії стає суттю нашої історичної місії... Спроба збочити з цього шляху загрожує припиненням нашого історичного буття. У Росії існує або євразійське майбутнє, або жодного”. І далі: “Євразійська цивілізація являє собою антитезу цивілізації атлантичній, яка підсумовує у своїй основі логіку складного історичного ансамблю, що ототожнюється з Європою. Росія являє собою пошук історичної альтернативи атлантизму. В цьому її світова місія”^{*}.

Можна послатися й на публікацію російського політолога І. Алієва, який акцентує увагу на самодостатності євразійської цивілізації. Це, наголошує він, основа “дійсно суверенної Російської держави і наступного суто добровільного об’єднання країн СНД у новий Союз. Ця ідея прийнятна для всіх євразійських народів, вона спирається на глибокі традиції, спільність духовних та життєвих інтересів народів Росії та всієї Євразії”. Ідеться, наголошує він, “передусім про Білорусь, Казахстан, Киргизстан і, звичайно, Україну. Доля цих країн є не зовсім ясною тепер і, поготів, є проблематичною у майбутньому на тлі нічим не обмежених амбіцій Заходу”^{**}.

За будь-якого із зазначених варіантів цивілізаційної ідентифікації Росії наша держава розглядається як невід’ємна її складова. Україні не слід робити вигляд, що цієї проблеми не існує. Ще раз наголосую, що для нас — це питання самоідентифікації, питання цивілізаційної генетики. Якщо західна і східноєвропейська ідентичності — це два самодостатні цивілізаційні утворення, то до якого з них належить Україна? Де проходить кордон, чи, як називає його С. Гантінгтон, “лінія цивілізаційного зламу”? У цьому питанні багато не з’ясовано й українською науковою громадськістю. Тим більше що, як прогнозує вчений, найбільші конфлікти майбутнього розгортатимуться вздовж лінії зламу між цивілізаціями. Що стосується Європи, то тут відповідна лінія, як вважає С. Гантінгтон, проходить “уздовж

* Наш путь. Стратегические перспективы развития России в XXI веке. Москва, 1999. С. 12, 47.

** Независимая газета. 1998. 18 янв.

нинішніх кордонів між Росією і Фінляндією, між країнами Балтії та Росією, розтинає Білорусь та Україну, повертає на захід, відділяючи Трансильванію від решти Румунії і далі проходить Югославією, майже точно збігаючись із лінією, що відокремлює Хорватію і Словенію від решти Югославії”^{*}.

Отже, за твердженням американського вченого, цивілізаційний кордон “розтинає Білорусь і Україну”. Принципові уточнення цієї позиції належать відомому українському науковцеві Ю. Павленку. Він переконливо доводить, що “за всіма своїми істотними ознаками праслов’янство органічно належало до сім’ї європейських етносів середньої смути Європи... За своєю внутрішньою природою праслов’янство було суспільством європейським, як кельтське або фракійське”. Водночас, наголошує Ю. Павленко, розміщення на незначній відстані від цивілізацій Сходу обумовило причетність праслов’янства й до азійського кола культур. Це своєю чергою зумовлювало двоїстість його історичного буття”^{**}.

Напевне, доцільно погодитися з цією думкою. Сутнісні риси генетики української нації, як про це йшлося вище, значною мірою визначаються вказаною двоїстістю. Звісно, ці проблеми потребують дальших досліджень. Але зрозуміло, що Україна, як і Білорусь, належить до так званої “зони міжцивілізаційних збуджень” (С. Гантінгтон). На це треба зважати. Історична складність нашої долі суттєво пов’язана з цим об’єктивним чинником. Я в цьому переконаний. Ідеться не лише про сьогодні. Як пише А. Дж. Тойнбі, слід звернути увагу на те, що незатухаючий конфлікт між Москвою та Заходом із приводу ідентифікаційної належності українського і білоруського населення бере свій початок іще від XIV—XV ст. Ці застереження збігаються з позицією провідних українських учених. В. Липинський в уже згадуваній класичній праці “Листи до братів-хліборобів”, яка й досі зберігає непересічну актуальність, писав: “Хвороба нашої недержавності має своє джерело не в причинах зовнішніх — вона не травматичного

^{*} Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций? С. 37.

^{**} Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ, 1994. С. 330.

походження, як хвороба поневоленості, — а виникла вона причинами внутрішніми, органічними, без усунення яких ніякі найбільш сприятливі зовнішні умови, ніякі найвірніші союзники, ніякі найкращі зовнішні “орієнтації” нічого не допоможуть”*. Відповідальна державницька політика має постійно враховувати ці застереження. Не думаю, що стовідсотково коректним є український політолог В. Карасьов, коли зазначає: “Якби була лише Західна Україна, вона давно була б у Євросоюзі. Якби не було Західної України, Східна давно б уже була в Росії”**. Однак те, що проблема “Схід—Захід” лишається для України особливо значущою, не може ставитися під сумнів.

■ ДУХОВНА МЕЖОВІСТЬ

Звісно, що географічна і геополітична межовість не могла не призвести до духовної межовості нації, що само собою визначає особливу складність соціально-інтеграційних, а відтак і державотворчих процесів. Коріння нашого лиха, писав В. Липинський, — це **нездатність української нації до досягнення соціального та політичного консенсусу, її неспроможність згуртуватися у найскладніші моменти своєї історії**. Те саме можна сказати й про особливості українського національно-визвольного руху: він завжди був ментально надламаним і психологічно роздвоєним.

Ідеться про надзвичайно серйозне застереження, що не може недооцінюватися і в наші дні. “Ми, належачи в основному до Європи, надто віддалилися від неї, щоб викресати в собі досить волі, необхідної для збудування власної держави, але не наблизилися настільки до Азії, щоб дати вести себе власному деспотові. Духовна межовість виявляється таким чином недержавотворчим чинником”***. Ці слова, що належать відомому українському

* Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. 22.

** День. 2005. 29 квіт.

*** Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1993. С. 205.

вченому, багатолітньому ректорові Українського Вільного університету в Мюнхені професору В. Яневу, визначають одну з об'єктивних складових нашої генетики, про яку йшлося вище. "Коли Україна географічно є на грані двох світів, — наголошує він, — у давнину — виразно на пограниччі між Європою та Азією, а сьогодні — між Європою та Євразією (якщо зважити, що Росія має виразно неєвропейські риси, хоча географічно частково до Європи належить), то ця межовість ще більшою мірою мусила виявитися в геополітичному сенсі, що так виразно видно у відомому двостиху Івана Мазепи:

Ой, біда-біда тій чайці небозі,
Що вивела чаєняток при битій дорозі!

І не можна уявити собі, щоб географічна і геополітична межовість могла залишитися без впливу на духовність і не призвела до духовної "межовості", транзитності, перехідності"

"Схарактеризована межовість України, — робить висновок В. Янів, — дуже позначилася на межованості українця взагалі, і саме вона творить центральну проблему української духовності, і без її відчуття не тільки немає розуміння української духовності, а й не можна також говорити й про виховний ідеал, який мав би протидіяти духовному спустошенню, яке межовість спричинила"

У зв'язку з цим треба враховувати особливості колоніальної політики Росії XVIII—XX ст., де головним було прагнення до знищення національної самобутності колонізованих народів, яке унеможливлювало розвиток її провінцій як самостійних, а у майбутньому — незалежних національних держав. Щодо України така політика призвела до денационалізації значної частини її народу, глибоких деформацій в його духовно-культурному розвитку, до деградації та розпорошення українських елітних прошарків, до величезних викривлень в етносоціальній структурі суспільства і тенденціях його демографічного розвитку.

Було б історичною помилкою вважати, що ці системні деформації зникнуть автоматично, що їх вже остаточно

* Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. С. 204.

** Там само. С. 205—206.

подолано в роки нашої незалежності. Президентські виборчі перегони 2004 р. підтвердили цей висновок. Особливо небезпечним став штучний ренесанс мовної проблеми в Україні. З великою шаною ставлюся до російської мови, як і до великої російської культури загалом, виховувався на її надбаннях. Так склалося в нашій сім'ї: ми з дружиною спілкуємося українською мовою, а з доньками — російською. Такою є українська реальність. Але не можна не враховувати, що українська мова ще тільки утверджує себе як державна і що ми поки дуже мало зробили у цьому напрямі. Хіба можна забувати, що одним з основних знарядь колонізації нашого народу була політика лінгвоциду — цілеспрямованого знищення української мови — однієї з найістотніших ознак нації, скарбниці національної культури. Ось лише окремі віхи цієї політики:

- 1720 р. — указ Петра I про заборону видавати в “Малоросії” будь-які книжки, крім богословських;
- 1753 р. — царський указ про заборону викладання української мови в Києво-Могилянській академії;
- 1769 р. — заборона Синодом Російської православної церкви друкування української абетки;
- 1863 р. — видання “Валуєвського” указу про заборону “малоросійською” мовою книг духовного змісту, “навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу”. “Никакого малороссийского языка не было, нет и быть не может”, — наголошувалося в цьому нормативному документі Російської імперії;
- 1874 р. — затвердження Статуту про початкові народні школи, в якому визначалося навчання учнів цих шкіл лише російською мовою;
- 1876 р. — видання Александром II Емського указу щодо заборони ввезення до імперії будь-яких книжок і брошур “малороссийским наречием”;
- 1886 р. — царський указ про заборону українських театральних вистав в усіх губерніях “Малороссии”.

Цей перелік можна продовжити. Нагадаю, зокрема, що М. Драгоманова за статтю “О педагогическом значении малорусского языка” було звільнено з посади доцента Київського університету.

Жорстка політика денационалізації та лінгвоциду здійснювалася й на території Західної України, де панувала шляхетська Польща. Можна нагадати у зв'язку з цим розпорядження Едукаційної комісії польського сейму (1789 р.) про закриття українських церковних шкіл, постанову сейму 1817 р. про викладання в школах Західної України лише польською мовою, закон 1924 р. про обмеження вживання української мови в адміністративних органах, судах та школах. Після захоплення у 1914 р. Галичини російська військова адміністрація заборонила всю українську пресу, українські навчальні заклади та громадські організації. У 1920 р. окуповану Західну Україну в Польщі офіційно почали називати "Малопольська Вихідня", а українців — "русинами". Польський історик Равіта-Гавронський у 1923 р. писав, що назви "Україна" та "українець" — це "шовіністичні вибрики М. Грушевського"^{*}. Навряд чи потрібно все це коментувати.

Не думаю, що хтось із нинішніх політиків має підстави вважати, що подібні застереження стосуються лише нашого минулого, що за роки незалежності ці родинні позначки української генетики остаточно подолано. Коли ми говоримо про неймовірні складності консолідування української нації, то серед багатьох причин чільне місце посідає, на моє глибоке переконання, перелусім ця проблема. Небезпечні сепаратистські тенденції, які далися взнаки в період Помаранчевої революції, розглядаю як відлуння саме цих обставин. Зовнішнє втручання у виборчі перегони лише посилювало вказані тенденції. Це мають розуміти нова влада, українські політики, всі ті, для кого святість Вітчизни, наша державність та соборність є найвищою цінністю.

Скажу відверто: для мене однаково огидні ті, хто простягає руку за милостинею як на Захід, так і на Схід. Можливо, саме через це я не підтримував у другому турі президентських виборів жодного з кандидатів. Ще раз наголошую: мене особливо турбує те, що де-факто президентські перегони перетворилися на арену геополітичного суперництва провідних силових центрів на

^{*} Іванишин В., Радевич-Вінницький Я. Мова і нація. Дрогобич, 1994. С. 23—28, 175.

пострадянському просторі, а розгорнута у зв'язку з цим брудна інформаційна війна, як і загалом характер зовнішньополітичного тиску, по суті спрямовувалися проти не лише внутрішньої стабільності, а й суверенності нашої держави. Будьмо ширими у своїх оцінках: під час президентських виборів Україна фактично перетворилася на полігон “холодної війни”. Слід урахувати й те, що в цій політиці віднедавна змінилися стратегічні пріоритети. Якщо раніше основні акценти робилися на приватизації стратегічних об'єктів, то нині (після досить відчутного зміцнення національного капіталу) — на “приватизації” української політичної еліти. Цього не бачать лише сліпі політики. Така ситуація є надзвичайно небезпечною насамперед для соборності нашої держави, а відтак і нашого суверенітету.

Дуже хочеться вірити в самодостатність як нових лідерів нашої держави, так і українського політикуму загалом, вірити у те, що вони повною мірою усвідомлюють небезпеку, в яку силоміць увесь час втягується наша держава, оскільки Помаранчева революція не зняла та й не могла зняти цю проблему. До речі, попри шалений тиск як зі Сходу, так і з Заходу Л. Кучма за всі десять років свого президентства ні на йоту не поступився національними інтересами. Це визнають і його супротивники.

У зв'язку з цим іще раз хочу привернути увагу до позиції В. Липинського. За його словами, найбезпечнішою рисою політичної еліти, якої за будь-яких умов ми маємо позбутися, є “плазування перед чужоземним”. Великий патріот України однаково негативно ставився до надмірності впливу як зі Сходу, так і з Заходу. Він наголошував: “Українська провідна верства має вивести Україну з її трагічного положення між Польщею і Москвою так, щоб, одділяючись від Варшави, не утонути в Москві, а одділяючись від Москви, не утонути в Польщі. Без цього... боротьба за незалежність кінчатиметься завжди новим поділом України між Польщею і Москвою”^{*}.

Застереження іменитого українського вченого анітрохи не втратили злободенності. Це повною мірою довела

^{*} *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. С. XLII.

Помаранчева революція, зокрема й події сепаратистського змісту, що її супроводжували. Прислухаймося до цих слів. Відношу ці застереження насамперед до нового політичного керівництва держави. Вибори, що відбулися, окрім усього, засвідчили й те, що проблема національної самоповаги і нині залишається найбільш дефіцитною. В українському політикумі, на превеликий жаль, ще дуже багато тих, чії ментальні характеристики співзвучні з визначенням Т. Шевченка: "дядькі отчества чужого". Тож будьмо виваженими в усьому, що стосується найсвятішого — нашої державності. Єдність та цілісність Української держави, її соборність були і завжди залишатимуться для нас не лише найвищою цінністю, а й найвідповідальнішою політикою. Обов'язок тих, хто нині отримав владні повноваження, — не розхитувати ці цінності (свідомо чи ні, це не має значення), а утверджувати їх.

■ НАЦІОНАЛІЗМ

Помаранчева революція стала знаковою подією і у своєму ставленні до небезпечних спроб розіграти — знову ж таки в контексті штучного загострення проблеми "Схід — Захід" — так звану націоналістичну карту. Мені не відомі деталі, але схоже на правду, що робилося це штабістами кандидата, який програв, з подачі технологів північного сусіда. Всі пам'ятають, як буквально кожного дня на офіційних каналах телебачення з'являлися певні епізоди не лише з нашого минулого, а й сьогодення. Вражають не лише інтелектуальна недолугість авторів такого роду "новацій", їхня повна зневага до нашої історії, а й елементарне нерозуміння того, що нація, яка понад триста років перебувала під ярмом поневолення, яка з власного досвіду знає, що таке етноцид, має історичне право на своє національне обличчя, на гегемонію національної ідеї, врешті-решт — на розумну дозу націоналізму. Усвідомлюючи це, у своїх численних публікаціях я весь час наголошував на тому, що чи не найсуттєвішим дефі-

цитом не лише у нашій свідомості, а й у державотворчому процесі загалом є протилежне — національний нігілізм, брак національної свідомості та національної гідності.

На мій погляд, низка важливих проблем молодій Українській державі лежить насамперед у зазначеній площині. Через це я є прибічником гегемонії національної ідеї та національного самоусвідомлення. Необхідне остаточне подолання світогляду нижчої раси, почуття меншовартості. Від цього залежать наш поступ у майбутнє, суспільний прогрес. “Так, ми раби, немає гірших в світі”, — з гіркою писала Леся Українка. Цю ваду потрібно просто винищити. Це розуміють і наші доброзичливі за кордоном. “Головна проблема, яка стоїть перед Україною, — зазначав в одному зі своїх інтерв’ю Зб. Бжезинський, — брак глибоко вкоріненого національного усвідомлення громадянської відповідальності. Це стрижнева проблема, з якою країна опинилася вічна-віч”*. Цілком поділяю таку думку і впевнений, що й після Помаранчевої революції вона не втратила актуальності. Хотілося би, щоб нова влада зайняла більш чіткі позиції і в цьому питанні.

Покажемо те, що український націоналізм ніколи не був ідеологією зверхності корінного етносу над іншими громадянами нашої багатонаціональної держави. “Коли я пишу... про нас — “ми українські націоналісти”, — то це значить: що ми хочемо Української Держави, обіймаючи всі класи, мови, віри і племена Української Землі”**. Ці слова В. Липинського є цілком прозорими й вичерпними.

Така постановка питання В. Липинським повною мірою вписувалася в європейські традиції та ментальність. Ж.-Ж. Руссо, чиї ідеї стали предтечею Великої французької революції, ставив поняття суверенності нації, національного характеру у центр державотворчого процесу. На його думку, найвища влада у державі повинна виражати загальну волю нації, під якою розумілися усі мешканці тогочасної Франції, а саме поняття “представник нації” ототожнювалося з поняттям

* День. 2003. 17 жовт.

** Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. XIII.

"громадянин Франції"*. Діячі українського національно-визвольного руху ніколи не давали і не дають нині приводу для іншого тлумачення відповідних понять. Це зафіксовано і в нашій Конституції. Верховна Рада України приймає цю Конституцію, ідеться в її преамбулі, "від імені Українського народу — громадян України всіх національностей", "спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення". Із цього тексту випливає однопорядковість понять "українська нація" і "Український народ", з якої виходила Верховна Рада України, приймаючи Конституцію нашої держави, якою керується наше суспільство.

У зв'язку з цим — кілька зауважень щодо самого поняття "націоналізм", яке за своїм змістом є вельми складним і суперечливим, а відтак містить у собі низку багатоаспектних характеристик і визначень. Як стверджують автори монографічного дослідження "Культура. Ідеологія. Особистість", поняття "націоналізм" не можна інтерпретувати однопланово у парадигмі "добро чи зло". Воно має два аспекти. "Націоналізм, підпорядкований завданням вивільнення нації, створення держави й відродження культури, виконує позитивну культуротворчу функцію, об'єднує народи, інфікує їх енергією творчості". З іншого боку, "націоналізм, підпорядкований меті піднесення своєї нації над іншими народами і культурами, засмічує її свідомість облудою самозвеличення, своєрідного етнічного "нарцисизму", породжує недовіру між народами". Межа між цими "націоналізмами", підкреслюють автори, надто тонка. Вона може зміщуватися, що слід завжди враховувати**.

Аналогічну думку висловлюють і автори праці "Українська політична нація: генеза, стан, перспективи": "Щоб уникнути крайнощів оцінок мобілізаційного потенціалу національних рухів і ідеологій, націоналізму

* Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. Київ, 2004. С. 26, 250.

** Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. С. 51.

взагалі, доцільно відмовитися від його поділу на “хороший” (західний/демократичний) і “поганий” (східний/авторитарний /фашистський).

У будь-якому націоналізмі можна виокремити як патріотичний вимір для утвердження національної ідентичності, національної гідності і національної свободи діяльності, так і ксенофобську сторону — утвердження своєї самостійності за рахунок інших спільнот. Націоналізм також може як підсилити державу, забезпечуючи її майже релігійною вірою, так і розхитати, підсилюючи сепаратистські тенденції етнічних груп усередині держави**.

У цьому контексті зовсім по-іншому, ніж багато років це подавалося офіційною пропагандою, сприймається врегулювання найскладнішої проблеми, що стосується примирення і консолідації українського народу, формування зрілої політичної нації. Прикро, що нова влада зайняла по суті пасивну, споглядальну позицію у цьому надзвичайно значущому для консолідації суспільства питанні. Йдеться про відновлення політичної та історичної справедливості щодо членів Організації українських націоналістів (ОУН) та вояків Української повстанської армії (УПА), які боролися за свободу і незалежність Української держави, відновлення її соборності та суверенітету. Я добре знаю активну позицію попереднього Президента України Л. Кучми щодо позитивного вирішення цього питання, однак Верховна Рада весь час ставала на заваді. Чим пояснювалася позиція народних депутатів, з яких причин парламент так і не зміг досягти необхідного для консолідації суспільства конструктивного вирішення цього питання? Пояснення очевидне. Ми всі свідомі того, що у даному випадку йдеться про визнання факту існування за часів УРСР національно-визвольного руху. Хіба вже сам по собі цей факт не вартий пильної уваги відповідального перед суспільством парламенту? Для об'єктивності необхідно врахувати і ступінь провини радянської сторони у розв'язанні фактично громадянської війни на теренах України.

* Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. С. 63.

За даними Державної комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА, яку ще у 1997 р. було утворено Л. Кучмою, у 1939—1941 і 1944—1952 роках сталінським режимом було фізично знищено сотні тисяч осіб. Західні області України перетворили на жакливу м'ясорубку, де не було оселі, де б когось не вбили. Переслідували за національні погляди, за почуття патріотизму, за любов до України... Чому ми не говоримо про це на весь голос?

Ми знайшли виважене політичне рішення щодо оцінки трагічних подій на Волині. Але чому знову ж таки ми пошепки говоримо про недружню акцію проти українського народу з боку Польщі, пов'язану з операцією "Вісла"? Можливо, тому, що ця акція, як і всі інші злочинні дії проти населення Західної України у певний період, здійснювалася із санкції Кремля, а сваритися зі "старшим братом" (нехай і колишнім) за сімейною етикою не годиться.

Подібних прикладів недбалого (а можливо, й свідомо недбалого) ставлення до власної історії, тим більше до її трагічних сторінок, дуже багато. Одна з них — героїчна загибель українських юнаків під Крутами у 1918 р. Далеко не кожний народ світу має такі яскраві взірці самопожертви в ім'я незалежності. За часів СРСР ці події інтерпретувалися як спроби "націоналістичних сил" перешкодити утвердженню радянської влади в Україні. Нині такої влади вже немає, однак і вшанування пам'яті загиблих під Крутами поки що так і не набуло національного масштабу.

Хочу ще раз наголосити на особливій суспільній значущості проблем, що порушуються.

Так склалося, що за тоталітарного режиму суспільній свідомості спрямовано нав'язувалися уявлення, відповідно до яких український націоналізм асоціювався з надуманою агресивністю української нації, її прагненням розбудувати українську державу за суто етнічною ознакою, утвердити "Україну для українців". Це груба фальсифікація, що жодною мірою не відповідала дійсності. Насправді національно-визвольний рух завжди дотримувався конструктивної функції націоналізму, виходячи з того, що утвердження та розвиток української нації можливі передусім за умови об'єднання зусиль усіх етносів,

котрі проживають на теренах України, для побудови міцної держави, яка могла б обстоювати їхні інтереси.

Водночас потрібно усвідомити зв'язок ідеології українського націоналізму з історією становлення та розвитку української нації та її духовності. Ідеологія українського націоналізму — пряме породження цієї історії та цієї духовності. Вона є невід'ємною складовою української національної свідомості та ментальності. В умовах відсутності української держави синтез історії української нації та української духовності найбільш повно відображав феномен української історії. По суті історія України — це процес самоусвідомлення українською нацією своєї сутності, відтворення свого історичного досвіду, своєї духовності, ідейно-моральної суверенності.

Важливою є й інша обставина. Українська національна ідеологія народилася і реалізовувала себе у вогні національно-визвольної боротьби. Цю ідеологію, як підкреслює В. Шаян, творив уже Віщий Боян, розвивав її автор “Слова о полку Ігоревім”, плекали її київські літописці, писав її шаблями з трьохмастами тисячами козаків Б. Хмельницький, закріплювали її у слові козацькі літописці, писав П. Орлик у Конституції Козацького Ордену, шукав філософських і моральних основ для неї Г. Сковорода, дали їй натхненний вияв у віщому слові Т. Шевченко, Леся Українка, О. Ольжич*. Ідеологія українського націоналізму утверджувала себе у незліченних жертвах борців за становлення нашої незалежності, у тому числі в найбільш трагічних і водночас героїчних подвигах вояків ОУН та УПА. Ось рядки одного з найяскравіших жерців української національної ідеології — поета і революціонера О. Ольжича:

О, нашіє, дужа і вічна, як Бог, —
 Не це покоління холопів,
 Хто злото знеславить твоїх перемог
 при Корсуні і Конотопі.

Ще раз особливо наголошую: маємо бути свідомі й того, що український національний рух виник і діяв насамперед як національно-визвольний рух. Пошлюся на видану в 1948 р. брошуру одного з найвпливовіших

* Див.: Шаян В. Віра предків наших. С. 744.

діячів українського національно-визвольного руху С. Бандери "Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном". "У нас тепер, — зазначає автор, — є один основний принцип, одна головна мета — Суверенна Соборна Українська Держава. До неї йдемо неухильно. А наш шлях — це шлях революційно-визвольної боротьби. Він у нас єдиний тому, що він єдино певний і єдино можливий. Це доводить нам усе: наша власна історія і чужий досвід, уся дійсність, в якій ми живемо. Це не значить, що ми відкинули б інший шлях, якби ним певніше було можна досягти Суверенну Соборну Державу. Але його немає. І це вже не питання принципу, а просто питання політичного реалізму"*.

Водночас програмні засади ОУН передбачали і соціально-політичне визволення українського народу. Мало хто знає, що ідеологи ОУН обстоювали принцип суспільної власності на знаряддя і засоби виробництва. "Український націоналізм не хоче, щоб серед українського народу були експлуататори і експлуатовані, — писав один із керівників ОУН П. Полтава, — не хоче, щоб український народ роздирала класова боротьба. Приватна власність передбачається лише у дрібній торгівлі". "ОУН, — далі наголошував він, — бореться за повне знищення колгоспного кріпацтва в Україні, проти повороту до поміщицько-капіталістичного ладу. Ми хочемо, щоб у незалежній українській державі питання про форму землекористування вільно вирішувало саме селянство. Ми виступаємо за безоплатну передачу землі селянам на базі одноосібних трудових господарств".

ОУН ніколи не боролася проти російського народу. Вона боролася проти більшовизму. "Підкреслюємо ще раз: усі народи, у тому числі російський і польський народи, ми цінимо, шануємо та прагнемо до дійсної дружби і співпраці з ними". "Ми, бандерівці, за революцію в усьому СРСР, за єдиний фронт боротьби всіх поневолених народів Радянського Союзу з більшовизмом". "Перебудова СРСР на принципах національних держав усіх поневолених народів — це не тільки передумова їх справжнього національного визволення, це не тільки

* Цит. за: Бандера С. Перспективи Української Революції. Мюнхен, 1978. С. 118.

найважливіший, найсуттєвіший крок у напрямі знищення великоросійського імперіалізму взагалі, але це також найнеобхідніша передумова встановлення справді справедливого, справді прогресивного політичного і соціального ладу на Сході Європи і в підбільшовицькій Азії”. “У 1917 р. більшовицькі узурпатори насильно вирвали з рук російського народу владу і, прикриваючись революційними гаслами, встановили на території колишньої Росії нову різновидність самодержавства, побудували нову експлуаторську соціальну систему”. У зв’язку з цим “не можна знищити більшовизм, не маючи на меті розвалу Російської імперії на національні держави”, — наголошував Я. Стецько.

Цитовані рядки узято мною зі збірки статей і документів “Бібліотеки українського підпільника” (частина V), виданої 1957 р. Закордонним проводом ОУН. Я не думаю, що з огляду на сьогоднішня у будь-кого з громадян незалежної Української держави знайдуться аргументи, які б могли поставити під сумнів їхню історичну значущість для нашого самоствердження.

Адже йдеться про боротьбу українських патріотів за історичну спадщину наших пращів, за нашу землю, велику українську культуру, історію, традиції. Врешті-решт йдеться про незчисленні жертви вояків ОУН та УПА, які в найбільш трагічні роки історії з гідністю віддавали життя за незалежність держави, за торжество української ідеї. Надзвичайно слушною у цьому сенсі є позиція Д. Донцова. “Під терміном “націоналізм”, — писав він, — я розумію передані з покоління в покоління погляди української нації щодо свого самовизначення”^{*}.

Не можна не враховувати й того, що ОУН становила найвагомішу силу революційного опору в колишньому СРСР. “Хай знає кожна советська людина: тут, в Україні вперше в історії усталізованого СРСР загорілося вогнище революційно-визвольної боротьби за повалення більшовицько-експлуаторського режиму, за побудову на території сьогоденішнього СРСР справді справедливого і соціального ладу. Тут вперше в історії усталізованого

* Донцов Д. Твори. Львів, 2001. Т. 1. С. 94.

СРСР кілька десятків тисяч українських патріотів — синів працюючого народу українського поклялися радше згинуть, ніж погодитися зі злочинною з національного і соціального погляду політикою більшовицьких бандитів”, — наголошувалося в одному зі Звершень ОУН.

Кожного разу, коли я вчитуюся у сторінки шеститомової “Бібліотеки українського підпільника”, ловлю себе на думці, як багато втратила українська влада, яка за всі роки незалежності так і не змогла визначити свого чіткого ставлення до подібних, далеко не простих за своїм змістом, фрагментів нашої історії. Відкладати далі не можна. Помаранчева революція зробила вагомий внесок в утвердження нас як політичної нації. Акт національного примирення суттєво посилить цей процес.

Ідеться про проблему, яка багато в чому виходить за межі особистих взаємин наших ветеранів — воїнів Великої вітчизняної і учасників національно-визвольного руху. Проблема не лише в тому, хто перший з них протягне руку примирення. Національне примирення — це проблема світоглядних засад нації, нашого способу мислення, політичної культури. Це водночас і іспит на нашу відповідність високим європейським цінностям. Хотілося би, щоб нова влада піднялася саме до такого рівня розуміння проблеми.

Потрібно на державному рівні відновити права борців за свободу і незалежність України. Наприкінці 90-х років згадувана Державна комісія з вивчення діяльності ОУН — УПА підготувала проект Закону “Про відновлення історичної справедливості щодо борців за свободу і незалежність Української Держави”, який, на жаль, не було прийнято Верховною Радою. Слід повернутися до розгляду цього проекту.

Докладно зупинився на цих питаннях тому, що вважаю їх надзвичайно значущими для зміцнення нашої державності, у тому числі по лінії проблеми “Схід — Захід”. Перекоаний в тому, що українське суспільство готове до їх вирішення.

Проблема “Схід — Захід” має не лише політичний та світоглядний аспекти, а й економічний. Виборчі перегони 2004 р. висвітили гостроту і цього питання. Особливу роль у його загостренні в останні роки відіграє суто психологічний аспект — нереалізовані очікування щодо подолання насамперед економічних та соціальних диспропорцій. **Значні міжрегіональні диспропорції успадковано нашою державою від колишнього СРСР.** Однак за роки незалежності ці диспропорції не лише не вирівнялися, а, навпаки, ще більшою мірою поглибилися. У 1996—2002 рр. коефіцієнт варіації за величиною валової доданої вартості на одну особу по регіонах збільшився від 2,17 до 5,8. За оцінками фахівців, нинішній коефіцієнт міжрегіональної варіації суттєво перевищує критичну межу допустимого у відповідних диспропорціях. Насамперед це стосується промислової сфери. Нині за обсягами виробництва промислової продукції на одну особу різниця між регіонами сягає майже 10 разів. У 2003 р. лише Донецька і Дніпропетровська області виробляли 35 % промислової продукції, тоді як Львівська, Волинська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська та Закарпатська — всього 8,3 %. Подібні співвідношення характеризують і розміщення основних засобів виробництва, і динаміку інвестицій, у тому числі іноземних.

Зрозуміла й відповідна диференціація доходів населення. Наша держава поступово перетворюється на країну “бідних” і “багатих” регіонів. Нині розрив між окремими регіонами за рівнем середньомісячної заробітної платні становить 2—2,5 раза, а за рівнем доходів у розрахунку на одну особу перевищує 6 разів.

У 2001 р. Указом Президента схвалено Концепцію державної регіональної політики, в якій по суті вперше легалізовано поняття “депресивні регіони” (це в основному західні області), але ефективні кроки, спрямовані на комплексне поліпшення їхнього становища, не здійснювалися. Навпаки, статистика засвідчує, що навіть у роки економічного піднесення диспропорції, про які йдеться, продовжували поглиблюватися. Добре відомо,

якою гострою для західних регіонів залишається проблема зайнятості, трудової міграції, суттєвої різниці у вартості робочої сили та ін. Все це не могло не позначитися на настроях людей, спричинених діяльністю органів влади як у центрі, так і на місцях. Майдан акумулював у собі протести і цього плану.

Не знаю, наскільки нова влада розуміється на цих проблемах і яким чином збирається їх вирішувати. Вони надзвичайно складні й не мають однозначних шляхів свого розв'язання. Саме через це хотів би утриматися від якихось конкретних рекомендацій, однак декілька міркувань усе ж таки вважаю за необхідне висловити, хоча наперед знаю, що вони навряд чи будуть схвалені.

Думаю, що головним для ліквідування критичної диференціації є насамперед **подолання утриманських настроїв відповідних регіонів**. Державна політика щодо депресивності не може бути суто опікунською. Не безконечні бюджетні субвенції, які на практиці лише поглиблюють депресивність, а стимулювання всіма засобами державного впливу жорсткої міжрегіональної конкуренції, що максимально мобілізує власні зусилля й ресурси та спрямовує їх на забезпечення випереджальних темпів економічного і соціального зростання.

Наведу такий приклад. За останні 14 років у розвиток колишньої НДР було вкладено 1,25 трлн євро. Однак відставання Сходу Німеччини від Заходу продовжує поглиблюватися. Потужні інвестиції Західної Німеччини в економіку Східних земель не привели до появи там "квітучих ландшафтів", обіцяних у 1990 р. Г. Кодем. У чому причина цієї колізії? Нині вона очевидна. Її суть — помилковість обраної стратегії: всі ці роки в Німеччині здійснювалася політика підтримки, а не конкуренції. В результаті лівова частка фінансових трансферів була витрачена на соціальну допомогу, а не на розвиток*.

Розумію, що аналогія з нашими проблемами є не дуже коректною. Західні області України — це не Східні землі Німеччини. Але принципи та механізми регіональної політики, її уроки можуть бути повчальними і для нас. Проаналізуймо, чому більша частина підприємств

* Див.: Вопр. економіки. 2004. № 10. С. 62.

відповідних областей, у тому числі міста Львова, так і не змогла подолати наслідки економічної кризи і фактично припинила діяльність? У східних областях таких підприємств значно менше, а у Києві — одиниці. Умови ж для всіх були однакові.

Інше питання. Маю пряму причетність до створення відомого Указу Президента України про земельну реформу, яким було започатковано процес утвердження приватної власності на землі сільськогосподарського призначення. Проект Указу, який було прийнято у листопаді 1994 р., опрацьовувався групою фахівців у мосму кабінеті. Скажу відверто: ми розуміли труднощі його реалізації у центральних та східних регіонах і водночас розраховували на активне сприйняття у західних областях, жителі яких, як нам здавалося, не втратили прагнень до приватного володіння землею. Однак вийшло протилежне. Кілька разів дізнавався, яка частка орної землі та пасовищ західних областей нині “гуляє”. Мені відповідали: таких земель дуже багато. І це за великої кількості незайнятого населення! Чому так виходить? Одна з причин цього — чимало людей віддає перевагу сезонним заробіткам в інших регіонах чи за кордоном. Добре розумію об’єктивні економічні та інші складності, які зумовлюють таку ситуацію. Однак діють і суто суб’єктивні чинники: для багатьох це вже сформована традиція, спосіб життя або й навіть ментальність.

Про які заробітки йдеться — відомо. Це переважно найнекваліфікованіша робота. Однак з урахуванням валютного співвідношення працювати за копійки (часто нелегально) наймитом в Італії чи Іспанії вигідніше, ніж, скажімо, займатися вдома фермерством чи навіть малим підприємництвом. Люди привозять додому зароблену валюту, це добре. Маємо й відповідний результат. Коли буваю у західних областях, завжди тішуся прекрасною впорядкованими оселями, чепурними вулицями. Однак Державна скарбниця і місцеві бюджети від цих заробітків не поповнюються. Вся надія на те, що встановлені центром загальнодержавні стандарти щодо фінансування освіти, медицини, інших соціальних видатків покриватимуться за рахунок трансферів центрального бюджету, тобто коштів інших регіонів. Тут є над чим думати новій владі.

Звісно, що в даному разі йдеться лише про один аспект регіональної політики. Дуже важливо у цих питаннях забезпечити всебічний розвиток місцевого самоврядування, сміливо делегувати управлінські функції згори донизу. І хоча за останні роки тут дещо зроблено, однак усе це — напівзаходи. З одного боку, чиновник центрального апарату (особливо середнього рангу) не хоче втрачати повноважень, з іншого — адміністративні структури регіонів, як і органи місцевого самоврядування, ще не готові взяти на себе всю повноту відповідальності. З огляду на це управлінська вертикаль виявилася в багатьох аспектах деформованою. Для її реалізації не створено правових та економічних механізмів. Це слід рішуче виправляти. У зв'язку з цим всілякої підтримки потребують кроки нової влади щодо проведення найближчим часом достатньо глибокої реформи місцевого самоврядування як однієї з найважливіших складових політичної реформи.

Водночас є і більш складне питання. Його також висвітила Помаранчева революція. Це **питання федералізації України**. Всі ми рішуче засудили прояви сепаратизму. Це — злочин. Сумнівів у цьому бути не може. Однак не потрібно плутати грішне з праведним. Сепаратизм і федералізація — це зовсім різні речі. Я особисто починаючи з 1994 р. переконував Л. Кучму в тому, що майбутнє України — в її федеральному устрої. Про це неодноразово писав у пресі, у тому числі в одній з останніх робіт — "Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу" (2001 р.). У нас надзвичайно велика специфіка соціально-економічних умов розвитку окремих регіонів (Центру, Сходу, Заходу, Півночі, Криму і т. ін.), які можна узгодити лише через федеральні механізми державного будівництва. Намагання причісувати всіх під один гребінець стримує можливості повної реалізації потенційних можливостей регіонів, зняття економічних суперечностей. Доречно зазначити, що відповідно до світової практики федеральний устрій вважається найбільш ефективним не лише в суто економічному сенсі (центр передає регіонам ту сферу повноважень, яку централізовано реалізувати неможливо), а й у політичному. Федеральний устрій більшою мірою, ніж

унітарний, адекватний принципам демократії та громадянського суспільства.

Звичайно, сьогодні ставити питання про федералізацію України зарано. Першочергового вдосконалення потребує політика міжбюджетних відносин між центром та регіонами, а також місцевими органами влади. За весь час реформ нам так і не вдалося істотно вдосконалити перерозподіл міжбюджетних розрахунків і забезпечити на цій основі реальну децентралізацію соціальної політики, створити фінансові передумови розв'язання її ключових проблем на регіональному рівні. Аналіз бюджету-2005 показує, що нова влада у цьому питанні не лише не просунулася вперед, а й зробила відчутні кроки у зворотному напрямку. Якщо у 2004 р. частка місцевих бюджетів без трансферів становила близько 30 %, то у 2005 р. — 24,8 %.

Особливу роль має відіграти розширення прав регіонів у вирішенні завдань земельної реформи, управління державним сектором економіки та частками державного майна господарських товариств, стимулювання підприємництва та поглиблення прикордонної співпраці. Поки що міністерський чиновник мертвою хваткою тримає кожну позицію, що стосується цих проблем. До того ж чиновник нової влади робить це, за моїми спостереженнями, з більшим завзяттям, ніж попередньої.

Є й інший аспект. Ідеться про реалізацію пропозицій стосовно укрупнення адміністративно-територіального устрою країни. 27 регіональних структур — це надто багато. Нині чимало з них є явно слабкими, недієздатними. Як відомо, Польща пішла цим шляхом й очікує вагомих позитивних результатів. Однак здійснювати цю надскладну “операцію” треба з розумом. Тут недопустима поспішність. Потрібен предметний діалог із суспільством і щодо цього питання. Напевне, найбільш оптимальними для адміністративно-територіальної реформи є 2009–2010 роки. Польща готувала відповідні перетворення більш як десять років.

Маємо вчитися й на власному сумному досвіді — відомі старшому поколінню хрущовські експерименти у цих питаннях призвели до занепаду не десятків, а сотень малих та середніх населених пунктів. Потрібно врахову-

вати й достатньо ґрунтовні наукові напрацювання з цих питань, зокрема здійснені львівським Інститутом регіональних проблем, з якими я добре обізнаний. Намагання нової влади в усіх питаннях, у тому числі тих, що стосуються обґрунтувань адміністративно-територіальної реформи, відкинути все напрацьоване у попередній період і розпочинати "з чистого аркуша" не є, як на мене, виявом ні високої інтелектуальності, ні політичної культури.

Скажу й таке: посилення впливу регіонів на всіх напрямках державної політики потребує внесення конституційних змін до структури законодавчої влади — переходу до **двопалатного парламенту**. Втім ділитися владою з Верхньою палатою парламенту наші народні обранці не бажають. Нам потрібно більше дбати про зміцнення кадрового потенціалу регіонів, формування авторитетної регіональної еліти, підвищення її ролі та впливу на вирішення загальних завдань соціально-економічного й політичного розвитку держави, а відтак і розв'язання проблеми "Схід — Захід", котра, як я намагався це аргументувати, була й залишається однією з найактуальніших у державотворчому процесі.

**РЕВОЛЮЦІЯ
І ДЕМОКРАТІЯ**

Хотілося б, аби ми уникали спрощеного ставлення до питань демократизації українського суспільства. Український народ, як і світова громадськість загалом, високо оцінили Помаранчеву революцію насамперед за наданий нею потужний імпульс поглибленню демократичного процесу в нашій державі. Однак слід розуміти, що йдеться лише про початковий етап тривалого багатоаспектного процесу, який потребує суттєвих системних перетворень усіх без винятку сфер суспільного буття. Принципово значущим є глибоке усвідомлення саме такої постановки питання — передусім на рівні політичної еліти і відповідно — політичного керівництва нашої держави. **Нам ще дуже багато належить зробити, щоби претендувати на лідерство у демократичному транзиті.**

Світовою практикою доведено: глибина перетворень суспільства, що прагне стати демократичним, визначається насамперед тим, наскільки осмисленою у ньому виявляється сама ідея демократії, логіка всього комплексу політичних, економічних, соціальних та гуманітарних відносин, що складають її основу. Наявні суперечності поглиблення демократизації українського суспільства, як це засвідчує досвід перших пореволюційних місяців, лежать саме у цій площині. Складається враження, що, **проголосивши палкі гасла щодо прискорення демократичного процесу, лідери революції досі належним чином**

так і не усвідомили специфіку та механізми його реального наповнення.

Дуже прикро, що у цьому питанні, як і практично в усіх інших, відсутнє вкрай необхідне наукове супроводження. Нова влада не мирить із наукою, "побила глеки" з Національною академією. І справді: навіщо наука там, де є мандат Майдану?.. Але йдеться про серйозні речі, які ми й спробуємо проаналізувати у даному розділі.

ВИПРОБУВАННЯ ДЕМОКРАТІЄЮ

Облаштування суспільства як демократичного, чого ми, власне, і прагнемо, не може зводитися до утвердження основних засад представницької демократії елітарного зразка, тобто лише до відомих принципів демократії XIX ст. Особливістю сучасної західної моделі демократії є те, що вона органічно поєднується з принципами громадянського суспільства. Саме таке поєднання, забезпечуючи демократизацію системи політичної влади, гарантує максимальну реалізацію прав громадян, у тому числі права на приватну власність, соціальні вигоди, захист життя та свободи особистості. Як зазначає відомий німецький філософ Р. Дарендорф, "демократія та права держава мало до чого придатні без громадянського суспільства". Без структур такого суспільства "свобода залишається тростинкою під вітром".^{*} Водночас ми зобов'язані враховувати і ментальність наших людей, які на власному досвіді переконалися, що означає "політична демократія" радянського зразка, відчули її повну дискредитацію та невідповідність принципам свободи й гідності кожної людини.

У зв'язку з цим проблема демократизації нашого суспільства, а відтак і реалізації завдань Помаранчевої революції, не може обмежуватися електоральними засадами, зводиться лише, як на цьому весь час наголошу-

^{*} Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. С. 38—39.

ється, до проблеми влади. “Демократія, — писав відомий американський філософ Дж. Дьюї, — є значно ширшою, ніж особлива політична форма, ніж спосіб організації управління, створення законів та здійснення управлінських функцій шляхом народного голосування та виборів посадових осіб. Демократія, звісно, і це також. Але вона є дещо більш широке та глибоке, ніж усе перелічене... Вона, як ми часто говоримо, хоча, напевне, повністю не усвідомлюємо, що впливає з такої заяви, є способом життя, суспільного та індивідуального”^{*}.

Із цього слід робити висновки. Нам необхідна не формальна, не позірна демократія чи демократія лише для вузького кола політичної еліти, а демократія як спосіб суспільного та індивідуального життя, реальна демократична система, розвиток якої можливий лише на еволюційній підставі. Для цього потрібен час, а головне — об’єктивні передумови.

Навряд чи слід забувати й те, що процес утвердження сучасної європейської демократії мав, як зазначалося вище, тривалу — понад двохсотрічну — історію, що ніде, навіть у найбільш благополучних країнах, він не відбувався прямолінійно, що скрізь спостерігалися кризи та “відкати”, і, нарешті, що цей процес набув сталих та незворотних ознак лише після того як сформувався найширший прошарок середнього класу — основного соціального носія демократизації усіх сфер суспільного життя, гаранта політичної стабільності. Конче значущим у цьому є і досягнення досить високих стандартів економічного розвитку.

Отож політична громадськість та суспільство загалом мають виявляти значно більшу виваженість та реалізм в усьому, що стосується демократизації суспільства. Маємо гіркий досвід в економіці, коли прагнення штучної імплементації тих чи інших форм ринкової інфраструктури оберталось для нас негативним результатом. Так само виявилось деструктивним і механічне копіювання західного законодавства, яке не мало на терені нашої економіки відповідного об’єктивного підґрунтя.

^{*} Цит. за: *Зидентол Л.* Демократія в Європе. Москва, 2004. С. 68.

Демократизація — дуже тонкий процес; він може стати конструктивним лише тоді, коли для цього сформовано міцний фундамент. Будемо до кінця відвертими насамперед перед собою: ми ще далекі від того, щоб вести мову про сформованість демократичної культури та демократичного світогляду навіть на рівні елітного політикуму. Йдеться про демократичну культуру, яка над усе ставить свободу особистості, її не кимось дароване, а природне право на вільний і гармонійний розвиток. Для нас це дуже серйозні проблеми. Їх не можна замовчувати. Історією доведено, що демократія утверджується в суспільстві лише тоді, коли вона виростає з його глибинних підвалин, з економічних та соціальних передумов, демократичних традицій народу, світосприйняття та ментальності громадян. Наївно думати, що ми можемо у цьому бути винятком.

Вимушений акцентувати на цих питаннях з урахуванням конкретних кроків, зроблених новою владою вже на старті нового етапу демократичних перетворень. Їх не можна вважати в усьому бездоганними — це не лише моя особиста позиція, а й позиція багатьох політичних аналітиків. Убачаю в цьому реальну загрозу “забалакування” демократії: про неї більше говорять, ніж безпосередньо втілюють у життя.

Вище вже приверталася увага до чи не найгострішої проблеми післяреволюційного етапу — відсутності чітких уявлень щодо перспективи нашого майбутнього, його цілісної збалансованої моделі. Це стосується всього спектру стратегії суспільних перетворень, у тому числі його визначального напрямку — демократизації суспільства. Загалом складається враження, що ми починаємо пливати морем, контури якого ще не позначено остаточно на маршрутній карті. Не маю прямого стосунку до мореплавства, але інтуїтивно відчуваю, що такий стан не лише жакливий, а й життєво небезпечний. Можна заплисти бозна куди, тим більше якщо море є відкритим. Уся надія покладається на професіоналізм іноземних лоцманів — у них досвід, вони не дадуть заблукати, підкажуть. З повагою ставлюся до таких підказок. Але потрібно мати й власну голову.

Після тріумфального засідання парламенту в лютому 2005 р., яке не лише підтвердило статус нового Прем'єр-

міністра України, а й схвалило без попереднього вивчення в комітетах Верховної Ради програму нового уряду, в багатьох аналітиків, у тому числі в мене, виникли сумніви такого порядку: чи не повертаємо ми у бік путінської “керованої демократії”? Може, саме такий шлях демократичного транзиту на нинішньому етапі розвитку нашої держави є об’єктивно зумовленим? Передумови цього ті самі, що і в Росії: а) лідер нації як об’єкт поклоніння; б) слухняний (на рівні конституційної більшості) парламент; в) відсутність реальних перспектив формування дієздатної опозиції; г) невиразна позиція мас-медіа, що перебувають у стані захоплення та ейфорії; д) намагання утворити, як на цьому акцентує політолог В. Карасьов, “не просто партії влади, а партії гегемонного типу — Народного Союзу “Наша Україна”^{*}. Не прагну довести, що описаний шлях “демократичних” перетворень — це вже реальність, яка себе остаточно ствердила. Однак 375 голосів за Прем’єра й понад 350 за програму, фактично не осмислену навіть членами призначеного уряду, не можуть не насторожувати. Аналогічна ситуація повторилася і при схваленні надзвичайно суперечливих за своїм змістом поправок до Державного бюджету, де все здійснювалося за до болю знайомим принципом — “одобрямс”. Штучно спровокована енергетична криза є одним із незаперечних доказів цього. Не пройшло й двох місяців, як виникла необхідність нових “уточнень” бюджету.

Не думаю, що від цього в захваті всі ті, хто розуміє “пікантність” ситуації, не думаю, що це до душі й Голові Верховної Ради Володимирові Литвину. Але що можна зробити? Партією, побудованою на ідеологічних принципах, є лише комуністи. Всі решта мають таку спільну генетику: вони репрезентують інтереси певних бізнес-груп, які, природно, в епоху революції, що весь час пролонгується, будуть віддавати перевагу дружбі з владою.

Випробуванням на демократію стануть парламентські вибори 2006 року. Не випадково більшість керівників виборчих штабів В. Ющенко, як і “польові командири” Майдану, отримали крісла міністра чи губернатора. Гла-

^{*} День. 2005. 29 квіт.

ви райдержадміністрацій призначалися за аналогічним принципом. Загалом за ознакою помаранчевого забарвлення до влади мобілізовано понад 18 тис. керівників. Стільки ж тих, хто віддавав перевагу синьо-білому кольору, позбулися своїх посад. І цей процес триває. Мобілізаційна готовність підтримується насамперед відповідними кроками. І це зрозуміло: вибори-2006 життєво значущі. А як бути у цьому випадку з пресловутим адмінресурсом, який є незіставним із принципами демократичних виборів?

Ще одне принципове питання: інституціалізація прав парламентської опозиції, розподіл керівних портфелів депутатських комітетів, насамперед бюджетного і свободи слова. У демократичному суспільстві ці портфелі надаються опозиції. Лише тоді можна вести мову про реальний парламентський контроль названих сфер суспільного процесу. Так було і в нас у період до революції. Розподіл влади та власності — це також випробування на демократію. Подібних проблем, на жаль, надто багато. Є серед них і такі, що не можуть не насторожувати. Найнебезпечнішими є політизація судової системи та девальвація на цій основі верховенства права, фактичне перетворення Міністерства внутрішніх справ, як і інших адміністративних органів, у самостійний чинник політичного життя, зневажання святого принципу правової держави — презумпції невинності особи, її недоторканності. Те саме можна сказати і про поступове відтворення “принципів офіційної пропаганди” у діяльності багатьох мас-медійних видань.

Не менш тривожними є перехід на “ручні” механізми управління економікою, згорання її ліберальних засад і відновлення суто адміністративного інструментарію, беззастережне утиснення принципів приватної власності — економічної основи демократії та свободи. Коментуючи ці процеси, А. Єрмолаєв указує на те, що система влади, яка нині вибудовується, “примушує проводити аналогії з політикою воєнного комунізму 1918—1920 рр. У мене складається враження, — зазначає авторитетний український політолог, — що те, що реально робиться владою, нагадує політику напіввоєнного капіталізму”^{*}.

* Там само.

Як пов'язати ці речі з демократичними настановами, з принципами Помаранчевої революції? Адже в дійсності у багатьох аспектах демократизації суспільства рух відбувається у зворотному напрямку, демонтується навіть те, що великими зусиллями створювалося у попередні часи. Відповіді на це питання ні в кого не існує. Дехто вважає це хіба що залишками “революційного збудження”, які поступово долатимуться. Можливо, в цьому дійсно позначається незавершеність революційної ситуації (нині головним для влади є підтримка мобілізаційної готовності Майдану). Однак революція і демократія — це антиподи за своїм змістом. І як довго утримуватиметься такий стан? Чи закінчиться все це виборами-2006? Адже далі знову виборчий цикл. Уже продекларовано, що В. Ющенко прийшов у президенти не менше ніж на 10 років. Та як усе ж таки мислиться затухання “торнадо революції”, входження суспільства у конструктивну фазу?

Особливо акцентую увагу на цих питаннях насамперед з урахуванням їхньої суспільної ваги. Можна з різних боків підходити до розгляду цієї багатоаспектної проблеми, однак головним тут є усвідомлення органічного зв'язку демократичних перетворень із вирішенням всього комплексу базових завдань перехідного періоду, перед якими зупинилося українське суспільство. Власне, вся суть завершального етапу зазначеного періоду полягає в забезпеченні осмисленої (наголошую саме на цьому) трансформації чинної системи суспільних відносин до демократичного (у широкому розумінні) способу суспільного життя.

Для нас особливо значущою є і взаємна зумовленість між процесом утвердження демократії та консолідацією української політичної нації. Демократію не можна розбудовувати за принципом “свій — чужий”. Консолідація можлива тільки на основі забезпечення природних прав та свобод кожного індивіда, а це гарантує не формальна, а реальна демократизація всієї системи суспільних відносин. Помаранчева революція особливо виразно засвідчила не лише гостроту, а й багатоаспектність цього питання.

Інший принциповий аспект поставленої проблеми стосується інтеграції українського суспільства в сучасний цивілізаційний процес, насамперед у європейський простір. І у цій взаємозалежності ключовою ланкою є демократія. Наш шлях до Європи має чітко окреслені визначення: він можливий лише на основі глибокої демократичної модернізації суспільства. Це відповідає, як про це йшлося вище, і завданням національного відродження. Думаю, що можна сказати і так: подолати дефіцит національної ідентичності можливо лише через процес поглиблення демократії та реалізації на цій основі євроінтеграційної моделі трансформації українського суспільства. Іншого тут просто не існує. Тож і в цьому питанні висновок є очевидним: Україна здатна виконати свій обов'язок перед самою собою і перед світовою спільнотою лише за умови, якщо вона зможе відтворити свою ідентичність і водночас забезпечити не поверхову, а сутнісну демократизацію суспільства.

Акцентую на цьому насамперед з урахуванням зазначених вище суперечностей, що досить рельєфно вимальовуються вже на старті пореволюційних перетворень. Про них слід говорити. **Не можна обмежувати конкретні кроки демократичних перетворень лише виборчим процесом, впливом вулиці на кадрові призначення, іншими суто демонстраційними заходами, які нагадують радше небезпечні політичні ігри в демократію, ніж її реальне втілення в життя.** У дійсності завдання розбудови демократичного суспільства стосуються значно ширших і більш складних за своїм змістом системних перетворень. Їхні теоретичні основи та логіку обґрунтовано у наступному аналізі.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПРОЦЕСУ. ПОСТРАДЯНСЬКА СПЕЦИФІКА

Розставлені акценти щодо особливої значущості для українського суспільства процесу його глибокої демократизації (ідеться про реалізацію основного завдання перехідного періоду, у просторі якого ми і дотепер перебуваємо) органічно кореспондуються з поширеною точкою зору, яка визначає нинішню епоху як епоху демократизації у глобальному масштабі. Остання по суті визначає основний вектор усієї світової динаміки. Найбільш глибоко цей процес досліджується американським ученим С. Гантінгтоном в його книзі “Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ століття”, яка побачила світ ще 1991 року. Згідно з позицією автора перша хвиля демократизації (1828—1921 рр.) — це феномен ХІХ ст., корені якого сягають американської та французької революцій. 1922—1942 роки розглядаються як період першого “відкату”. Його започаткували події в Італії (прихід до влади Муссоліні). А далі відбулися низка військових переворотів у Литві, Польщі, Латвії та Естонії, захоплення влади Гітлером у 1933 р. у Німеччині, військовий переворот 1939 р. в Іспанії, встановлення військового правління в Японії тощо.

Від середини Другої світової війни бере початок друга хвиля демократизації (1943—1962 рр.), що виявилася нетривалою і, як вважає С. Гантінгтон, вичерпала себе на початку 60-х років. Найбільш помітні події пов’язуються з військовими переворотами в Латинській Америці, а також в Азії. Водночас під ударами монархічного перевороту у 1965 р. зазнала краху грецька демократія. У 1967 р. військові Туреччини повалили цивільний уряд цієї країни.

І нарешті, третя хвиля демократизації розпочинається у середині 1970-х років у Південній Європі (падіння військових диктатур в Іспанії, Португалії та Греції). Далі вона поширюється на Латинську Америку, досягає деяких країн Південно-Східної Азії і, нарешті, внаслідок

колапсу комуністичних режимів та краху СРСР охоплює країни Центральної та Східної Європи*.

На мою думку, потужні імпульси, яких надала Помаранчева революція процесам суспільних перетворень не лише в Україні, а й на терені інших пострадянських країн, можуть розглядатися як початок нової — четвертої — хвилі демократизації. Її продовженням може стати демократичний процес, який торкнеться стійких автократичних анклавів у Китаї, Латинській Америці, у мусульманському світі, в арабській та Чорній Африці. Звісно, що йдеться про найбільш суперечливі регіони. Проте ознаки відповідного розвитку стають (в окремих країнах і насамперед у Китаї) дедалі помітнішими. Зрозуміло, що і у цьому глобальному процесі можливі непрогнозовані “зигзаги” та “відкати”, але загалом визначення демократизації як домінуючого вектора загальноцивілізаційного процесу не може викликати принципових заперечень. Демократія — це найвища суспільна цінність, що напрацьована світовим цивілізаційним процесом, людською спільнотою загалом, і тому її поширення та розвиток є виявом загальнолюдського прогресу.

Чим важлива така констатація для країн пострадянського простору, у тому числі для України? Вона підтверджує попередній висновок щодо правомірності визначення демократизації як базового параметра перехідного періоду, основного критерію прилучення зазначених країн до сучасного цивілізаційного процесу, їх інтеграції у структури цього процесу. Водночас потрібно мати на увазі принаймні чотири принципові позиції, що характеризують загальні закономірності глобалізації демократичного процесу.

Перша. Не існує універсальної форми демократії, її демонстраційних зразків, стереотипів, які потрібно наслідувати. Як зазначав відомий західний політолог Роберт Даль, “у жодній державі світу не існувало і не існує демократії, яка б повною мірою відповідала критеріям, що визначають демократичний процес”**. У будь-якій

* Див.: Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Москва, 2003. С. 23—37.

** Даль Р. О демократии. Москва, 2000. С. 45.

країні демократія розвивається у специфічній, притаманній лише для неї формі. Відповідно можна вести мову про загальні принципи і водночас про різні типи демократії.

Друга. Не існує і не може існувати завершених форм демократії. Становлення та розвиток демократії — це складний перманентний і поетапний процес; кожний із таких етапів потребує певних об'єктивних та суб'єктивних передумов.

Третя. Світовий досвід підтверджує нежиттєздатність “імпортних” зразків демократії, нав'язування демократичної моделі ззовні. Демократія утверджується в тому чи іншому суспільстві лише тоді, коли вона виростає із його глибинних основ, базується на відповідних економічних та соціальних передумовах і традиціях, особливостях ментальності та світосприйняття.

Четверта. Потрібно враховувати і так званий “ефект демонстрації”, який в умовах глобалізації інформаційних потоків відіграє функцію локомотиву процесу демократизації, зменшуючи залежність останнього від наявності в окремо взятих країнах необхідних економічних та соціально-духовних передумов.

При визначенні специфічних особливостей транзити демократії у пострадянські країни, у тому числі демократизації українського суспільства, конче важливо усвідомлювати об'єктивну зумовленість етапності цього процесу як вияву однієї з базових закономірностей глобальної демократизації. Одним стрибком перескочити із тоталітаризму в демократію європейського зразка — хоч би як цього кому хотілося — неможливо. Це підтверджує світовий досвід. Класичний приклад — Франція, якій знадобилося майже 100 років (1789—1871), аби від повалення монархії прийти до розвиненої демократії. Йдеться про одне з ілюзорних уявлень, у полоні якого перебуваємо не лише ми, а й наші західні опоненти. “Захід, — зазначав у своєму виступі на науковій конференції в листопаді 2000 р. Л. Кучма, — вимагає від нас демократії вже сьогодні. Я також дуже хочу цього. Однак потрібно бути реалістами... Для цього, ясна річ, потрібен час”*.

* Кучма Л. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє. Київ, 2003. С. 11.

З урахуванням знову ж таки світового досвіду в науковій літературі визначено декілька стадій (етапів) демократизації. Вважається, що процес демократичного транзиту тієї чи іншої країни має такі типологічні етапи:

- ерозія і розпад авторитарного режиму, лібералізація суспільних (насамперед політичних) відносин;
- етап інституційної демократії;
- етап неконсолідованої демократії;
- консолідована демократія ліберального типу*.

Як бачимо, найвищою планкою в розвитку демократії є утвердження консолідованої (ліберальної) демократії, яка, з одного боку, вирізняється найвищою стабільністю, а з іншого — найбільшою мірою реалізує права, свободи та інтереси громадян. Модель консолідованої ліберальної демократії є типовою для нинішніх країн Заходу. Тривалий (більш як 250-річний) процес демократичного транзиту пов'язаний з утвердженням основних постулатів консолідованої демократії ліберального типу. Вже сам собою цей факт визначає некоректність будь-яких намагань забезпечити штучну трансплантацію зразків західної демократії на пострадянські терени. Це небезпечний, безперспективний стовідсотковий волюнтаризм. Ми можемо відчутно “утиснути” з урахуванням різних чинників (у тому числі “ефекту демонстрації”) протяжність демократичного транзиту, однак вести мову про будь-які запозичення, на чому наполягають не досить далекоглядні як західні експерти, так і вітчизняні “експериментатори”, — це від лукавого. Це не має реального підґрунтя.

Визначаючи передумови поглиблення демократичного транзиту, слід ураховувати органічний зв'язок цього процесу з розвитком продуктивних сил, економічним розквіченням особи, плюралізмом і демократизацією відносин власності, утвердженням ринку. Знову ж таки йдеться про світовий досвід: етапність становлення сучасної європейської демократії визначалася насамперед зазначеною залежністю. Це питання докладно аналізується С. Гантінгтоном. За його даними, у 1989 р. із 24 країн з

* Полис. 2004. № 2. С. 65.

рівнем доходів на особу понад 6 тис. дол. США не мали демократичних режимів лише три країни (Саудівська Аравія, Кувейт і Об'єднані Арабські Емірати). На противагу цьому із 42 найбідніших країн лише дві — Індія та Шрі-Ланка — мали демократичні режими. Серед 53 країн із середнім рівнем доходів 23 мали демократичні режими, 25 — тоталітарні, п'ять переживали стадію трансформації до демократичного устрою. Базуючись на цій статистиці, С. Гантінгтон робить висновок: “Кореляція між багатством і демократією передбачає, що транзити до демократії передусім мають відбуватися в країнах із середнім рівнем економічного розвитку. У бідних країнах демократизація неможлива; у багатих вона вже відбулася”*. До країн із середнім рівнем доходів С. Гантінгтон відносив ті, що в середині 1970-х років мали ВВП на особу від 1000 до 3000 дол. “Суспільствознавцеві, що хотів у середині 70-х років передбачити, де у майбутньому відбудеться демократизація, — зазначає американський вчений, — варто було просто тицнути пальцем у недемократичні країни, що знаходилися в зоні транзиту, з ВВП на особу 1000—3000 дол.”** На той час це були Греція, Іспанія, Чехословаччина, Східна Німеччина та ін. Загалом, за даними С. Гантінгтона, лише п'ять країн із ВВП на особу в межах 1000—3000 дол. не демократизувалися до 1999 р. Серед них Іран та Ірак.

Економічний розвиток впливає на демократизацію через різні канали, головними з яких є: *по-перше* — формування у людей довіри до влади та причетності до загальнополітичних процесів; *по-друге* — зростання рівня освіти, інформованості та компетентності (демократія, писав із приводу цього вчений зі світовим ім'ям Йозеф Шумпетер, процвітає лише у соціальних системах. Першою умовою її поглиблення є те, що людський матеріал “має бути доволі високої якості”***); *по-третє*, запровадження цивілізованої (тобто справедливої) системи розподілу між соціальними групами населення (зростання багатства держави і швидкий економічний розвиток

* Хантінгтон С. Третья волна. С. 72.

** Там само. С. 74.

*** Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. Київ, 1995. С. 359.

зменшують майнову диференціацію і тим самим полегшують досягнення угод та компромісів між різними соціальними групами); *по-четверте*, економічний розвиток сприяє утвердженню середнього класу (демократія іде, як вважає С. Гантінгтон, не від фермерів і, як правило, не від робітничого класу, а від міського середнього класу. Саме він є основним суб'єктом третьої хвилі демократизації); *по-п'яте*, зростання економічного потенціалу сприяє відкритості суспільства, що також є запорукою його демократизації.

Зазначений взаємозв'язок економічного прогресу та демократизації особливо виразно демонструється на прикладі повоєнної демократизації низки країн Західної Європи. Л. Ергард — батько німецьких економічних реформ — пов'язує процес демократизації із реалізацією принципу “достаток для всіх”. Саме цей принцип був визначальним в утвердженні соціально-ринкової економіки, яка стала на Заході детонатором другої хвилі демократизації. “Загальним зростанням добробуту, — наголошував він, — економічна політика вносить цінний вклад у демократизацію Західної Німеччини. Демократія та вільна економіка таким самим чином логічно взаємопов'язані, як диктатура і державна економіка”*.

Останнє положення має прямий стосунок до оцінки того, що сталося з нашою країною після 1917 року. Аби глибше осмислити специфіку та складність завдань сучасного демократичного транзиту, пропонуємо розглянути це питання.

Суспільна думка XVIII—XIX ст., як правило, виходила з того, що реальна демократія (не лише для вибраних, а для всіх) можлива лише на основі утвердження соціалізму. Вважалося, що соціалізм і демократія мають бути двома взаємозумовленими, невід'ємними один від одного процесами. Більше того, запевнювали, що соціалізм є саме таким соціально-політичним устроєм, який найбільшою мірою сприятиме демократизації всіх сфер суспільства. Водночас твердили, що і сам соціалізм — як із суто теоретичного, так і з безпосередньо практичного

* Эрхард Л. Полвска размышлений: Речи и статьи. Москва, 1993. С. 351.

огляду — неможливий без демократії. “Зв’язок між соціалізмом і демократією, — писав Й. Шумпетер, — видавався цілком очевидним для більшості людей”⁴. Тоталітарний соціалізм повністю перекреслив це колись усталене теоретичне положення. Причин тут багато. Назвемо лише окремі з них. Вони є принциповими в осмисленні особливостей демократичного транзиту як у нас, так і в інших пострадянських країнах.

Для цього передусім повернімося до дореволюційної Росії. Зрозуміло, що жодної із зазначених вище економічних передумов демократизації суспільства там не існувало. Росія була економічно відсталою країною із залишками феодалізму, нерозвинутими капіталістичними відносинами, переважно сільським неграмотним населенням, слабкими (порівняно з країнами Заходу) демократичними традиціями. У цьому плані сама революція 1917 р., що мала утвердити демократичні засади розвитку і на цій основі соціалізм, була нічим іншим, як грубим насильством над суспільством. Ставилося завдання економічно наздогнати країни Заходу через революційний стрибок. Те, що Захід пройшов еволюційним шляхом, ми мали перестрибнути завдяки революційним перетворенням.

Таке завдання вже саме собою, незалежно від методів його здійснення суперечило не лише об’єктивним законам суспільного розвитку, а й теоретичним настановам класичного марксизму. Звернімося знов-таки до авторитетної думки Й. Шумпетера. Він пише: “Маркс уявляв собі завоювання політичної влади як передумову соціалізації, до якої треба братися негайно. Тут розумілося, як фактично розумілося і в усьому Марксовому вченні, що нагода такого завоювання трапиться тоді, коли капіталізм закінчить процес свого розвитку, або, якщо знову повернутися до наших слів, коли люди і явища дозріють. Крах вимальовувався у Марксовій уяві як крах економічної машини капіталізму внаслідок внутрішніх причин”. “Ми не помилились, — наголошує у зв’язку з цим Й. Шумпетер, — сказавши, що для Маркса демократія стояла понад усяким сумнівом і він

⁴ Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. С. 292.

цінував її більше, ніж будь-який інший політичний устрій”^{*}.

Що у цій позиції Й. Шумпетера є принципово значущим? Австрійський учений пов’язує передумови соціалізації з періодом, коли капіталізм вичерпає можливості свого висхідного розвитку. В Росії сталося протилежне, оскільки російський капіталізм тільки-но починав свій висхідний розвиток. Останні два десятиліття перед революцією 1917 р. є тому переконливим доказом. Це передусім більш швидкі, ніж у багатьох тодішніх країнах Заходу, темпи економічного розвитку. Цьому значною мірою сприяла грошова реформа графа С. Ю. Вітте 1895—1897 рр., яка поглибила капіталізацію економіки. Те саме можна сказати і про аграрні перетворення П. А. Століпіна. Революція не лише брутально обірвала ці процеси, а й відкинула економіку країни на десятки літ назад. Виходячи лише з цих обставин її можна вважати реакційною за своєю суттю.

З огляду на це можна дійти висновку, що існував ланцюг економічних чинників, що об’єктивно обмежував можливості демократизації післяреволюційної Росії, а відтак і її реальної соціалізації. Надзвичайно точну оцінку цьому дав ще 1919 р. К. Каутський у статті “Тероризм і комунізм”. “...Там, де соціалізм неможливий на демократичній основі... — наголошував він, — там для нього час узагалі ще не прийшов”^{**}.

У цьому ж контексті вимальовується ще одне питання, у якому всім нам вельми важливо розібратися. Йдеться про сутність поняття “більшовизм”, яке останнім часом набуває нового звучання, в тому числі у політичному житті нашої країни. Я зобов’язаний висловити й певні застереження. На мій погляд, ми стоїмо перед небезпечною ренесансу більшовизму — до того ж не лише лівого, а й правого (маргінального), що в свою чергу може стати суттєвим чинником стримування процесу демократизації у нашій країні. Необхідно розуміти, що зміст поняття “більшовизм” набагато ширший, ніж його безпосереднє втілення у систему дій колишньої КПРС. Більшовизм — це у своїй основі заперечення плюралізму, це підпорядку-

* Там само. С. 450, 383.

** Поліс. 1991. № 2. С. 148.

вання меншості більшості, а отже, не що інше, як пряме обмеження демократизму. У нас десятки років ішлося про демократизм більшості, демократизм панівного класу, “пролетарський демократизм”, однак це була, як нині зрозуміло кожному, неповна демократія, а точніше — квазі-демократія, антидемократія. У дійсності демократія — це суспільний механізм консолідації всього суспільства, реалізація інтересів не лише більшості, а й меншості, утвердження свободи вибору кожного індивіда. У цьому сенсі, повторюю, більшовизм є прямою протилежністю демократизму.

Як показує сучасний досвід демократичного розвитку країн Заходу, сформовані певною суспільною силою (партією чи рухом, що спираються на більшість голосів виборців) органи державного управління обов'язково розділяють політичну владу з іншими політичними силами суспільства. Під час виборів політичний лідер спирається на одну групу, а після свого обрання ділить владу з усіма групами. У цьому полягає суть демократизму, що докорінно відрізняється від більшовизму. Свого часу А. Кваснівський, перемігши на президентських виборах від лівих сил, став фактичним лідером усієї польської нації. Мені б дуже хотілося, щоб таким же чином можна було вести мову і про новообраного Президента України В. Ющенка. Однак, на жаль, нова влада чітко й послідовно дотримується протилежного. Принцип “свій — чужий” (а це не демократія, а її антипод), який нині піднесено до рівня офіційної державної політики і яким влада не перестає хизуватися, як на мене, є прямим свідченням небезпеки більшовицького ренесансу.

Зрозумілим є антидемократизм такого політичного устрою держави, як система рад, сформована на основі принципу “диктатури пролетаріату”. Як писав К. Каутський, “наявність уряду диктатури пролетаріату означає, що сам пролетаріат ще не визрів до свого визволення”*. К. Маркс, підкреслював К. Каутський, виступав за перетворення держави з органа, що стоїть над суспільством, в орган, повністю підпорядкований суспільству.

* Каутский К. Материалистическое понимание истории. Москва; Ленинград, 1931. Т. 2. С. 468.

Особливо небезпечною є ситуація, коли державний апарат підпорядковує собі не лише суспільство, а й весь виробничий процес, у тому числі власність на засоби виробництва. Такого не допускався жодний деспотичний режим попередніх часів. Більшовизм звів і цей феномен у найвищий принцип функціонування тоталітарного соціалізму.

“Як наслідок, — констатує К. Каутський, — така диктатура, хоч би якими були її попередні намагання, через економічні закони вступає у зростаючий антагонізм до того ж пролетаріату, який виявляється безправним відносно неї”. Влада у цьому випадку “обов’язково переростає у владу бюрократії”, що “намагається розвивати виробництво за рахунок трудящих мас”. Вона стає антинародною, а значить і антидемократичною*.

Отож бачимо, що більшовизм представляв політичну силу, яка була антидемократичною за своєю суттю. Прийшовши до влади, більшовики не лише перекреслили принципи демократизму, що на той час були напружені на Заході та почали утверджуватися у дореволюційній Росії, а й викинули за борт ті демократичні засади, що їх обстоював класичний марксизм. Урешті-решт, “марксизм більшовиків, — підсумовує К. Каутський, — не витримав випробування”. “Більшовизм, — підкреслює він, — переміг у Росії, але соціалізм зазнав там поразки”. “Без демократії Росія загине. З нею загине і більшовизм. Результат передбачити не важко”**.

Ще раз звернімо увагу на те, що такий вирок більшовизмові було винесено ще 1919 р. Аби зрозуміти самих себе, аби збагнути те, що сталося з нашою країною впродовж довгих років тоталітаризму, і те, наскільки складним є в дійсності процес викорінення рудиментів нашого недемократичного минулого, ми обов’язково маємо вдуматися в суть цих пророчих оцінок. Вони стосуються не самого тільки нашого минулого; вони тримають у міцних лещатах наше суспільство і сьогодні. Ми нічого не зрозуміємо в тому, що відбувається у пострадянському світі, якщо не враховуватимемо цих специфічних обставин.

* Там само. С. 469.

** Полис. 1991. № 2. С. 152.

Не можна не звернути увагу і на такі слова К. Каутського. У зв'язку з безперспективністю російського більшовизму, наголошував він, “завдання європейського соціалізму стосовно “комунізму” — зовсім інше: він має виявити турботу про те, щоб моральна катастрофа одного з методів соціалізму не стала катастрофою соціалізму взагалі; щоб була проведена різка межа між цим і марксистським методом і щоб масова свідомість сприйняла цю різницю”*. Думаю, що ці слова, як кажуть у таких випадках, буквально один до одного можуть бути спроектовані й на наше сьогоднішнє. Вони є особливим застереженням для тих, хто піддається пропаганді нинішніх нащадків більшовизму, їхнім закликам та намаганням повернути все до старого, до тієї ж влади рад, яка уособлювала політичну “диктатуру пролетаріату”, а фактично виступала як диктатура партійно-бюрократичної номенклатури. Про будь-які принципи демократизму як основи саморозвитку та самовдосконалення суспільства тут і мови не могло бути.

Представлений екскурс у наше минуле є важливим не лише сам собою. Він акцентує увагу на складності завдань демократичної перебудови політичного устрою, які постали перед усіма без винятку пострадянськими країнами зі здобуттям незалежності. Не виключаю з цього процесу Білорусь і Туркменистан, а також деякі інші поки що “проблемні” у плані утвердження демократичних процесів постсоціалістичні країни. Не драматизую і ситуацію, пов'язану із суперечностями демократичних перетворень у путінській Росії, хоча питання, що виникають у зв'язку з цим, мене надзвичайно турбують. Демократизація — це за будь-яких умов еволюційний етапний процес, який має бути вистражданий суспільством. Це водночас і об'єктивно зумовлений процес сучасного світового цивілізаційного розвитку, який попри всі колізії крок за кроком пробиває собі дорогу. Ніхто не знає, якою буде протяжність цього процесу, які його кінцеві форми. Але відвернути його нікому не вдасться. Це зробити неможливо. І водночас — “гнати вороних” також небезпечно та й нема сенсу. Добре було би, щоб у післярево-

* Поліс. 1991. № 2. С. 153.

люційній ейфорії ми не втрачали розум і стосовно цих питань.

Хочу нагадати у зв'язку з цим деяким політикам Заходу, що ладні так палко нас "повчати", і тим, хто підспівує їм, що процес становлення демократії у розвинутих країнах був не таким уже прямолінійним та поступальним. Щоб не імпровізувати, пошлюся на приклади одного з найбільш визнаних у світі фахівців — професора Йельського університету Р. Даля, які він наводить у вже цитованій праці "Про демократію".

Прийнято вважати, що у США демократія бере початок від 1776 р. Однак, за даними Р. Даля, впродовж усього ХІХ ст. право голосу в американських штатах (а це базовий атрибут демократії) обмежувалося певним майновим цензом, унаслідок чого близько 40 % громадян були позбавлені виборчого права. Відомо й інше: аж до 1960-х років темношкіре населення південних штатів Америки також не мало права голосу, а відтак і демократичних прав.

У 1918 р., тобто на час завершення Першої світової війни, у кожній незалежній демократичній тоді країні, як пише Р. Даль, добра половина дорослого населення не мала громадянських прав у повному обсязі. Мається на увазі позбавлення права голосу жінок. Наприклад, у Великій Британії, яка також вважається колыскою демократії, у 1832 р. право голосу мали лише 7 % населення (старших за 20 років), у 1868 р. — 16,4 %, у 1886 р. — 28,5 %, у 1914 р. — 30 %, у 1921 р. — 74 % і у 1931 р. — 97 %. На жаль, Велика Британія у цьому не була винятком. У Бельгії, Франції та Швейцарії, тобто країнах, які більшістю політиків вважалися такими, що досягли високого ступеня демократизації, жінкам було надано право голосу лише після Другої світової війни.

Р. Даль привертає увагу і до таких фактів. Аж до останнього десятиліття ХХ ст. США ставили сумнівний рекорд щодо інтенсивності втручання у внутрішні справи латиноамериканських держав. Ідеться про сприяння поваленню загальнонародно обраних урядів, які, на думку американських служб, діяли всупереч національним інтересам США чи інтересам певних бізнесових структур. Найбільш кричущим прикладом, вважає Р. Даль, можуть

служувати події 1964 р. у Гватемалі, де внаслідок інспірованого США військового перевороту було скинуто законно обраного президента лише за те, що він симпатизував лівим. Я добре пам'ятаю події квітня 1967 р. у Греції, коли (знову ж таки за підтримки США) там відбувся державний переворот, який призвів до встановлення військової диктатури, розпуску політичних партій, заборони профспілок, закриття демократичних газет тощо. Доречним буде зазначити, що на той час Греція вже була членом НАТО...

Повністю погоджуюся з висновком Р. Даля, який вважає, що однією з причин суттєвих ускладнень розвитку демократизації на Південноамериканському континенті є незграбне втручання американських радників. "Нехай латиноамериканські країни (де розвиток демократії було знищено вщент) далеко не в усьому відповідали вимогам демократії, — акцентує Р. Даль, — але у випадку, якби вони не стали об'єктом американського втручання (а ще краще — їхні перші кроки шляхом демократизації дістали відчутну підтримку), демократичні інститути могли б розвиватися там природним шляхом"

Привертаючи увагу читача до цих прикладів, не маю на меті давати оцінки добре відомим світовій спільноті проблемам демократичного розвитку відповідних держав. Я не збираюся проводити аналогії між тим, що було в Латинській Америці, і нинішніми подіями на Близькому Сході, зокрема в Афганістані та Іраку. Не збираюся на цих прикладах виправдовувати і серйозні суперечності, і помилки, що мають місце на терені пострадянських країн, зокрема в Росії, як і в нашій державі. Для мене як ученого важливе інше. Хочу наголосити на необхідності системного підходу до визначення особливостей демократичного транзиту молодих держав, обов'язкового врахування у цьому як світового досвіду, так і специфічних рис кожної з них. Зокрема й того, що не існує і не може існувати застиглих (стандартних) форм демократії, бо йдеться про перманентний процес саморозвитку. Водночас маємо виходити з того, що у багатьох напрямках

* Даль Р. О демократии. С. 142.

демократизації нашого суспільства нам потрібно було розпочинати все по суті з нульової позначки. Цим самим хочу ще раз підтвердити обов'язковість дотримання принципу еволюційності та етапності.

Як уже наголошувалося, демократія не може виникнути з анархії. Головним суб'єктом її утвердження може бути лише сильна дієздатна держава. Розбудова основних інститутів демократії та громадянського суспільства в умовах перехідного періоду — це визначальна функція держави, яку потрібно зміцнювати, у тому числі адміністративними інструментами. При оцінці подій в Україні та більшості інших пострадянських країн дуже часто не враховується саме ця обставина. Справа в тому, що наші дії вже на старті реформ зосереджувалися не на вирішенні складного комплексу проблем, пов'язаних із перетворенням адміністративно-командної держави у правову, демократичну, а насамперед на послабленні, а у деяких аспектах і на повному демонтуванні державних інституцій загалом. Робилося це здебільшого наосліп, без будь-якого осмислення логіки та послідовності дій. Ми істотно послабили державу, зробили її багато в чому недієздатною, відкрили на цій основі простір анархії та на цьому хисткому фундаменті прагнемо звести сучасну демократичну будівлю європейського зразка. Однак реалізувати подібне ще нікому не вдалося.

Ще раз привертаю увагу до світового досвіду. Антиподом анархії може бути лише демократична держава, і саме остання здатна у регульованому режимі крок за кроком забезпечити в органічному поєднанні з вирішенням нагальних завдань економічного розвитку реальний рух суспільства до повнокровної демократичної системи.

ДЕМОКРАТИЧНІ ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНІ

Гадаю, що достатньо коректною може бути постановка питання щодо виокремлення специфічних особливостей демократичного транзиту в Україні, їхніх відмінностей насамперед від Росії та деяких інших пострадянських держав. Перекоаний, що Помаранчева революція висвітила і цю проблему. Звісно, що не слід абсолютизувати нашу специфіку. Ми вийшли з однієї “комунальної квартири”, на наших обличчях ті ж самі родимки “соціалістичного співжиття”, в нас багато спільного, але ми водночас і різні. Ми відрізняємося цивілізаційною генетикою, у нас різна ментальність, врешті, що найголовніше, — наші країни перебувають на протилежних фазах історичного циклу. Для Росії визначальним є пошук оптимальної моделі протидії остаточному розпадові залишків колишньої імперії, тоді як Україна як нова незалежна держава лише стартує у своєму національному відродженні та самоствердженні. В нас усе ще попереду*. Це відповідним чином позначається і на потенціалі демократичних перетворень. Можна сказати без будь-яких сумнівів: він у нас достатньо потужний.

Органічність та природність демократичних трансформацій зумовлюються в нас і двома іншими тісно пов'язаними чинниками. Йдеться, з одного боку, про специфічні риси української ментальності, з іншого — про доволі міцні традиції демократичного розвитку української нації. Їх аналіз дає змогу глибше зрозуміти витоки Помаранчевої революції, у тому числі нашу специфіку в реалізації завдань демократичного транзиту. Торкнуса цих питань більш докладно.

Відмінності цивілізаційної генетики. З точки зору специфіки демократичного транзиту визначальним у цих відмінностях, тим, що ставить нас безпосередньо в один ряд з європейським цивілізаційним процесом, є насамперед український індивідуалізм, на ґрунті якого вибу-

* Докладно ця тема розглядається у моїй книзі “Час національного пробудження”.

довується вся система світосприйняття, у тому числі полігічної та господарської культури української нації. Йдеться про ознаку, яка є базовою для визначення об'єктивних підвалин природної демократизації нашого суспільства. При цьому слід ураховувати, що саме принципи індивідуалізму є тією основою, на якій розбудовується вся споруда ліберальної демократії та громадянського суспільства країн Заходу. Це питання глибоко проаналізовано у класичній праці одного з видатних мислителів кінця XIX — початку XX ст. Макса Вебера “Протестантська етика і дух капіталізму”. “Сучасна цивілізація, — наголошував учений, — дитя європейського індивідуалізму”*. Таку саму думку аргументує нобелівський лауреат Ф. Гаск. Індивідуалізм та індивідуальні свободи, наголошує він, — це ті цінності, що започаткували спільноту, яку ми нині називаємо західною цивілізацією**.

Російська цивілізація формувалася й розвивалася на протилежних західноєвропейській цивілізації принципах. Основою її економічного устрою стали так званий азійський спосіб виробництва (його сутність усебічно обґрунтована Ф. Енгельсом) та добре знана російська община.

Потрібно враховувати, що азійський спосіб виробництва та община — це не породження Київської Русі. Вони привнесені в Росію монголами. На українських землях тривалий час (до XVIII ст.) панівними залишалися принципи господарювання, близькі до європейських. Ця принципова позиція підтверджується і російською наукою. “Азійщина в нашому економічному устрої, — зазначають російські вчені М. Конотопов та С. Сметанін, — продукт не географічного положення, а особливості історичного розвитку... Після об'єднання роздроблених російських князівств у XV ст. навколо нової столиці — Москви — в Росії закріплюються основні ознаки азійського способу виробництва”. Саме через це “Росія звернула з верстового шляху цивілізації”***.

* Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ, 1994. С. 19.

** Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. С. 130.

*** Конотопов М., Сметанин С. Из тулика. Экономический опыт мира и путь России. Москва, 2000. С. 4.

Утвердження азійського способу виробництва, в якому головною ланкою є общинне землекористування, мало доленосне значення для виокремлення російської парадигми цивілізаційного розвитку. Йдеться насамперед про вплив цих чинників на формування російської ментальності. Якщо визначальними для принципів західного індивідуалізму є, як про це писав М. Вебер, культ наполегливої праці, дисципліна й самообмеження, що розглядаються не лише як джерело індивідуального успіху та збагачення, а й як моральний обов'язок, здійснення людиною божественного веління, то російська ментальність увібрала у себе багато в чому протилежні ознаки. Її основні риси: пріоритетність общинних (у тому числі народногосподарських) інтересів над індивідуальними; схильність до артільної організації праці; міфічна віра у доброго монарха та у всемогутність верховної влади, від якої чекають не свободи, а справедливості; перевага духовних благ над матеріальними, справедливості над нормою закону тощо.

Цікава й така деталь: общинне землеволодіння не заперечувалося духовними провідниками російської нації. Понад те: на його основі сформувалися базові світоглядні підвалини російської цивілізації. Серед апологетів ідеї общинного господарювання бачимо таких гігантів російської та світової культури, як А. Герцен, Н. Чернишевський і навіть Л. Толстой. На їхній погляд, община мала уможливити безпосередній “стрибок” до соціалізму, оминаючи “страшенно довгий шлях” (Чернишевський) “римсько-феодальної, міщансько-індустріалізованої Європи” (Герцен). Симптоматичним є й те, що ідеї особливої суспільної функції російської общини були сприйняті батьком наукового комунізму К. Марксом, а за радянських часів матеріалізовані у колгоспно-радгоспній системі.

Грунтовніше ці проблеми розглядаються у моїй книзі “Час національного пробудження”. Тут же для нашого аналізу важливою є загальна констатація відмінності українського генетичного коду, в якому принципи індивідуалізму і свободи розглядаються як системотворча ознака. Основною рисою українця, вказує М. Костомаров, є перевага особистого над загальним, тоді як у Росії

бачимо протилежне — перевагу загального над особистим. В індивідуальному житті українця це виявляється у підкреслюванні свого “Я”, у надмірній чутливості, у розвиненому почутті відповідальності, особистої гідності та честі, у любові до волі. Українець завжди прагне надати своїй праці та її результатам рис неповторної індивідуальності. Особливо рельєфно це відтворюється в облаштуванні побуту, де кожна садиба, кожен дім, урешті, кожна вишивка чи крашанка мають своє обличчя. Відповідний стиль відрізняє між собою і родини. Він живе століттями, створюючи специфічну гаму життєдіяльності та світосприйняття.

Українська ментальність принципово відрізняється від російської і за іншими компонентами. Це насамперед ставлення до влади, авторитетів, до ідеї демократизму та народовладдя. Українському народові, пише В. Янів, “ніколи не вистачало охоти шанувати авторитети”. “Акцентований індивідуалізм веде до волелюбності і виключає деспотію. Українці — вроджені вороги деспотії. Пригадаймо запорізький звичай силати землю на голову новообраному кошовому, щоб він не хотів бути необмеженим диктатором”^{*}.

Водночас на ментальності українця відбиваються, з одного боку, пов’язані із впливом східної культури явища межовості, а з іншого — багатовікова бездержавність українського народу. Це стосується різних аспектів, у тому числі тих, що характеризують відсутність агресивності в українській нації. Найважливішою рисою нашої ментальності, на думку Д. Донцова, є ворожість до експансії. Привертають увагу і специфічні риси українського індивідуалізму, який виокремлюється як “анархічний індивідуалізм” (В. Липинський), “безмежний індивідуалізм” (І. Мірчук), “вибуялий український індивідуалізм, який справді поєднує нас в певному сенсі з індивідуалістичною Європою, але — перейшовши межі — веде нас над проваллям анархізму” (В. Янів). Ось якого висновку доходить автор фундаментального дослідження з історії української етнопсихології: “В основних причинах наші історичні невдачі, як вони впливали з

* Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. С. 138.

українського індивідуалізму, можна б схарактеризувати парадоксом — що в неволі опинилися ми тому, що надмірно любимо волю. В бажанні рівності й братерства ми боялися свого власного деспоту і послаблювали себе внутрішньою боротьбою так довго, аж запанували над нами чужинці”^{*}.

Підсумовуючи розгляд проблеми, хочу знову послатися на В. Янева. “На основне питання, чи Україна належить до Європи, — писав він, — треба, на мою думку, дати позитивну відповідь, хоч і є деякі, іноді досить поважні, різниці між Україною і Європою. Куди більше однозначно звучатиме відповідь на питання, чи можна українців психологічно порівняти з росіянами. Який би компонент з-поміж названих нами не взяти, завжди видно такі основні різниці між Росією і Україною, що можемо з певністю говорити про самотність України і її повну окремішність від Росії. При цьому треба відзначити і те, що в минулому ця різниця була значно більшою. Це, зрештою, всім зрозуміле, коли взяти до уваги методи поневолювання, зокрема засоби, якими користуються більшовики для панування над українським народом”^{**}.

Цілком поділяю цю точку зору іменитого вченого, одного з провідних етнопсихологів ХХ ст., званого представника української діаспори, багатолітнього ректора Українського Вільного університету в Мюнхені професора В. Янева. У 1995 р. я мав щасливу нагоду відвідати цей університет, поспілкуватися з його професорсько-викладацьким складом та студентами. Саме тоді мені подарували цитовану книгу Володимира Янева, який помер у листопаді 1991 р. Однак його наукові праці ще довго зберігатимуть своє актуальне значення у самоствердженні української нації, розбудові Української держави.

Демократична спадщина. Із принципом індивідуалізму кореспондуються демократичні традиції історичного розвитку української нації та держави. Науковому загалові добре відомо, що вже перші писемні згадки про державні утворення, які існували на території сучасної

* Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. С. 203.

** Там само. С. 139.

України, доводять неабияку роль досить впливових (за тодішніми вимірами) демократичних інститутів у реалізації публічних владних повноважень. У протослов'янських племенах антів, які мешкали вздовж Дніпра, Дністра та інших українських річок, провідним племінним інститутом було народне зібрання — віче, що вирішувало найбільш важливі питання їхнього життя.

Інститут віче у дещо трансформованому вигляді активно використовувався і за часів Київської Русі. Разом із князівською владою віче було найвпливовішим органом влади у містах Південної України-Русі. За словами М. Грушевського, віче Київської доби було виявом всенародної волі й джерелом народної та державної правди. На цьому акцентував увагу і М. Костомаров. Для українця, писав він, громада — це добровільне товариство, де народна воля стоїть понад князівським правом. Видатним символом демократизму цієї доби стала “Руська правда” Ярослава Мудрого. Хіба не символічно, що в цьому правовому документі, який побачив світ в епоху деспотичних феодальних режимів, не фігурувала смертна кара? Більше того — скасовувалися навіть тілесні покарання.

Помітну роль у розвитку демократичної традиції протягом XV—XVIII ст. відіграло українське козацтво, яке було організовано на засадах військово-демократичного устрою. Усі державні органи Запорізької Січі були виборні, їхня діяльність була підконтрольною Січовій раді. Доба Козаччини стала одним із першоджерел формування системи національних цінностей і традицій, сприяла утворенню українських демократичних ідеологем — необхідної складової демократичної політичної культури.

Те саме можна сказати і про Українську козацьку державу. Побудована на основі виборних і самоврядних принципів, Козацька держава запровадила відповідальність вищих можновладців не лише перед привілейованими прошарками (насамперед генеральною старшиною), а й перед усім її населенням загалом. Таким чином була продемонстрована перспективна можливість розвитку України у напрямі становлення демократичної держави європейського зразка.

Принципово важливим етапом демократичного поступу України стало проголошення IV Універсалом

Української Центральної Ради від 9 січня 1918 р. незалежної Української Народної Республіки, яка активно декларувала демократичні засади української державності. Конституція УНР запроваджувала європейські принципи розподілу влади, провідної ролі парламентаризму, забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Нарешті, особливе місце в українській демократичній традиції належить правозахисному рухові 1960—80-х років. Українська Гельсінська спілка та інші осередки демократичного спротиву тоталітаризмові стали одними із джерел формування демократичних інституцій сучасної України, її партійної системи зокрема.

Все це — лише окремі пунктири, які характеризують усталені демократичні традиції історії України, свідчать про сутнісний демократизм українського народу. Саме ці традиції характеризують наявність ґрунтовних підвалин суттєвого поглиблення демократичного транзиту, органічного долучення нашої держави до спільноти європейських демократій. Помаранчева революція створила необхідні передумови реалізації цього процесу.

ПРИСКОРЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Вище зазначалося, що вільні демократичні вибори є конче важливими, однак далеко не визначальними у здійсненні демократичного транзиту. Це лише сприятливий початок, можна сказати — шанс, який потрібно реалізувати. Більше того, за відсутності всього комплексу об'єктивних передумов формування основних засад демократичного суспільства результати виборів можуть використовуватися лише як зовнішнє прикриття недемократичних режимів. “Демократія, — наголошує відомий вчений-соціолог Л. Даймонд, — передбачає дещо значно більше, ніж просто вибори, навіть якщо вони є регулярними,

вільними і чесними”*. У цих питаннях маємо і власний досвід. Ідеться про демократичний міф в СРСР, де зовні з особливою ретельністю дотримувалися всіх ритуалів волевиявлення народу і представницької демократії. У дійсності влада в імперії належала партійній номенклатурі, і лише їй. У цьому ніхто не сумнівається. Акцентую увагу на цьому, аби ще раз привернути увагу до проблем, які визначають базові методологічні принципи поглиблення демократичного транзиту в Україні.

Не викликає сумніву, що його логіка має максимально акумулювати світовий досвід демократичних перетворень, спиратися на нього. Але водночас це має бути наш суто національний — український демократичний проект. З урахуванням цього слід насамперед чітко визначити вихідні принципи цього проекту і неухильно їх дотримуватися. Які позиції тут є головними? Їх, на мій погляд, три. Винятково складний за своїм змістом системний процес демократизації українського суспільства може стати успішним лише тоді, коли він, *по-перше*, спиратиметься на попередньо сформовані об’єктивні передумови; *по-друге*, здійснюватиметься еволюційно (поетапно); *по-третє*, реалізовуватиметься без зовнішнього тиску.

З огляду на добре відомі колізії, у тому числі ті, що виявилися під час президентських виборчих перегонів, ще раз хочу акцентувати на останньому принципі. Маємо виходити з того, що процес утвердження і поетапного поглиблення демократії українського суспільства може бути лише внутрішнім. Це очевидна істина, і нею не можна поступатися. Як теорією суспільного прогресу, так і світовою суспільною практикою доведена нежиттєздатність будь-яких силових варіантів утвердження демократії, демократії, що насаджується ззовні. Як правило, у таких випадках отримується короткотерміновий позитивний ефект. Нам потрібно вберегти себе від цього. Тим більше й сама Помаранчева революція — це принципово нова якість, яка не має світових аналогів. Відсутні аналогі і специфіки попереднього етапу нашого розвитку. Тож і у цьому питанні маємо розраховувати насамперед на власний інтелектуальний потенціал, власну волю і власні можливості.

* Поліс. 2004. № 2. С. 71.

Скажу більше: на моє глибоке переконання, радикалізм у питаннях демократизації, намагання силовими методами утвердити її західні зразки — це, як зазначалося вище, за своєю суттю стовідсотковий необільшовизм, який виражає інтереси маргіналів та ображених і не має історичної перспективи. Політики, що над усе ставлять не власні амбіції, а інтереси нації, зобов'язані керуватися іншими підходами.

Ще раз наголошую: ідеться не про імпровізації автора цих рядків, а про світовий досвід. Указуючи на ущербність радикальної демократизації, Й. Шумпетер дуже слушно акцентував увагу на важливості для тих, хто вірить у демократію, дотримання демократичних принципів. “Той, хто готовий... погодитись або на відверто недемократичний процес, або на якийсь спосіб забезпечити **формально демократичне розв'язання недемократичними засобами**, — зазначав іменитий вчений, — **переконливо доводить, що є речі, які він цінує вище за демократію**” (виділено мною. — *А. Г.*)*. У цьому контексті мені також видається, що значна частина тих, хто сьогодні зайняв крісла у новій владі й гучніше всіх трубить про радикальну демократизацію суспільства, мають на меті речі, які вони цінують вище за демократію.

Те саме можу сказати і стосовно тих, хто розгорнув під гаслом демократизації шалену психологічну війну проти нашої держави перед президентськими виборами. Я далекий від того, що Україна має замикатися сама на собі. Впродовж усіх років незалежності ми дотримувалися протилежного. Ми повністю відкрили себе світові, зробили все, щоб за роки реформ розбудувати відкрите суспільство. 60 відсотків нашої економіки спрямовано на зовнішній ринок, наші вчені працюють у найпрестижніших західних лабораторіях, а українські програмісти вважаються одними з найбільш титулованих у світі. Ми і далі діятимемо у цьому напрямі. Але все це має відбуватися на засадах рівноправ'я та взаємоповаги. Суверенний народ має право на власну позицію в усьому тому, що стосується логіки та принципів суспільного прогресу. Нація, яка на ділі прагне самоствердження і

* Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. С. 294.

хоче стати демократичною, має черпати сили з власного історичного досвіду.

У зв'язку з цим надзвичайно наївними виглядали майже щоденні застереження наших західних "покровителів" щодо "коректності" нашої поведінки, які звучали перед президентськими виборами. Їх можна було б сприймати як ширі побажання суспільного прогресу для нашої держави лише за однієї умови — реальної, насамперед моральної та політичної, підтримки відповідного процесу. Однак ця підтримка далеко не завжди була послідовною. Я це добре знаю. Тож маю моральне право запитати деяких добродіїв: де ви були, коли на найкритичнішому відтинку нашої історії ми власноруч — ціною неймовірних зусиль, крок за кроком утверджували нашу державність? Уже йшлося про намагання Президента США перед референдумом 1991 р. переконати вищих посадовців нашої держави не робити необачних кроків, пов'язаних із виходом зі складу колишнього СРСР, відмовитися від прагнення незалежності, підтримати процес горбачовської перебудови, не запроваджувати власної грошової одиниці тощо. Чи, може, ви послідовно дотримувалися власних міжнародних зобов'язань щодо гарантій національної безпеки України у зв'язку з нашим одностороннім ядерним роззброєнням, подоланням чорнобильського лиха, облаштуванням 250 тис. кримських татар, що повернулися на свою батьківщину? Чи, може, врешті-решт ви засвідчили свою реальну причетність до подолання найстрашнішої за світовими стандартами економічної кризи, виведення економіки на траєкторію зростання, а нині — берете участь у її технологічному переоснащенні?

На превеликий жаль, на ці та низку інших питань не існує позитивних відповідей. Ми не діставали навіть моральної підтримки, нас публічно висміяли, коли ми проголосили своєю стратегією курс на європейську інтеграцію, набуття у перспективі повноправного членства в ЄС. Для України конче важливим було, щоб її почули, адже йшлося про відтворення історичної ідентичності, повернення до свого "дому". Прикро про все це писати, однак у західних лідерів не вистачило політичної мудрості зрозуміти ширість цих намагань.

Хотів би думати, що йдеться про суто “технічні недоречності”. Але справа не лише у цьому. Зазначене вище — це не просто епізоди наших взаємовідносин із зовнішнім світом на попередньому етапі розвитку. Це водночас і школа життя, накопичений досвід державотворення, яким не можна нехтувати. Це водночас і школа демократизації, уроки якої має засвоїти й нова влада. Вони є вельми повчальними. Найважливішим із цих уроків, на мій погляд, є усвідомлення обов’язкової наступності демократичних перетворень, етапності цього процесу. Який шлях вже нами пройдено і якими є найбільш принципові застереження, що мають безпосередній стосунок до нерозв’язаних проблем?

Розглядаючи це питання, не слід опускатися до міщанської психології, заперечуючи очевидне: попередній період, незважаючи на цілком природну неоднозначність його оцінок, залишить помітний слід у системному оновленні всіх сфер суспільного життя, у тому числі його демократизації. Неймовірними зусиллями вдалося демонтувати основні підвалини тоталітарної системи, покінчити з однопартійною системою та ідеологічним монополізмом. Важливо, що цей процес здійснювався легітимним шляхом, без силових сутичок та небезпечних конфліктів, без крові та людських жертв. Утверджено основні інституційні компоненти демократичного устрою: вільні вибори, розподіл влади між трьома гілками, багатопартійність і парламентаризм, ідейний та політичний плюралізм, незалежні засоби масової інформації, регіональне та місцеве самоуправління. Зроблено перші кроки до створення основ громадянського суспільства. З перших днів свого існування як незалежна держава Україна невпинно рухається в цьому напрямі. Підтвердженням цього є прийняття у червні 1996 р. нової, демократичної за змістом Конституції України, утворення Конституційного Суду, Вищої ради юстиції, прийняття Конституції Автономної Республіки Крим. Усе це не прийшло саме собою. Кожне рішення, буквально кожний крок потребували надзвичайних зусиль, подолання неймовірних труднощів. Це добре знають усі політики, в тому числі ті, хто сьогодні при владі. Хочу підкреслити позитивну роль у цих питаннях

екс-Президента Л. Кучми. “Зазначу, — акцентує народний депутат І. Шаров, — якби не Леонід Кучма, то і Майдану не було б. Хіба не став він виявом достатньо виразних ознак громадянського суспільства, свободи слова й демократії, яку Президент, можливо, не повною мірою усвідомлюючи, започаткував у нашій державі?”* Власне, це не заперечує і жоден іноземний експерт.

Яким шляхом іти далі? Якщо дотримуватися класичної схеми етапності демократизації (нагадаю: перший етап — ерозія та розпад авторитарного режиму; другий — етап утворення інституційної системи демократії; третій — етап неконсолідованої демократії; четвертий — етап демократичної консолідації), то з усією очевидністю можна стверджувати, що демократичний транзит в Україні нині перебуває між другим і третім етапами.

Запитаємо себе: чому за наявності основних атрибутів демократії ми все-таки маємо розбудовувати свою стратегію на майбутнє виходячи із незавершеності другого етапу демократизації? Відповідь на це далеко не просте запитання, на мій погляд, обумовлюється акцентами, які було зроблено вище. Йдеться про об’єктивні передумови поетапного поглиблення демократичного процесу. За їх відсутності чинні інституційні атрибути демократії нагадують хіба що порожні чи напівпорожні посудини, які ще слід наповнити конструктивним змістом. Що ж мається на увазі?

По-перше, незавершеність адміністративної реформи. Ми далеко не завжди проектували її механізми на цілі демократичної трансформації. У нас залишаються не до кінця розв’язаними принципові питання адміністративної реформи, які стосуються: а) відособлення політики як самостійної професійної діяльності (маємо протилежне: займатися політикою можна лише за наявності власного капіталу або підтримки бізнесових структур); б) формування професійного адміністративного апарату і професійної бюрократії; в) підготовки висококваліфікованих менеджерів державного управління, здатних професійно керувати складними соціально-політичними процесами.

* Дзеркало тижня. 2004. 18 груд.

Знову ж таки пошлюся на світовий досвід. На Заході адміністративна реформа, що покликана в комплексі розв'язати і ці питання, розглядається як одна з невідмінних **передумов** утвердження консолідованої демократії, демократії сучасних стандартів. Прийнято вважати, що зазначені проблеми адміністративної реформи знайшли своє розв'язання ще у другій половині ХІХ ст. Адміністративна реформа, громадянське суспільство і відкрите суспільство — ось ті три кити, які формують фундамент консолідованої демократії західного зразка, фундамент, який нам потрібно ще закласти. Аби він був міцним, аби ми знову в чомусь не помилилися, потрібна неабияка витримка. Політики, схильні до істерії (а таких у нас вдосталь), для яких у системі доказів головною є емоційна складова, можуть лише зашкодити.

По-друге. Ми не змогли сформувати дієздатну систему розподілу влади між трьома гілками (законодавчою, виконавчою та судовою), утвердити ефективні противаги в їхній діяльності. Це питання виявилось одним із найскладніших у державотворчому процесі, і воно потребує чільної уваги. Розв'язати його можна лише шляхом логічного завершення конституційної реформи. Особливо дається взнаки відсутність у нашій державі, як і в інших країнах пострадянського світу, досвіду й традицій розподілу влади. Багато помилок, яких ми припустилися на попередньому етапі реформ, пояснюється, серед іншого, і цим чинником. В умовах царської імперії та радянського тоталітаризму система влади розбудовувалася за протилежними принципами. Показова деталь: у виданому 1973 р. “Філософському словнику” розподіл влади кваліфікується як принцип “буржуазного демократизму”. Навряд чи слід коментувати це. Водночас особливо вразливою для демократичного процесу є незавершеність судової реформи, а відтак і нездатність судової системи підтримувати за допомогою механізмів судового контролю розподіл влади і захищати права особи. Йдеться по суті про ще одну — фактично базову — передумову демократизації, яка залишається не остаточно реалізованою.

По-третє. Такою ж мірою відчутними є несформованість законодавчого поля і пов'язана з цим об'єктивним чинником дефіцитність законності, що унеможли-

лює повну реалізацію знову ж таки одного із базових принципів демократії — принципу верховенства закону, надійного захисту та гарантій прав громадянина. Утвердження правової демократичної держави можливе лише на основі утворення повномасштабного правового поля. Це також одна з базових вимог демократизації. Не випадковим є те, що на Заході формування основних засад правової держави пов'язується з пізнішими етапами демократизації суспільства. Адже про законність як таку можна говорити не лише тоді, коли правове поле повністю заповнене, а й коли у суспільстві діють якісні закони. Звісно, що говорити про це стосовно нашої дійсності ще зарано. Для цього потрібен час — і досить тривалий. Особливо позначається внутрішня суперечливість правового поля. Не зовсім коректно звинувачувати в цьому депутатів. Завжди виступав і виступаю проти подібних звинувачень. Адже ми лише опановуємо культуру парламентаризму, докладаємо зусиль, щоб позбутися спокуси популізму та мітинговщини. Водночас ми не дуже поспішаємо перейматися почуттям відповідальності за якість законотворчої діяльності.

У цьому ж контексті слід розглядати несформованість у населення правової культури, поваги до закону. Це також одна з базових вимог демократії. Вирішення зазначених проблем є надзвичайно складним, копітким і тривалим. Для цього необхідні не лише інституційні, а й психологічні зміни.

По-четверте. Вважається, що основним соціальним носієм демократичної культури є середній клас. Якщо в країні відсутній потужний середній клас і зберігається глибока майнова диференціація населення, демократія залишається лише красивим словом. За відсутності середнього класу демократія реалізується у спотворених формах. У цьому випадку інструменти демократії — парламент, партії, преса — стають інструментами реалізації олігархічних (номенклатурних) та бюрократичних інтересів. Прийнято також вважати, що “критичною масою” середнього класу, яка забезпечує його реальний вплив на суспільні процеси, є не менш як половина дієздатного населення. В Україні ж частка середнього класу лише в останні роки зросла до 20 відсотків.

По-н'яте. Вже визначалася пряма і зворотна залежність між розвитком економіки і демократизацією суспільного процесу. З одного боку, демократія розглядається як один із потужних стимулів економічного прогресу, з іншого — глибина та міцність демократичних перетворень, їхня динаміка у багатьох принципових аспектах визначаються рівнем розвитку економіки, ступенем економічного розкріпачення особи. Вище йшлося про позицію С. Гантінгтона, який вважав, що у бідних країнах демократизація взагалі неможлива, а у багатих вона вже відбулася. За його оцінками, найбільш інтенсивно процес демократичного транзиту здійснюється у країнах із середнім рівнем економіки, де ВВП на одну особу (за цінами 1970-х років) становить 1000—3000 дол. У роки економічного піднесення Україна змогла піднятися до відповідного рівня. Якщо зовсім недавно, у 1998 р., ВВП на одну особу (в поточних цінах) становив у нас всього 606 дол. (у Туреччині — 3120, Польщі — 4290, Угорщині — 5180, Франції — 24 956 дол.), то у 2004 р. він досяг 1363 дол. З урахуванням середньосвітових цін (за паритетом купівельної спроможності гривні) цей показник дорівнював 6,6 тис. дол. Це відповідає статусу країн із середнім рівнем економіки, хоча він майже вдвічі нижчий, ніж, наприклад, у Польщі (12,2 тис. дол.).

Водночас досягнення певного рівня ВВП на одну особу ще не дає підстав для висновку щодо остаточної сформованості в Україні основних підвалин економічної демократії. У цих процесах відсутня пряма залежність. Економічна демократія — це система суспільних відносин, яка ґрунтується на безпосередній участі більшості громадян у процесі прийняття та реалізації рішень у галузі економіки, забезпеченні їхніх економічних інтересів. Саме тому без утвердження економічної демократії ефективна консолідована демократія неможлива. Економічна демократія передбачає розширення економічних повноважень представницьких органів, зміцнення об'єднань підприємців і працедавців, підвищення ролі профспілок. Невід'ємним напрямом утвердження економічної демократії є всебічний розвиток місцевого самоврядування — провідного інституту громадянського

суспільства. Але основним в її утвердженні є демократизація відносин власності, які завжди — в усі часи і в кожному суспільстві — формують фундамент економічної системи.

Слід ураховувати й органічну взаємозалежність утвердження демократії, реалізації права приватної власності та створення на цій основі умов для всебічного розвитку особистості. Йдеться про те визначальне, що відрізняє збанкрутілу адміністративну систему від економіки сучасного цивілізованого розвитку. Відсутність повноцінної приватної власності, нероздільність власності та влади при домінуванні останньої стали основною причиною історичної поразки “реального” соціалізму. І справа тут не лише в суто економічних перевагах — у здатності заснованої на засадах приватної власності економічної системи формувати дійові стимули високопродуктивної праці та водночас забезпечувати концентрацію та використання обмежених ресурсів (а економіка має справу саме з такими ресурсами) для досягнення найважливіших цілей.

Нам вельми потрібно зрозуміти, що пріоритетність приватної власності визначається і її роллю в розкріпаченні людини, реалізації свободи та вільного розвитку особистості. З огляду закономірностей загальноцивілізаційного процесу, зокрема інтеграції України в європейські структури, це є (як я розумію цю проблему) в кінцевому підсумку визначальним. **Приватна власність — основний гарант особистої свободи людини.** Те саме стосується й демократії. Ми тільки тепер почали розуміти, що, за великим рахунком, не формальна, а реальна демократія можлива лише у системі суспільних відносин, які ґрунтуються на приватній власності та свободі особистості. Все це міцно взаємопов'язано. Демократія, як і правова держава в цілому, за своєю суттю, з одного боку, базуються на відносинах приватної власності, а з іншого — є унікальними “пристроями” для захисту приватної власності й свободи людини. Таким чином, не лише економічна, а й політична трансформація суспільства тісно поєднана з розв'язанням широкого комплексу проблем реформування відносин власності.

Як далеко ми просунулися у цій сфері та який реальний результат отримали за весь період реформ? Про це йтиметься у наступному розділі.

По-шосте. На процесі демократичного транзиту особливо гостро позначається неостаточна сформованість в Україні основних громадянських інститутів, які мають забезпечувати реальний взаємозв'язок між державою (владою) та суспільством, рівність усіх членів суспільства перед лицем суверена. Однак потрібно мати на увазі й те, що без дієздатних інститутів громадянського суспільства завжди існує загроза підпорядкування насамперед представницьких інститутів влади, як і влади загалом, узурпаторським інтересам. Лише громадянське суспільство, як це доведено світовим досвідом, спроможне наповнити інститути демократії сучасним цивілізованим змістом.

Активна участь громадян України у Помаранчевій революції послугувала для деяких аналітиків приводом для висновку щодо сформованості в Україні основних засад громадянського суспільства. Переконали, що в даному разі бажане видається за дійсність. Тут діє зворотна залежність. Участь громадян у революції вказує на відсутність в країні дієвого інструментарію забезпечення їхніх конституційних прав. Розглядаючи це питання, потрібно виходити із головної функції інститутів громадянського суспільства, що має за мету заповнити, як про це пише Р. Дарендорф, “вакуум між державною організацією та атомізованими індивідами”*. “Яка ідея є центральною у громадянському суспільстві?” — ставить запитання Л. Зідентоп і дає на нього таке пояснення: “Це ідея рівності у статусі, яку дарує держава своїм підданам, що у свою чергу створює, принаймні потенційно, сферу приватного життя”**. Зрозуміло, що реалізація зазначеної функції потребує розгалуженої інституційної системи, яка в Україні лише започатковується. Тож коректніше вести мову про те, що ми зробили лише перші кроки і у формуванні громадянського суспільства. А якщо це так (а я не думаю, що тут можуть бути принципові заперечення), то слід виходити з об'єктивної реальності, тобто розуміння того, що нині ми поки що перебуваємо на етапі догромадянського

* Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. С. 38.

** Зідентоп Л. Демократия в Европе. С. 110.

суспільства. А це означає, що в нас лише формуються передумови для реальної демократичної консолідації влади. Хоч би яку модель “прискореної демократизації” ми винайшли, за таких умов вона залишатиметься не-ефективною.

Сказане не відкидає необхідності прискорення процесу демократизації всіх ланок суспільного життя. Але головне тут — не темпи, а якість здійснюваних перетворень. Дуже важливо перевести цей процес із суто спонтанного в логічно осмислене річизе. Успіх можливий лише на такій основі.

І останнє зауваження. Треба розуміти, що демократія за своєю суттю — не безконфліктний режим. Суспільні суперечності — це не загроза демократії. Це скоріше інструменти демократії. Загрозу можуть спричинити лише такі конфлікти й суперечності, за яких сторони, абсолютизуючи свою позицію, виявлять неспроможність до компромісу. Як пише відомий французький філософ Поль Рікер, демократія являє собою органічне поєднання консенсусу з конфліктом*. Таке поєднання суперечить принципам “керованої демократії”. Треба вберегти себе від останньої, і влада має це розуміти. Ознакою реальної демократії є “режим, за якого конфлікти мають відкритий характер і злагоджуються шляхом переговорів. Зовсім усунути конфлікти — між класами, між поколіннями, між протилежними статями, між культурними вподобаннями, між моральними поглядами та між релігійними переконаннями — це химерна ідея. В суспільстві, яке дедалі ускладнюється, конфлікти не зменшуються кількісно й не пом’якшуються якісно, а, навпаки, множаться й поглиблюються. Головне в тому, що вони виражаються публічно і є правила для їхнього подолання. Саме в цьому плані, — вважає П. Рікер, — конфлікт тісно пов’язується з консенсусом, оскільки консенсус робить можливим переговори”**. Маємо обов’язково піднятися саме до такого розуміння демократичного процесу, за якого поєднання консенсусу з конфліктом є органічним і навіть необхідним.

* Цит. за: *Рюс Ж.* Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. Київ, 1998. С. 566.

** Там само.

ПОЛІТИЧНА РЕФОРМА

У продовж тривалого часу я був активним прибічником сильної президентської влади в Україні. Будучи у 1995—1996 рр. членом Конституційної комісії, я мав можливість певним чином впливати на формування відповідної моделі державного устрою. Обстоюючи свою позицію, я виходив із того, що на початковому етапі державотворення, особливо у перші роки нашої незалежності, коли перед країною постало надскладне завдання — забезпечити не лише комплексну реалізацію системних реформ, а й надійну стабільність суспільства та держави, громадський мир і злагоду, президентсько-парламентська форма правління є найбільш оптимальною.

Однак потрібно бути реалістами і бачити те, що у чинній політичній системі, в тому числі у Конституції України, закладено суперечності, які стали відчутним гальмом подальших соціально-економічних та політичних перетворень. Конституцією передбачено не баланс, а скоріше конфліктність виконавчої та законодавчої влади, що визначає низьку дієздатність держави, її неспроможність адекватно реагувати на складні геополітичні виклики початку нового століття, зокрема у питаннях взаємодії трьох гілок влади, їхньої відповідальності перед суспільством, у тому числі в розвитку демократії. Саме цим мотивувалася необхідність конституційної реформи, яка покликана розблокувати накопичені проблеми, забезпечити перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління. Остання не лише є однією з найпоширеніших політичних моделей у демократичних країнах Європи, а й найбільшою мірою відповідає специфіці української ментальності, національним традиціям.

Відповідні пропозиції одразу після президентських виборів 1999 р. були всебічно обґрунтовані, а потім і внесені до парламенту тодішнім Президентом України Л. Кучмою. Знадобилися надзвичайно великі зусилля, щоб у грудневі дні 2004 р., в період гострої політичної кризи, віднайти компроміси, які б дали змогу Верховній Раді внести до Конституції зміни, зміст яких у попе-

редні роки був предметом найгостріших політичних дискусій не лише в межах парламенту, а й у суспільстві загалом. Ці дискусії відчутно активізували політичне життя в державі. Варто зазначити й те, що сам факт прийняття Верховною Радою змін до Конституції став конче значущим на той час компромісним чинником, що сприяв виходу нашої держави із небезпечної політичної кризи.

Акцентую увагу на цих питаннях насамперед тому, що в українському політикумі, в тому числі у стінах парламенту, існують сили, які є прибічниками політики “повернення назад” — скасування через механізми Конституційного Суду чи методом проведення референдуму змін, внесених до Основного Закону. Декому, зокрема і з оточення нового Президента, не подобається певне обмеження владних повноважень Глави держави, яке передбачається відповідними змінами. Наголошуючи на недопустимості такого кроку, В. Литвин у своєму виступі при відкритті сьомої сесії Верховної Ради цілком слушно зауважив: “Це небезпечна гра, наслідки якої можуть бути непередбачуваними”*.

Чому ж політична реформа розглядається як важливий крок поглиблення демократизації українського суспільства?

Хочу ще раз підкреслити те, що головним завданням політичної реформи є якісне зростання дієздатності та підвищення відповідальності перед суспільством представницьких інституцій, передусім парламенту, а через це і політичних сил, насамперед партій — ключового суб'єкта політичного процесу в сучасній європейській демократії. Саме партії відіграють провідну роль у визначенні та вдосконаленні політичних, соціальних, економічних, культурних і інших інтересів основних верств населення. Відчутним стимулом активізації партійного будівництва має стати запровадження передбачуваної політичною реформою пропорційної виборчої системи, формування бюлетенів для голосування по виборах до представницьких органів влади за партійними списками. В умовах недостатньої структурованості суспільства, слабкості й фактично верхівкового характеру політичних

* Голос України, 2005. 2 лют.

партій, їхньої надмірної кількості (на початок 2005 р. — 127) перехід до пропорційної системи голосування — досить ризикований крок. Але з точки зору інтенсифікації демократичного процесу він є виправданим. Саме на цій основі мають відбутися формування політичних партій парламентського типу, зміщення партійної системи загалом. Водночас треба враховувати теперішні реалії — незавершеність трансформаційного етапу розвитку нашої держави, крайню поляризацію соціальної структури суспільства, відсутність належного прошарку середнього класу — основи демократичних перетворень, недостатню зрілість української політичної нації і нарешті — надзвичайно складну геополітичну ситуацію, в якій відбувається становлення нашої державності. Всі ці обставини зумовлюють обґрунтованість і такої логіки суспільних зрушень: **результатом політичної реформи має стати система парламентсько-президентської влади із сильним (а не слабким) Президентом.** Конче значущою є і система стримувань і противаг, яка стосується надання конституційного права парламентові щодо формування уряду і обов'язкової наявності парламентської коаліції, що має нести повну відповідальність перед суспільством за дії виконавчої влади, а також надання права Президентові за чітко визначених умов розпустити парламент, якщо механізми взаємної відповідальності порушуватимуться. Гадаю, що лише упереджені політики можуть заперечувати доцільність саме таких політичних перетворень.

Існують принципи, на мою думку, позиції, які, на жаль, не знайшли підтримки у парламентарів. Ідеться про ще один важливий крок удосконалення політичної системи — **перехід до двопалатного парламенту.** Цю позицію активно обстоював Л. Кучма, однак вона викликала чи не найбільші заперечення: ділитися владою з Верхньою палатою парламенту наші народні обранці не бажають. Не думаю, що це питання втратило свою значущість. Воно прямо і безпосередньо торкається проблеми регіоналізації України, гострота якої з особливою рельєфністю виявилася в ході Помаранчевої революції і, переконаний, даватиметься взнаки і у майбутньому.

Привертає увагу недостатня коректність аргументів, що заперечують дану пропозицію. Дехто стверджує, що

Європа нібито відмовилася від двопалатності, інші акцентують на тому, що така система правління притаманна лише державам із федеративним устроєм і тому відповідний крок політичної реформи може підірвати унітарний статус України. Думаю, що така аргументація розрахована скоріше на недостатню обізнаність широкого загалу із зазначених питань. У дійсності парламенти таких держав Європи, як Росія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Іспанія, Польща, Румунія, мають двопалатну структуру. Причому федеральними з них (у повному розумінні цього поняття) є лише Росія та Німеччина. В Європі однопалатні парламенти діють лише у 15 країнах. Як вважають фахівці, для сучасної Європи однопалатний парламент — явище, яке можна вважати радше нетиповим, особливо коли йдеться про середні та великі держави. Така ж картина спостерігається і на інших континентах. Серед великих держав світу однопалатні парламенти мають лише Китай, Індонезія, Пакистан, Південна Корея і Туреччина.

У контексті демократизації нашого суспільства особливе значення має всебічне посилення дієздатності органів місцевого самоврядування. Ключову роль у цьому повинно відіграти **запровадження практики виборності губернаторів**. Не поділяю побоювань, що названі кроки можуть призвести до послаблення держави. Навпаки, децентралізація влади — це магістральна лінія суспільного прогресу, основа демократичного розвитку. Це доведено світовою практикою.

Маємо враховувати й інше. Свого часу Л. Кучма, який обстоював принципи жорсткої владної вертикалі, фактично опинився у структурній пастці. В умовах недостатньої дієвості виконавчої влади Президент увесь час вимушений був брати на себе особисту відповідальність буквально за все, що діється у країні, в тому числі не лише за помилки уряду та міністерств, а й за далеко не завжди коректні дії регіональних адміністрацій, місцевого чиновництва, його корумпованість та здирицтво. Реалізація запропонованих кроків щодо регіоналізації сфери управління могла б суттєво підвищити ефективність уряду та президентської влади, їхню концентрацію на ключових загальнодержавних проблемах суспільного прогресу.

Децентралізація влади в Україні є надзвичайно важливою не лише з огляду економічної доцільності, а й із суто політичних та морально-психологічних міркувань, у тому числі в плані суттєвого поглиблення демократичного прогресу. Подальша децентралізація, без сумнівів, стимулюватиме змагальність регіонів, упевненість людей у своїх силах, розширення участі найширших верств населення у політичному житті. Зрештою ідеться про зміну природи та механізмів відносин між державою і громадянським суспільством, про активне стимулювання розвитку останнього.

Таким же чином розглядається і проблема реформування судової влади, яка з особливою гостротою виявилася не лише в ході Помаранчевої революції, а й у після-революційний період. Реальна незалежність судової влади, її авторитетність та дієздатність (а всі знають, що всього цього у нас поки що обмаль) є не лише обов'язковою ознакою правової держави, а й неодмінною передумовою реалізації завдань демократичного транзиту. Мова йде насамперед про деполітизацію судової влади, її спроможність ефективно захищати інтереси громадян, їхні суверенні права та свободи.

Загалом політична реформа в моєму розумінні не обмежується внесенням уже схвалених змін до Конституції. Ця реформа має стати довгостроковим політичним процесом, що передбачає низку послідовних етапів. Нова хвиля системних реформ, що має забезпечити подальшу, насамперед демократичну, модернізацію суспільства, потребує відповідного інституційного забезпечення, а це у свою чергу можливо лише на основі глибокої політичної реформи. Остання може стимулювати й оновлення політичної еліти. Це також очевидно. Вірю в те, що український парламент, який у вирішенні найскладніших питань суспільного життя завжди визначався здатністю до принципових компромісів, зможе знайти відповідні рішення. Перекоаний і в тому, що повномасштабна політична реформа — це водночас і дієвий інструмент консолідації нації. Розглядаючи різні аспекти її здійснення, я мав на увазі і це.

**ДРУГА
ХВИЛЯ
ЕКОНОМІЧНИХ
РЕФОРМ**

У суспільстві, особливо на рівні економічної аналітики, виникає багато питань щодо схваленної Верховною Радою програми Кабінету Міністрів "Назустріч людям". Окремі її аспекти, зокрема ті, що стосуються боротьби з корупцією та тінізацією економіки, знаходять активну підтримку, і це зумовлює оптимістичні очікування. Водночас є принципові речі, які потребують ґрунтовного аналізу. В цьому не може не бути зацікавлений і новий уряд. Ідеться насамперед про суперечності економічного блоку програми, його методологічну незбалансованість та фрагментарність. Із досвіду попереднього періоду знаю, наскільки це небезпечно. Економіка не сприймає еkleктики.

Так, не лише в мене, а й у моїх колег викликає подив передусім те, що у програмі взагалі відсутнє обґрунтування принципів макроекономічної політики — основної та визначальної складової економічної діяльності уряду в ринковій економіці. Не можу збагнути, чим мотивована така позиція, адже для суб'єктів ринку відповідні орієнтири є чи не найбільш значущими. До них завжди прикута увага економічної громадськості, зокрема й міжнародних експертів. Не випадково обґрунтовані свого часу в програмі Л. Кучми "Шляхом радикальних економічних реформ" (1994 р.), а потім у "Стратегії економічного та соціального розвитку на 2000–2004 роки" основні засади макроекономічної політики, її беззастережної пріоритетності викликали чи не

найбільші суперечки. Потрібно враховувати й те, що забезпечення макроекономічної збалансованості, яка врешті-решт стала основною передумовою економічного зростання, виявилось найскладнішим фрагментом економічної політики попереднього періоду. Не думаю, що нині відповідні проблеми втратили актуальність. Це небезпечна омана. Однак зазначений аспект діяльності уряду взагалі упущено. Що це: прикра недоречність чи, можливо, вияв спеціалізації осіб, які прийшли в економічний блок уряду? Всі вони прекрасні фахівці у питаннях трансакцій, і це дуже добре, однак логіка макроекономічних перетворень має дещо іншу основу.

Питання макроекономічної політики не є у цьому винятком. Загалом можна сказати, що нова влада не змогла поки що запропонувати суспільству хоча б контури конструктивної довгострокової стратегії економічних перетворень, її концептуальної філософії, яка б була адекватною завданням заключного етапу трансформаційного процесу. У зв'язку з цим може виникнути цілком логічне запитання: а чи потрібно взагалі змінювати економічну політику таким чином, щоб можна було вести мову про дійсно нові принципи розвитку? Адже економіка вже п'ять років перебуває на піднесенні — за наслідками 2004 р. маємо чи не найвищі в Європі темпи економічного зростання. Якщо у 2000 р. ВВП України у доларовому еквіваленті становив 31,3 млрд, то у 2004 р. — 64,9 млрд. Іще швидше зростали реальні доходи населення, відбуваються позитивні структурні зрушення. Позитивне сальдо поточного рахунку платіжного балансу сягнуло майже 10 % ВВП. Можливо, тоді було б коректніше ставити питання головним чином про виправлення деформацій, у тому числі тих, про які йшлося вище, і водночас про збереження вже сформованої парадигми розвитку та зростання?

Я так не вважаю. Добре знаю всі аспекти економічної моделі, сформованої на попередньому етапі, безпосередньо причетний до обґрунтування її методологічних основ та механізмів макроекономічного забезпечення, високо оцінюю вже зроблене, однак за всього цього був і залишаюсь активним прибічником принципових якісних змін

економічної політики. Виходив і виходжу нині з того, що, реалізуювши свої функції, чинна модель себе фактично вичерпала, а тому завершальний етап системної трансформації суспільства потребує адекватних змін і у сфері економічних перетворень.

Доречним буде зазначити, що на цьому свого часу акцентував увагу і Президент Л. Кучма. "У межах нинішньої моделі розвитку, — зазначалось у представленій ним Верховній Раді програмі "Європейський вибір" (2002 р.), — широко-масштабна модернізація економіки просто неможлива. Потрібні суттєві зміни в механізмах трансформаційних процесів, їх системне оновлення".

Потрібно враховувати й те, що у наведеному документі, а потім і у системному дослідженні "Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004—2015 роки). Шляхом європейської інтеграції", розробленому за моєї участі (разом із академіком В. Гейцем я очолював науковий колектив, який за дорученням Президента Л. Кучми опрацьовував цей документ), обґрунтовано не лише загальну логіку, а й механізми відповідних змін. У квітні 2004 р. було проведено представницьку міжнародну науково-практичну конференцію, на якій із доповіддю "Нова хвиля реформ" виступив Л. Кучма.

Розумію те, що "революційний гонор" нової влади заперечує можливість виявлення щонайменшої уваги до цих напрацювань. Можливо, це, окрім іншого, пояснюється тим, що вказані документи розроблялися виключно вітчизняними науковцями без участі зарубіжних експертів. Нині без цього не робиться і півкроку. Даремно. Я уважно відстежую те, що вже презентовано новою владою, і, як зазначалося вище, з сумом можу констатувати відсутність головного — будь-якої системної логіки передбачуваних економічних перетворень. Те саме можна сказати і про широко розрекламовані пропозиції Президентіві "Нова хвиля реформ", опрацьовані комісією ООН "Блакитна стрічка", які радше можна назвати деякими фрагментами давним-давно добре відомого. Українська економічна наука стоїть на значно вищому

* Кучма Л. Європейський вибір. Київ, 2002. С. 24.

Життєздатним у суспільстві може бути лише те, що вистраждано власним досвідом. Модель подолання економічної кризи і забезпечення високих темпів зростання, яка фактично шокувала світ, у тому числі й керівника "Блакитної стрічки" пана Андерса Аслунда (я добре знаю і глибоко поважаю цю людину), своєю дієвістю, є тому незаперечним доказом. Ця модель — національний доробок, і я пишаюся, зокрема, і власною причетністю до її опрацювання та втілення.

■ НОВА СИТУАЦІЯ

Сьогодні надзвичайно модною для журналістики є тема "ущербності епохи Кучми". Згоден, що в цій темі дійсно є надзвичайно багато негативу. Але потрібно бути коректними насамперед у методології, розуміти те, що ми переживали і переживаємо епоху перехідного суспільства — епоху чи не найскладніших, не відомих до цього світовій історії і навіть не осмислених теоретично трансформаційних перетворень від комунізму (його першої фази — соціалізму) до капіталізму, від адміністративної до ринкової економіки, від колонії до самостійної держави, від людини радянського зразка — homo sovieticus — до громадянина суверенної держави. Десять років президентства Л. Кучми — це десять років активного пошуку та втілення в життя механізмів відповідних трансформацій і неминучих, а відтак і природних, проб та помилок у цьому. Про "епоху Кучми" можна судити лише у відповідному контексті, про неї можна говорити лише з урахуванням того, що ми мали на її старті і що ми отримали на стадії її завершення. Особливо це стосується сфери економічних перетворень, яка для Президента Л. Кучми із зрозумілих причин була визначальною.

Те, що Л. Кучма отримав в економіці у 1994 р., коли започатковувалася чинна модель, і те, що ним передано В. Ющенкові, навіть не піддається порівнянню. З позицій сьогодення навіть важко собі уявити, що впродовж лише одного 1994-го року падіння ВВП стано-

вило 23 %, промислового виробництва — 27,8 %, зокрема випуску непродовольчих товарів — 40,4 %, сільськогосподарського виробництва — 16,5 %. Цілком були розладнані грошова та фінансова системи. Позначилися наслідки рекордної за світовими стандартами гіперінфляції попереднього року (10 255 %). Основною формою товарного обміну став бартер. Навіть платня здійснювалася шинами, каструлями, болтами... Все це було. Дефіцит державного бюджету покривався прямою грошовою емісією Нацбанку. У жовтні 1994 р. він досяг астрономічної цифри — 18,9 % ВВП. Не випадковим було й те, що впродовж лише одного року валютний курс українського карбованця у доларах США знизився у 6,6 раза. Відповідним було й падіння життєвого рівня.

На розвиткові тодішніх економічних процесів негативно позначилися не лише практичне призупинення реформ, а й їх зворотне спрямування — невиправдана реанімація адміністративних важелів управління. Відчутний вплив мала й незавершеність у розбудові функціональних структур національної економіки. Ми не мали власної валюти, несформованими залишалися податкова та митна служби, у більшості сфер економічної діяльності були відчутні прогалини законодавчого поля. Особливо загрозливою була зовнішня заборгованість держави. Мені добре запам'яталася цифра: станом на 1 липня 1994 р. лише поточні прострочені платежі за поставки енергоносіїв із Росії та Туркменістану становили майже 3 млрд дол. Як погасити цей борг, ніхто не знав. Дефіцит торговельного балансу держави перевищував 2,7 млрд дол., а валютні резерви НБУ дорівнювали нулеві. Все це ставило під загрозу суверенність держави, долю вибору, зробленого українським народом у серпні 1991 р. Той, хто намагається викреслити ці сторінки із нашої пам'яті, хто вважає, що вже тоді можна було робити політику, не скидаючи, як це ми бачимо сьогодні, білих рукавичок, той просто лукавить.

Загалом навіть не віриться, що ми змогли не лише вибратися із цієї прірви, а й забезпечити не короткотермінові, а фактично сталі темпи швидкого економічного зростання. За 2000—2004 рр. середньорічні темпи зростання ВВП сягнули близько 9%, продуктивності

платіжного балансу (а це показник платоспроможності держави) всі останні роки перевищує критичну межу допустимого. І це при тому, що свого часу Польщі списали майже всі зовнішні борги. То чого ж нас збираються вчити? Адже наш зовнішній борг у відношенні до ВВП у два-три рази менший.

Власне, специфічна особливість сформованої в роки кучмівських реформ моделі економічного зростання, до якої привертається дедалі більша увага зарубіжних експертів, пов'язана і з зазначеними чинниками. Показовими у цьому є оцінки відомого американського політика, колишнього Державного секретаря США Г. Кісінджера. Під час свого візиту в Київ у жовтні 2004 р. метр американської дипломатії зазначив: "Із погляду іноземця успіхи України за останнє десятиліття вражають. Світова історія не знала досі такого бурхливого періоду, коли стільки важливого відбувається одночасно**".

Акцентую увагу на цьому, щоб, окрім усього, спростувати основний слоган одного із кандидатів у Президенти на останніх виборах з приводу того, що Л. Кучма нібито здійснював реформи "під дудку МВФ". Особисто я позитивно ставлюся до поглиблення співробітництва з цією міжнародною фінансовою організацією, але можу з усією відповідальністю підтвердити зазначене вище: нас постійно позбавляли конче необхідних кредитів насамперед через те, що у своїй основі українські реформи далеко не повною мірою вписувалися у "стандартні матриці" МВФ. Це передусім стосується політики економічного зростання, зокрема підтримки базових галузей економіки, збереження високотехнологічного потенціалу, яка була започаткована ще 1999 р. і активно здійснювалася у 2000—2004 рр. Відповідна модель зростання — це наш вітчизняний продукт, фактичним ідеологом якого був Президент України. Це безсумнівна істина. Коли йдеться про нинішню економічну ситуацію, яка висуває нові питання щодо якості системних реформ, то маються на увазі насамперед відповідні процеси. Хочу привернути увагу і до такої обставини: так склалося, що кожного разу, коли ставляться під сумнів

* День. 2004. 23 жовт.

наслідки економічної політики попередніх років, то, як правило, вдаються до порівняння результатів реформ в Україні та Польщі. Звісно, що такі порівняння — не на користь нашої держави: Польща пішла значно далі. І справа тут не лише у статистичних зіставленнях соціально-економічної динаміки. Важливе інше: нині Польща — визнаний лідер Центральної Європи, член НАТО та Євросоюзу, і цим фактично все сказано.

Але далекий від того, щоб на основі цих порівнянь робити упереджені висновки, а тим більше їх політизувати. Адже наші країни, які є близькими за своїми людськими та матеріальними ресурсами (у тому числі за природними багатствами та геополітичним розташуванням), мали, як про це вже йшлося, абсолютно різні стартові можливості у здійсненні політики реформ. Хто цього не розуміє?

У попередньому розділі акцентувалася увага на тому, ціною яких зусиль розбудовувалися основні атрибути, що у сукупності визначають економічну інфраструктуру незалежності нашої держави, — фінансова, грошова, бюджетна, банківська, митна та інші системи. Перед Польщею ця проблема не стояла. Не вирішувала Польща й питання облаштування кордонів — одного з основних атрибутів держави. Ми ж займаємося цим уже тринадцять років і ще далекі від завершення.

Можна послатися і на такий досить переконливий приклад. Не лише з теорії, а й із суспільної практики добре відомо, що початком економічних перетворень має стати системна стабілізація національної грошової одиниці. Л. Ергард, батько німецького “економічного дива”, розпочинав трансформаційні процеси у повоєнній Німеччині саме з грошової реформи. З цього фактично почала і Польща. У пакеті першочергових реформ, які з осені 1989 р. здійснювалися у цій країні, чільне місце посідала проблема конвертації національної валюти, тобто проведення грошової реформи. Ми ж спромоглися вийти з рублевої зони лише через два роки після здобуття незалежності, а грошову реформу провели аж 1996 р. Якщо для України фактичною платою за вихід з рублевої зони став (як це було показано раніше) зовнішній борг Росії у 2,5 млрд дол., то Польща, навпаки,

щорічна фінансова допомога в розмірі 20—25 млрд дол. Для України відповідна потреба оцінювалася у 4—5 млрд. Звісно, що це була лише констатація факту. Ніхто гроші нам ні давати, ні позичати не збирався. У цьому була своя насамперед політична логіка: якщо Польща розглядалася Заходом у якості демонстраційного еталона пост-соціалістичних перетворень, то Росія та інші пострадянські країни, впродовж тривалого часу оцінювалися як представники протилежного світу, потенціал яких потребує не зміцнення, а демонтажу. Не можна не рахуватися з цим.

Власне, й самі польські ринкові перетворення вже на їхньому старті мали принципово інше наповнення, ніж в Україні. Вони не розпочиналися, як у нас, з нульової позначки. Це також дуже важливо. До того ж тут не стояла проблема освоєння на початку реформ азів ринкової культури та ментальності. Польща розпочала свій шлях соціально-ринкових перетворень ще за часів Е. Герека — від 70-х років. У країні ніколи не ліквідувалася приватна власність на землю. Тут завжди існувала широка мережа малих підприємств, які ще до початку реформ Л. Бальцеровича відшкодовували у скарбницю майже 40 % доходів.

Ми мали принципово іншу ситуацію. Найголовніша проблема початкового етапу наших реформ — відсутність глибинних традицій легітимної приватної власності, той факт, що понад 70 років три—чотири покоління українців виростили в умовах тоталітарного режиму, а отже економічних цінностей, протилежних тим, що формуються на основі приватної власності. А це означає, що, за винятком західних областей, у нас практично не було й не могло бути тих людей, хто знав інше життя (як це було у Польщі чи Угорщині, Чехії та інших країнах Центральної та Східної Європи).

Особлива гострота цієї проблеми стає очевидною, якщо звернутися до питання про приватну власність на землю (насправді — це основа всієї системи відносин власності, її головний стрижень). Маю на увазі суто російський феномен — систему обшинного землеволодіння, яка впродовж декількох століть силоміць насаджувалася й серед українського народу. Саме ця обставина

докорінно відрізняла російську імперію, а відтак і Україну, від європейської цивілізації, зумовлювала їхнє катастрофічне відставання.

Це повною мірою стосується й широкого кола питань, які характеризують психологічно-культурний зріз попереднього розвитку суспільства, сформовану ментальність людей, яка не тільки за своїм змістом, а й за глибинною суттю могла бути лише діаметрально протилежною всьому тому, що Макс Вебер називав “духом капіталізму”. Немає потреби нагадувати, що на Заході система приватних відносин розбудовувалася, спираючись саме на цей феномен суспільної свідомості. Добре розуміючи російську ментальність, нобелівський лауреат В. Леонт'єв в одному зі своїх інтерв'ю (1993 р.) заявив, що Росії знадобиться щонайменше ще 70 років, аби відтворити повноцінну систему інститутів приватної власності. “Сама структура пізньорадянського суспільства, — зазначає В. Дубровський (Центр соціально-економічних досліджень), — наскрізь пронизана неформальними “кланами”, де все робилося на засадах “блату”, не допускала вільної конкуренції й підприємництва. У “совку”, де ринковий обмін був поза законом, лише особисті контакти й репутаційні зв'язки могли забезпечити бодай якусь впевненість у партнерах”*. Про які ринкові традиції тут може бути мова? Ми дуже швидко почали це забувати.

Докорінно іншою була й суспільно-політична ситуація. На відміну від наших партій лівого крила, насамперед комуністів, які не змогли порвати з принципами догматичного марксизму-ленінізму і до цього часу так і не набули ознак європейської соціал-демократії, а відтак завжди виконували функцію непримиренної опозиції ринковим перетворенням, ліві політичні партії в Польщі були активними прихильниками євроінтеграції, а також політики поглиблення ринкових реформ, підтримували їх. Відомо й те, що у Польській Народній Республіці членів ПОРП не називали комуністами. У мас-медіа, навіть опозиційних, не йшлося про комунізм як про устрій у Польщі, про комуністичну партію тощо.

* Дзеркало тижня. 2005. 19 лют.

Можна навести й багато інших прикладів, що визначали принципово відмінні умови ринкових перетворень у Польщі, особливо на початковому етапі, порівняно з ситуацією в Україні. Ці умови були на порядок сприятливіші. Однак, незважаючи на це, і Польщі не вдалося уникнути відчутного спаду виробництва: падіння ВВП у 1989 р. становило 3,2 %, у 1990 р. — 11,6 %, у 1991 р. — 7,0 %. Значно глибшим було падіння обсягів промислового виробництва, частка якого скоротилася від 52 % ВВП у 1991 р. до 34 % у 1995 р. Йдеться, власне, про деіндустріалізацію польської економіки. Не випадковим було те, що у ці та наступні роки рівень безробіття у країні зріс до 16,4 % працездатного населення і далі нижче 11 % не опускався. У 2004 р. цей показник сягнув майже 19 %. Останні три роки Польща, маючи майже 90 млрд дол. іноземних інвестицій, зіткнулася з проблемою: як перевищити 2–3-відсотковий бар'єр зростання ВВП? Ставши членом ЄС, Польща і сьогодні ніяк не може знизити дефіцит державного бюджету нижче бар'єрної позначки, визначеної критеріями Євросоюзу. У 2003 р. він складав 4,5 % ВВП. Та найбільш гострою є проблема платіжного балансу країни, який із року в рік погіршується.

Перелічую ці факти зовсім не для того, щоб сказати, що і в сусіда були й залишаються, як і в нас, також складні економічні проблеми. У кого їх немає? Хочу зосередити увагу на іншому: коректність економічної політики нової влади, основні принципи якої опрацьовуються, значною мірою залежатиме від об'єктивності та глибини оцінок попереднього етапу. Потрібно уникнути в цьому упередженого політикацтва. В іншому випадку ми не застраховані від нових небезпечних помилок, які можуть дорого коштувати державі й суспільству.

ХВОРОБА ЛІВІЗНИ В ЕКОНОМІЧ- НІЙ ПОЛІТИЦІ

Хвороба лівізни
в економічній політиці

На яких же концептуальних засадах має розбудовуватися нова модель економічної політики пореволюційного періоду? Які позиції в її обґрунтуванні мають розглядатися як визначальні? Ці принципово значущі питання, на жаль, лишаються відкритими. Звідси — численні помилки та суперечності здійснюваних кроків. У мене складається враження, що чинна влада (насамперед уряд) зіткнулася з проблемою, яка свого часу була озвучена Л. Кучмою-Прем'єром. Звітуючи перед парламентом і відповідаючи на критичні зауваження, він зазначив: “Скажіть мені, куди ми йдемо і яке суспільство будемо — і мій уряд діятиме у відповідному контексті”. Суперечливість перших місяців нової влади, якщо системно підходити до оцінки їхніх результатів, зумовлюється, на мій погляд, цією ж проблемою: питання “А що ми збираємося будувати?” залишається до цих пір нез'ясованим. Повна плутанина в економічній політиці пояснюється, напевне, цією причиною. Всі очікують, що з приводу цього скаже Президент. Вулиця дати відповідь не може, та й це не її компетенція. Як я це розумію, відповідне обґрунтування має бути оприлюднене офіційним Посланням Президента до Верховної Ради. Це конституційна норма. Сто днів минуло, однак цей документ не з'явився. Президент продовжує думати. А думати, звісно, є над чим.

Що у цьому головне? У концептуальному плані тут усе, як на мене, є очевидним. Чотирнадцять років тому ми, як і інші країни, що розірвали зі своїм комуністичним минулим, офіційно започаткували трансформаційні перетворення, метою яких, якщо називати ці процеси своїми іменами, є **демонтаж тоталітарної системи і розбудова капіталізму**. У програмній доповіді “Шляхом радикальних економічних реформ”, представленій Л. Кучмою парламенту в жовтні 1994 р., було обґрунтовано принципи та механізми реалізації саме цієї цілі. Тоді у піжмурки ніхто не грав. Комуністи і соціалісти виступили, природно, проти. “Ми не хочемо капіталізму”,

“Кучма заганяє Україну в пекло” — це слова тодішнього Голови Верховної Ради О. Мороза. І ця позиція для всіх була зрозумілою. Принаймні вона була чесною.

Що збирається будувати Президент В. Ющенко? Чи йдеться про виправлення припущених помилок і продовження розпочатого — розбудови новітнього капіталістичного (в його сучасних формах) суспільства, чи маються на меті інші наміри — це поки що невідомо. Між тим, це не риторична проблема, особливо для уряду. Якщо ми дійсно не відмовляємося від розпочатого, то потрібно у своїй політиці бути послідовними — керуватися принципами, за якими стрижнем капіталізму є насамперед приватна власність, свобода купівлі та продажу, як і буржуазна влада, однією з визначальних функцій якої є захист інтересів капіталу, забезпечення його домінування, створення умов розширеного самовідтворення й обов'язково — концентрації та централізації. Інші функції держави, у тому числі соціальні, є також дуже важливими, але вони похідні від зазначеного.

Зрозумілим є й те, що у структурі цих ознак доміною є приватна власність. Нагадаю відому позицію “Маніфесту комуністичної партії”, обґрунтовану К. Марксом і Ф. Енгельсом: “Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності”*. Відповідно до цього можна сказати протилежне: основою трансформації суспільства від соціалізму до капіталізму є утвердження базових засад приватної власності, яка є фундаментом сучасного цивілізаційного прогресу, свободи особистості й демократичного розвитку суспільства. У попередні роки реформ нами зроблено у цьому напрямі надзвичайно вагомі, однак лише перші кроки. Звідси викристалізовується основний стрижень завершального етапу трансформаційних перетворень — його основою мають стати системні зміни, що забезпечать усю гаму відносин приватної власності. Як на мене, така конструкція стратегії пореволюційних реформ могла б стати достатньо ефективною.

Тепер про специфіку конкретних рішень.

У виступах політичних лідерів держави, у тому числі перед іноземною аудиторією (зокрема у Давосі), неодно-

* Маркс К., Енгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 4. С. 138.

разово акцентувалася увага на підпорядкованості логіки нової економічної політики України утвердженню соціально-ринкової економіки. На цьому принципі будується й урядова програма “Назустріч людям”. Зрозумілою є публічна привабливість цієї позиції. Але насправді саме вона викликає чи не найбільше запитань. Знову наступаємо на ті самі граблі — прагнемо перескочити через іще не реалізовані етапи, що завжди призводить до ескалації негативних наслідків. За всіма канонами теорії та світової практики соціально-ринкова економіка — це високі досягнення країн Заходу у виробництві ВВП на особу (як мінімум — 18—20 тис. дол.), які забезпечують не лише високі стандарти споживання, а й створюють економічні передумови реальної демократизації, утвердження громадянського суспільства. Це етап зрілого капіталізму, найбільш високий ступінь його розвитку. До того ж відповідна модель може бути продуктом лише досконалих ринкових відносин. Тільки розвинутий ринок створює матеріальні передумови вирішення якісно нового за своїм змістом комплексу соціальних завдань, пов'язаних з утвердженням реальної свободи та вільного розвитку особистості.

Це підтверджує і досвід колишнього СРСР, зокрема провал горбачовських реформ, які ставили за мету, перестрибнувши винятково складний етап утвердження повноформатних ринкових відносин, забезпечити безпосередній транзит “реального соціалізму” у соціально зорієнтовану ринкову економіку. Аналогічних методологічних прорахунків увесь час припускаються і морозівські соціалісти, які, обстоюючи принципи соціалізму, прагнуть лише збагатити його окремими рисами розвинутого капіталістичного суспільства. ВВП на особу в Україні, розрахований на основі середньозважених світових цін (за паритетом купівельної спроможності), становить 6,6 тис. дол. Це, на жаль, у 2—2,5 раза менше мінімальної бази, на основі якої може формуватися модель не просто ринкової, а соціально-ринкової економіки. Такою є об'єктивна реальність. У зв'язку з цим можна думати, що основний бренд нової влади “Соціально-ринкова економіка — вже сьогодні” — це досить суперечлива поступка соціалістам, фактична

капітуляція перед лівою фразеологією. Небезпечним є й те, що в даному разі обходиться стороною питання про найголовніше — про необхідність створення умов не лише збереження високих темпів виробництва (мінімум 7—8 % зростання ВВП на рік), а й суттєвого підвищення його конкурентоспроможності, глибокого інноваційного оновлення, зміцнення високотехнологічного потенціалу.

У дійсності визначальні завдання нового етапу економічних реформ перебувають в іншій площині. За всієї важливості зростання соціальних асигнувань в їхньому широкому контексті це завдання поки що не може ставитися як домінантне. Якщо нова влада цього не зрозуміє, якщо гасла популізму, які виявилися ефективними при розв'язанні електоральних завдань, визначатимуть логіку економічної політики і у майбутньому, нас уже в недалекій перспективі чекають дуже серйозні випробування. Маю на увазі суттєве зниження темпів економічного зростання, що у свою чергу боляче вдарить і по соціальній сфері.

З урахуванням цього субординація основних завдань економічної політики має, на мою думку, розбудовуватися за дещо іншою схемою. **На перше місце в логіці економічних перетворень слід ставити завдання, що стосуються завершення ринкової трансформації економіки.** Нова влада надзвичайно активно ставить проблему визнання України країною з ринковою економікою. Однак давайте будемо чесними насамперед перед собою. Нам ще дуже багато необхідно зробити, щоб вийти на відповідний рівень. Ми надзвичайно істотно відстаємо у цьому навіть від Росії, де не мітингують, а роблять свою справу — поглиблюють ринкові перетворення, в тому числі у соціальній сфері.

Висновок очевидний: економіці необхідна жорстка реформаторська модель завершення ринкового транзиту. Йдеться про реалізацію тих завдань, перед якими через різні причини, у тому числі й через спротив парламенту, зупинилися реформи Л. Кучми. Потрібно бути свідомими й того, що логічне завершення ринкових перетворень можливе лише на основі принципів ліберальної ідеології. Для цього необхідно пройти смугу багато в чому непопулярних, достатньо радикальних ринкових реформ у

різних сферах, які мають суттєво зміцнити позиції приватної власності, підвищити на цій основі загальний рівень економічних свобод та демократизації економіки. Лише на базі втілення ліберальних принципів можна розраховувати на відчутний економічний прогрес, зокрема на реальні переваги нашої держави на пострадянському просторі. Це конче важливо і з огляду розбудови основних засад демократичного суспільства, утвердження консolidованої демократії, забезпечення яких стало основним гаслом Помаранчевої революції. Йдеться про азбучні істини, не засвоївши які, претендувати на реформаторство неможливо.

Виходячи з цього необхідно системно проаналізувати зроблене впродовж попередніх років у питаннях забезпечення ринкового транзиту. Потрібно дати відповідь на те, чому сформовані у своїй основі ринкові інститути поки що діють недостатньо ефективно, зокрема чому в чинній моделі слабо представлені механізми саморегулювання та збалансованого розвитку? Чому український ринок не виступає стимулом прогресивної модернізації структури економіки, активізації інноваційного розвитку, науково-технічного прогресу? Осмислюючи ці надзвичайно значущі питання, ми побачимо наявність великої кількості ключових до кінця не розв'язаних проблем, які стосуються насамперед механізмів утвердження, захисту та реалізації приватної власності, конкуренції та демонополізму, переливу капіталу та функціонування фінансових ринків тощо. Для їх розв'язання потрібні насамперед макроекономічне мислення урядовців, висока ринкова культура, потрібний системний підхід, потрібні, врешті-решт, воля та наполегливість політичного керівництва держави. У цих питаннях доцільно керуватися класичними принципами: будь-яку економічну систему можна вважати ринковою лише за двох обставин: за наявності механізмів ринкової рівноваги; за ефективної дії конкурентних механізмів. Без утвердження обох механізмів вести мову про завершення ринкового транзиту не видається можливим. Це загальне правило, і ми не можемо бути винятком.

У комплексі цих завдань на першому місці стоять, як про це йшлося вище, проблеми вдосконалення відносно

власності. Потрібно відмовитися насамперед від небезпечної політики “новаторських випробувань” на міцність приватної власності, яка є основою ринкової економіки. Складається враження, що нові “охоронці справедливості” спустилися на парашуті з Місяця і їм зовсім не має діла до того, що процес масової приватизації, метою якого було первісне нагромадження капіталу, відбувався у максимально стислий період, до того ж в умовах практично демонтованої влади, правового вакууму та шаленої гіперінфляції, відсутності національної грошової одиниці, несформованості ринкової інфраструктури та громадянського суспільства.

Хочу нагадати читачеві, що на Заході період первісного нагромадження капіталу (previous accumulation) був розтягнутий у часі з XVI до початку XIX ст. А. Сміт називав його “передісторією капіталу”, періодом “дитячого капіталізму”. Це був найжорстокіший і найтрагічніший період становлення капіталістичного способу виробництва, як і буржуазного суспільства загалом. Історія первісного нагромадження капіталу, зазначав К. Маркс, “вписана у літопис людства пламенною мовою крові та вогню”*. Тут було все — насильницька експропріація власності селян і грабунок церковного майна, захоплення державних земель, тортури, вбивства конкурентів та ін. Варто погортати сторінки романів “Фінансист” та “Американська трагедія” Теодора Драйзера, щоб відчути весь трагізм цього періоду. Відоме гасло Форда “Для капіталу все можливе!” чи не найрельєфніше розкриває ситуацію, про яку йдеться.

Звісно, що ті часи залишилися далеко позаду. Однак не слід забувати, що початковий етап трансформаційних перетворень, який проходить наша країна, — це той самий за своєю суттю період первісного нагромадження, та сама — зрозуміло, зі своєю специфікою — “передісторія капіталу”. Ми зобов’язані пройти цей період у максимально стислі строки. Однак вважати, що при цьому можна уникнути тих чи інших викривлень та деформацій, — просто утопія.

Це стосується насамперед приватизації. В Україні спостерігався дуже повільний старт приватизаційних

* Маркс К., Енгельс Ф. Соч. Т. 23. С. 727.

перетворень. У 1994 р. приватний сектор давав понад половину ВВП у семи країнах Центральної Європи, а також в Естонії та Литві. Близькими до цього були його параметри і в Росії. Ми ж мали менше 20 %. Цим пояснюється базова позиція економічної програми Л. Кучми 1994 р. — її установка на “швидку приватизацію”. Дії парламенту, в якому домінували ліві сили, були для всіх очікуваними: одразу після обрання нового Президента рішенням Верховної Ради було запроваджено мораторій на приватизацію. У відповідь на це Л. Кучма видав два знакові Укази — про прискорення приватизації та проведення земельної реформи. Керівником Фонду держмайна було призначено Ю. Єханурова, який став консолідуючою фігурою в реалізації відповідного процесу. Називаю це прізвиськом з очевидною метою — хочу привернути увагу до незрозумілого епізоду в кадровій політиці нової влади: знаний фахівець Ю. Єхануров вирушає у Дніпропетровськ, а посаду керівника ФДМ займає людина з чітко вираженими антиприватницькими поглядами — соціалістка В. Семенюк, яка у парі зі своїм однопартійцем Ю. Луценком покликана “навести соціалістичний порядок” у відповідній сфері.

Навряд чи така позиція є виправданою. У попередні роки нам вдалося утвердити “критичну масу” недержавної власності. Якщо у 1992—1994 рр. було приватизовано близько 11 тис. підприємств і організацій, то у 1995—1998 рр. — 40,4 тис. малих та близько 10 тис. великих та середніх. Це був етап масової приватизації. Всього за 1992—2004 рр. приватизовано близько 95 тис. підприємств. У 2004 р. на підприємствах недержавної форми власності було вироблено 83,8 % промислової продукції, у тому числі в легкій промисловості — 98,5 %, харчовій — 97 %, у машинобудуванні — 88,6 %, металургії — 85,7 %. Глибоким рівнем приватизації характеризуються і всі інші галузі економіки. Нині все це оцінюється як “розкрадання державного майна”. В. Семенюк і Ю. Луценко мають, як я це розумію, розібратися і навести порядок насамперед у цьому питанні.

У дійсності приватизація ніколи не спрямовувалася і не могла спрямовуватися на розв’язання фіскальних проблем. Цілі приватизації були іншими. Приватизація

як основний інструмент утвердження приватної власності розглядалася насамперед як **політичний процес** посткомуністичної модернізації України, як локомотивна ланка системної перебудови не лише економіки (забезпечення її ринкового розвитку), а й соціально-політичної та світоглядної структур суспільства. Її основною метою було реформування інституційної та соціальної структур колишнього соціалізму, утвердження найбільш дієздатного прошарку суспільства — власників капіталу — основного замовника й водночас головного носія не лише ринкових реформ, а й демократичних перетворень.

В Україні за аналогією з Чехією, де основним ідеологом приватизації був Вацлав Клаус, а також Словаччиною, Росією та Литвою було прийнято модель так званої ваучерної (безкоштовної) приватизації. Це був наш принциповий вибір, вибір парламенту, який слід сприймати як належне. У зв'язку з цим не можна не враховувати того, що майже 85 % вартості державного майна було приватизовано (відповідно до вибраної моделі роздержавлення) на безгрошовій основі (47 % за сертифікатами і 38 % через механізми так званої робочої приватизації). До цього слід додати результати безгрошової приватизації майже 30 млн га земель сільськогосподарського призначення та 5,7 млн квартир. Цікава й така деталь: при опрацюванні приватизаційних законів уряд пропонував приватизувати на безгрошовій основі 40 % майна, а депутати підняли відповідну планку до 70 %. Це був, повторюю, цілком осмислений вибір, пов'язаний з демонстражем основних підвалин соціалістичного способу виробництва, адміністративної економіки. Він відповідав досвідові інших країн. У колишній НДР окремі підприємства продавалися за символічну ціну — всього за одну марку. Ми розуміли всі плюси й мінуси такого рішення, яке, звісно, ніколи не підтримувалося лівою опозицією.

Відомий англійський вчений А. Дж. Тойнбі акцентував увагу на тому, що сучасна західна цивілізація бере свій початок від часу утвердження національної буржуазії. Здійснена у максимально стислий період, фактично “революційна” за своїм змістом українська приватизація

стала потужним прискорювачем модернізації суспільства саме у цьому напрямі. Кому ж підспівують нові урядовці, які де-факто намагаються переглянути ці результати? До кінця не зрозумів позицію уряду, зокрема те, чи йдеться про ревізію наслідків усієї приватизації починаючи від її старту, коли першими у приватну власність перейшли системні державні банки, у тому числі колишній АБ “Україна”? Це було ще 1990 р. Від того часу змінило форму власності близько 100 тис. суб’єктів ринку. Чи всі вони будуть перевірятися на предмет відповідності принципам нової влади?

З повагою ставлюся до новопризначеної голови Фонду держмайна В. Семенюк, але ще раз хочу наголосити: більш суперечливого кадрового рішення навряд чи можна було придумати. Які цілі ставляться у цьому? Досить згадати, скільки разів за ініціативою партії, яку представляє В. Семенюк, Верховна Рада застосовувала мораторій на приватизацію і яких зусиль коштувало подолання відповідних рішень. Коментуючи призначення депутата-соціаліста головою ФДМ, близька нині до влади за своєю ідеологічною позицією газета “Дзеркало тижня” небезпідставно писала: “Нині в Україні вибудовано кадрову модель неприватизації”. Це підтверджує, що “сам Віктор Андрійович, за нашими спостереженнями, не любить приватизації. І не усвідомлює особливої ролі питань власності в економічній стратегії (в іншому випадку подібне призначення було б просто неможливим)”*. Цілком погоджуюся з цим надзвичайно жорстким, але справедливим висновком.

Усе це не може негативно не позначатися на економіці, не підривати інвестиційний клімат, не стимулювати легальний та нелегальний відплив капіталу. “Те, що країна стане біднішою в результаті масової реприватизації, — заявляє відомий російський політик, радник Президента України Б. Немцов, — у мене немає сумнівів. Гроші люблять тишу і спокій, а коли постійно щось відбирають, гроші утікають”**. Пошлюся й на слова В. Дубровського: “Якщо Ми, Народ, — зазначає він, — не почнемо активно захищати економічну свободу та права

* Дзеркало тижня. 2005. 9—15 квіт.

** Екон. известия. 2005. 23 февр.

власності від зазіхань, а сприйматимемо економіку як великий дерибан і підтримуватимемо популістські гасла на кшталт “реприватизації”, то ми ніколи не виберемося зі злиднів”^{*}. Я також проти того, щоб сприймати економіку як “великий дерибан”. Зрештою, потрібно розуміти й те, що політика ревізії результатів приватизаційного процесу, незалежно від того, як вона називатиметься, — це не ідеологія середнього класу, середнього й великого капіталу, які були основним суб’єктом Помаранчевої революції. Це не ринкова економіка, статус якої ми прагнемо отримати. Це радше ідеологія маргінальних верств суспільства, тих, хто прагне повернення назад.

Все це не може не турбувати. Хіба не зрозуміло, що під палкими гаслами “справедливої приватизації” криється не лише небезпечна загроза відкату ринкових реформ, а й реальна можливість зацікавленого перерозподілу власності? Згоден із О. Пасхавером, який наголошує: приватизація за своїм визначенням не буває справедливою. До того ж хто гарантує неупередженість відповідних кроків і хто здійснюватиме контрольні функції? На Заході ці функції реалізуються через механізми громадянського суспільства. Ми ж лише стартували в цьому напрямі. Є золоте правило, де ми не можемо бути винятком: за відсутності громадянського суспільства приватизація (або реприватизація) може бути лише чиновницькою.

Те саме можна сказати й про специфіку державної власності. Хіба не відомо, що це найбільш слабка ланка української економіки? Державна власність підірвана ще в період горбачовських реформ і нині є чи не основним каталізатором тінізації економіки. Знову таки згоден з О. Пасхавером, який зазначив: “Якщо не йде легальна приватизація, буде здійснюватися приватизація нелегальна”^{**}. У зв’язку з цим єдиною можливою альтернативою оздоровлення державної власності є не зміщення керівництва відповідних підприємств (зміна “чужого” на “свого”), а їх прискорена приватизація. За оцінками, зробленими раніше українськими експертами, частка продукції підприємств державної власності має зменшитися до 8—10 %.

^{*} Дзеркало тижня. 2005. 19 лют.

^{**} Там само. 9—15 квіт.

Ідеологи реприватизації весь час наводять приклади відповідного процесу у Великій Британії. Однак при цьому не враховується одна принципова деталь. У перші повоєнні роки уряд цієї країни дійсно викупив вугільні шахти, однак зробив це тому, що вони виявилися повністю збитковими. Після їхньої реконструкції (державним коштом) вони (до речі — на пільговій основі) знову були продані у приватну власність. У нас же формується протилежна, надзвичайно суперечлива за своєю суттю філософія: продавати потрібно тільки збиткові державні підприємства. Так можуть думати лише ті, в кого існують проблеми з ринковим мисленням, для кого приватна власність — антипод суспільного прогресу.

Точно такою є ситуація і з підтримкою мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. Починаючи з відомого Указу Президента Л. Кучми 1994 р. щодо земельної реформи ми крок за кроком рухалися у напрямі створення ефективного ринку землі. Однак нині і в цьому надзвичайно складному питанні зроблено відверту поступку протилежній позиції — позиції, якої весь час дотримувалися соціалісти. Всі знають, наскільки небезпечним є нелегальний ринок земель, що фактично вже багато років існує і стає дедалі вагомішим чинником тінізації економіки. Добре розумію, що в нас залишається багато невирішених проблем у розвитку села. Але вони пов'язані, на моє глибоке переконання, насамперед із незавершеністю розпочатого, із тим шаленим опором ринковим перетворенням, який чиниться впродовж усіх років. Нині нова влада виявляє природну активність у пошуках фінансових джерел підтримки посівної кампанії. Однак це ми вже проходили. Хіба не зрозуміло, що це не робиться у "ручному режимі", що силою тиснути у цих питаннях на керівників комерційних банків — це злочин перед їхніми вкладниками, що врешті-решт без капіталізації землі як основного засобу виробництва у сільському господарстві ці питання у принципі не мають шляхів позитивного вирішення? Загалом можна поздоровити О. Мороза: найважливіші концептуальні засади програми нового уряду повною мірою кореспондуються з ідеологічними принципами саме його партії. Новий уряд на ділі взяв на

себе функцію “генерального підрядника” реалізації цих принципів. Широ вітаю з цим і нині представлених у вищому керівництві держави колишніх поборників ліберальної ідеї. Що це: відверта капітуляція чи всього лише тактичні кроки?

Хочеться сподіватися, що проблеми, які постають у контексті вже продекларованих новою владою програмних принципів економічної політики, є скоріше за все відбиттям революційного пафосу і цілком природної своєрідної “дитячої хвороби лівизни” в новій українській економічній політиці. Широ сподіваюсь і на те, що, зрештою, життя внесе відповідні корективи. **Дуже важливо забезпечити широку гласність та публічність у визначенні основних засад пореволюційних економічних реформ.** Келійність у цьому, як і до болю відомий кожному з нас принцип “одобрямс”, можуть лише зашкодити. Нам необхідна наступність реформ, і від цього відійти неможливо. Такою є логіка самого життя, природний інструментарій руху вперед. Ламати легше, ніж створювати. Будемо ж сподіватися на те, що конструктивність і такий необхідний нам сьогодні реалістичний прагматизм стануть домінантою у політиці нової влади.

Найбільш складним є **завершення ринкової трансформації соціальної сфери.** Потрібно бути свідомим того, що в Україні до цих пір не створено соціальної системи, адекватної умовам ринкової економіки. Слід урахувувати й те, що ринок несумісний з надмірними соціальними вимогами, а гіпертрофований розвиток соціальної функції держави породжує непереборні суперечності, які послаблюють стимули суспільства до економічного прогресу. З цим зіткнулися навіть такі гранди світової економіки, як країни Західної Європи, зокрема Німеччина.

Існує пряма залежність між можливостями економічного зростання і рівнем державного навантаження на економіку. У нас цей рівень у півтора—два рази перевищує оптимальні параметри. Це означає, що ми давно вичерпали можливості вирішення соціальних проблем через механізми державного бюджету. Росія прийняла рішення підвищити оплату праці бюджетників на 50 % за три роки; наші ж “революціонери” — за один рік, і не на 50, а на 57 %. Логіка зрозуміла: ми лідери, і нам не

личить плестися позаду “імперського Кремля”. Все це дуже важко збагнути, тут відсутня будь-яка економічна логіка. Реальна небезпека реанімації інфляційної спіралі пов’язана з цим та подібними рішеннями. Тож головна проблема дня — як уберегти суспільство від небезпечно-го популізму, від нереальних і непосильних для економіки взятих під час виборів соціальних зобов’язань, як не **припуститися небезпечної реанімації утриманських настроїв, ідеології державного патерналізму**. Йдеться про цілком конкретні застереження: за даними лютневого 2005 р. моніторингу, лише 16 % опитуваних погодилися з твердженням “Люди самі повинні створювати собі умови для життя незалежно від уряду”. Півроку тому відповідна частка перевищувала 30 %.

Якщо у 1995 р. не схвалювали розвиток приватного підприємництва 32,7 % громадян, то у 2003 р. — 20,3 %, а за даними соціологічних опитувань, проведених у травні 2005 р., — 29,8 %. 70 % респондентів висловилися за підтримку реприватизації та націоналізації.

Висновок очевидний: суперечності здійснюваної у пореволюційний період економічної політики негативно відбиваються на формуванні ринкового світогляду громадян. Намітився небезпечний ренесанс утриманських уподобань; почала ставитися під сумнів базова позиція трансформаційного процесу — ідея перебудови суспільної (державної) власності в інститути приватної власності. Чи аналізуються ці нові суспільні реалії на Банковій? Як радник колишнього Президента України з питань макроекономічної політики добре знаю, що такі процеси обов’язково ставали предметом ретельного аналізу на найвищому рівні. Функцією економічного блоку Адміністрації Президента було інформування Глави держави насамперед із такого роду проблем. Знаю й те, що реакція Л. Кучми на це завжди була адекватною.

Наша не лише суто економічна, а й соціальна політика має розбудовуватися на іншій основі. **Першочерговою турботою нової влади має стати не демонтаж, а навпаки — поглиблення ринкового типу відтворення робочої сили, розширення на цій основі верстви економічно активних і матеріально забезпечених людей, вільних від утриманських настроїв, свідомих особистої відповідальності за власну**

долю і водночас здатних слугувати локомотивом економічного прогресу. Забезпечити надійну соціальну стійкість суспільства можливо лише таким чином. Нині для нас це найважливіше.

У зв'язку з цим слід розуміти, що проблема бідності, якою цілком природно опікується і новий уряд, а Президент визначає її як проблему номер один для нової влади загалом, не має ефективних шляхів вирішення через механізми бюджетних виплат. Це знову ж таки омана. На небезпеку політики швидкого подолання бідності через механізми перерозподілу національного доходу свого часу звертав увагу нобелівський лауреат Ф. Гаєк. Бідність долається, наголошував він, через політику нарощування національного доходу і зміщення на цій основі позицій середнього класу.

Існує й інша проблема, яку не враховує уряд. Перед тим як робити реальні кроки щодо посилення соціального захисту знедолених, потрібно вирішити питання адресності соціальних витрат, у тому числі проблему монетизації соціальних пільг. Скажімо людям відверто: необхідність переходу до суворої адресності соціальної підтримки пов'язана з тим, що ми ще недостатньо багаті. Досвід Росії показує, наскільки складними є ці реформи. Те саме стосується завдань, пов'язаних із реформуванням заробітної плати, проведенням глибокої житлово-комунальної реформи, ефективної пенсійної реформи, запровадження страхової медицини тощо. Без цього все, що нині говориться про соціальні пріоритети, — це лише "революційні наміри", які не мають і не можуть мати реальної перспективи. Це, врешті-решт, рух у зворотному напрямі, реанімація збанкрутілих анклавів соціалізму — того, що ми ціною неймовірних зусиль і, звісно, непопулярних рішень частково вже подолали на попередньому етапі реформ.

Отож стають очевидними не лише передчасність постановки завдання безпосередньої розбудови основ соціально зорієнтованої ринкової економіки, а й наявність реальної загрози відвести суспільство в бік від оптимальної для нинішнього етапу моделі економічної політики, сконцентрованої насамперед на розв'язанні незавершених завдань ринкового транзиту. Відверто кажучи,

розраховував на те, що у верхніх ешелонах влади є люди, які не лише розуміють, а й готові обстоювати саме такі рішення. Одна справа — виголошувати палкі популістські промови, але інша — брати на себе відповідальність за проведення складних, далеко не в усьому популярних, але конче значущих реформ. Складається враження, що правляча еліта не лише політично, а насамперед психологічно не готова до таких кроків. **Нова влада поки що не виявила себе силою, яка прагне логічно завершити ринковий транзит, взяти на себе відповідальність за остаточне вирішення цього визначального завдання розвитку нашого суспільства.** У цьому позначається і наша давня хвороба — відсутність правої опозиції, яка послідовно обстоювала б саме такі принципи. Після того як від партії влади відділилися костенківці, сподіватися на те, що відповідну нішу якимось чином зможе заповнити Народний союз “Наша Україна”, було б некоректним.

Конче важливо не прорахуватись і у концептуальних підходах щодо визначення місця держави у новій економічній моделі, що має сформуватися. Потрібно враховувати, з одного боку, необхідність демонтажу низки сформованих на попередньому етапі деструктивних механізмів, з іншого — те, що саме держава, і насамперед вона, має стати безпосереднім ініціатором та суб’єктом відповідних перетворень. Свого часу ми припустилися системної помилки: демонтуючи основні підвалини адміністративної економіки, ми порушили золоте правило: держава може залишати економіку лише тоді, коли будуть сформовані та ефективно діятимуть повноцінні ринкові механізми. Наслідки відомі — низький рівень дієздатності держави став чи не основним чинником корупції та тінізації економіки, головною перешкодою прогресу у більшості сфер економічної та соціальної політики. У цій ситуації знадобилися надзвичайно великі зусилля для відновлення дієздатності нашої держави.

Сьогодні така ситуація може повторитися. Одним із наслідків Помаранчевої революції стало суттєве послаблення держави. Це загальна закономірність. Будь-яка революція спрямовується не лише проти окремих персоналій, а й проти чинних інституцій влади. Ми в цьому

не могли бути винятком. Тож проблема полягає в тому, щоб, відновлюючи втрачені позиції щодо дієздатності держави, не припуститися реанімації (у нових формах) механізмів обслуговування вузькогрупових та корпоративних інтересів нової правлячої еліти. Досвід перших пореволюційних місяців, зокрема у забезпеченні відокремлення влади від власності, вказує на надзвичайну складність цього завдання.

Водночас потрібно виходити з того, що суспільству **необхідна не лише сильна, а й по-сучасному цивілізована держава**. Тут недопустимою є політика подвійних стандартів, контури якої починають, на превеликий жаль, знову даватися взнаки. По-сучасному цивілізована держава — це держава, яка на ділі забезпечує головний принцип своєї діяльності: всі члени суспільства рівною мірою підпорядковані владі, а відтак є рівноправними перед законом. У зв'язку з цим держава гарантує ясні, єдині для всіх та справедливі “правила гри”, які не допускають не лише привілеїв, а й будь-якої дискримінації, у тому числі за політичною ознакою. Повага громадян до держави, як і до влади загалом, сформується лише тоді, коли ми всі без винятку, незалежно від місця свого проживання — у Західній чи Східній Україні, незалежно від своєї національності чи релігійних уподобань, політичних та ідеологічних пріоритетів, відчуватимемо себе рівноправними членами суспільства, коли на ділі забезпечуватиметься верховенство права.

Цей принцип прямо і безпосередньо кореспондується з необхідною модифікацією механізмів економічного регулювання. Головним тут є прозорість і передбачуваність управлінських рішень, створення рівних умов конкуренції, а відтак — **відхід від збанкрутілих методів “ручного” управління економікою**. Коли в роки жорсткої економічної кризи влада здійснювала керівництво економікою в “ручному режимі”, всі розуміли, що це погано, але усвідомлювали й те, що такі дії є вимушеними. Це проблема мені надзвичайно добре відома. Але коли після п'яти років швидкого зростання відповідні важелі знову реанімуються, і робиться це лише з однією метою — виконати свої передвиборчі зобов'язання і таким чином зберегти своє політичне реноме, то це вже аномалія.

Більше того, коли держава в “ручному режимі” втручається в економічну діяльність суб’єктів ринку заради того, щоб зміцнити позиції одних і підставити ніжку іншим, така політика є просто аморальною.

Кроки, зроблені новим урядом щодо переходу на адміністративне регулювання цін окремих товарів продовольчої групи та енергоресурсів, нагадують політику уряду Ю. Звягільського (кінець 1993 — перша половина 1994 р.). Тоді також була спроба відновити адміністративні важелі управління економікою. Підсумки цього виявилися трагічними — шалена гіперінфляція, розростання чорного ринку і тінізації, швидке падіння доходів населення. Чому ми не враховуємо власний досвід у цьому?

Врешті-решт потрібно бути реалістами й розуміти, що у наявній ситуації навряд чи будуть продуктивними надзвичайно різкі кроки в економічній політиці. До того ж **утвердження нової моделі економічних перетворень можливе лише на компромісній, а не революційній, основі, на принципах демократичного консенсусу та взаєморозуміння.** Це конче важливо і з урахуванням того, що, зрештою, ключовим завданням цієї моделі є забезпечення глибокої демократизації економіки як об’єктивної основи демократизації суспільства загалом. Тож методи і цілі економічної та політичної демократизації не можуть суперечити одні одним. Ідеться про базову методологічну позицію всієї системи економічних перетворень нинішнього етапу розвитку нашої держави, на яку слід спиратися.

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ВЛАСНОСТІ

Хочу ще раз повернутися до ключової проблеми економічної політики — проблеми вдосконалення відносин власності. Як зазначалося, формально у нас є всі підстави для досить оптимістичних висновків щодо масштабів розвитку приватної власності. На підприємствах недержавної власності виробляється нині понад 75 % продукції. Розвиваються мале підприємництво та фермерські господарства. Майже 18 млн осіб є акціонерами та влас-

никами земельних ділянок та паїв. В основному завершено приватизацію присадибних ділянок. Їхніми власниками стали близько 11 млн громадян. Чи можна вважати, що ці дані відбивають найважливіше у трансформаційному процесі — масштаби утвердження в економіці інституту приватної власності, а відтак і економічної демократії як основи суспільно-політичних перетворень пореволюційного періоду?

Переконаний, що такий висновок був би занадто передчасним. Важливо не вдаватися у цьому до будь-яких ілюзій, не припускатися помилкових рішень. Маємо виходити з того, що **системна перебудова відносин власності — складний і довготривалий процес, який за своїм змістом значно ширший від процесів, що відбуваються в нашій економіці під час роздержавлення та приватизації.** Відносини власності не обмежуються відносинами привласнення. Окрім привласнення (а приватизація торкається в основному лише цього аспекту), система відносин власності поєднує в собі елементи володіння та використання людиною різних цінностей (не лише матеріальних, а й духовних). Важливим є й інше. Розвиток відносин власності відображає не лише спосіб поєднання робочої сили та засобів виробництва, а й еволюцію соціальної структури суспільства, характер використання та споживання створеного у процесі виробництва продукту, специфіку його обміну та розподілу, характер управління економічним процесом, світоглядні та політичні пріоритети суспільства, його інституційні основи та багато іншого.

Потрібно враховувати й принципи історизму, на основі яких реалізується еволюційний розвиток відносин власності на Заході. Здійснювані в нашій країні перетворення у зазначеній сфері мають корелюватися з відповідними принципами. Є декілька аспектів цієї проблеми. Головний із них — це узгодження змін у відносинах власності з логікою цивілізаційного процесу, його гуманізацією, підпорядкованістю інтересам людини, її всебічного розвитку. Йдеться і про процеси, пов'язані з **плюралізацією приватної власності, її демократизацією, створенням на цій основі найширшої верстви власників, що працюють, різнобічним зміцненням інтелектуальної**

власності, її надійним захистом, утвердженням механізмів конструктивної взаємодії між працею та капіталом.

Усі ці питання органічно поєднані з утвердженням у суспільстві ринкового світогляду, а також конструктивного соціального середовища, зі створенням передумов формування середнього класу, реалізації свободи й вільного розвитку особистості. Саме на основі демократизації приватна власність перетворюється на головний гарант свободи. Відповідно до цього вся політика здійснюваних в Україні системних перетворень відносин власності має розглядатися виходячи не просто з якісних змін у характері привласнення засобів виробництва, а насамперед з огляду впливу цього процесу на вдосконалення всіх ланок економічних відносин, зміцнення продуктивної сили праці людини і водночас на розвиток свободи і збагачення особистості. Зрештою все це є визначальним у забезпеченні не формального, а (особливо наголошую на цьому) реального утвердження економічної демократії, здійснення повноцінного демократичного транзиту загалом.

Спробую обґрунтувати, спираючись насамперед на світовий досвід, окремі механізми демократизації власності, які варті, як на мене, серйозної уваги. Це важливо, окрім цього, і з точки зору завдань євроінтеграційної стратегії. Логіка “розбудови Європи насамперед у власному домі” передбачає і відповідні перетворення.

Перше. Аналіз сучасних цивілізаційних процесів указує на те, що найбільш принципові чинники демократизації власності пов’язані зі зміною її панівного об’єкта. На відміну від індустріальної цивілізації, де таким є створені людиною предмети виробничого призначення, передусім знаряддя праці, в сучасній західній постіндустріальній цивілізації визначальним об’єктом у відносинах власності стає **інформація**, яка втілює в собі витрати на відтворення переважно живого капіталу, інтелектуальної робочої сили і є основою інтелектуальної власності людини.

Аби реально оцінити масштаби інтелектуальної власності як економічного ресурсу та її місце у структурі продуктивного капіталу, потрібно враховувати, що нині країни Заходу витрачають на виробництво знань (прямі

інвестиції в людину) приблизно п'яту частину ВВП. Це наймасштабніша сфера інвестування західних країн. І вона себе виправдовує. Як зазначає відомий американський економіст П. Друкер, "головною силою, що продукує багатство, нині є інформація та знання"^{*}. Саме через це інтелектуальна власність набула ознак визначальної форми багатства, а її примноження та захист стали домінуючою функцією держави. Відповідні принципи мають бути започатковані й у нас. Ідеться про одну із ключових ланок державної політики, основні засади якої до цього часу залишаються не осмисленими навіть концептуально.

Друге. Логіка кореляції відносин власності з демократизацією пов'язана і з усебічним розвитком корпоративного управління. У західних країнах частка підприємств корпоративної власності в загальному обсязі реалізованої продукції становить 80–90 %. У цілому в країнах Заходу кожен третій дорослий мешканець є акціонером. За оцінками журналу "Economist", у 1999 р. половина американських родин володіла акціями безпосередньо або через інвестиційні фонди відкритого типу порівняно з 25 % у середині 80-х років і 5 % у 50-ті роки^{**}. Та справа тут не лише в кількісних параметрах. Акціонерна власність вносить суттєві корективи у спосіб взаємодії робочої сили із засобами виробництва. Формується їх пряме поєднання: долається відчуження працівника від засобів і результатів праці, від управління виробництвом. Зрештою, іде процес перетворення працівника на співвласника засобів виробництва, функціонального капіталу.

Ідеться про осмислені перетворення, які визначали логіку системних реформ повоєнного періоду країн Заходу. Так, однією зі складових реформ Л. Ергарда було поширення системи участі робітників у корпоративному управлінні. Цей механізм став базовим у реформуванні соціальної структури німецького суспільства і у подальші роки. У 1976 р. німецьке законодавство скасувало співвідношення у наглядових радах корпорацій праця/капітал — 1/3 : 2/3 і запровадило рівність 1/2 : 1/2 у цьому партнерстві.

^{*} Drucker P. Post-Capitalist Society. New York, 1999. P. 94.

^{**} The Economist. 1999. 23 Oct.

Особливий інтерес у цьому являє специфічний розвиток корпоративної власності, пов'язаний з переданням певної частини акціонерного капіталу найманим робітникам підприємства, де вони працюють. По суті йдеться про процеси, близькі за змістом до тих, що відбувались і в нашій країні під час спроб пільгової приватизації державних підприємств трудовими колективами. Але цього не сталося.

Усім відомо, якими зусиллями запроваджувалася модель приватизації Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча, за якої його основним власником став трудовий колектив. Нині все це ставиться під сумнів. На Заході ж — це досить поширена практика. Початок розвитку зазначених перетворень корпоративної власності було покладено прийняттям Конгресом США ще у 1974 р. плану розвитку акціонерної власності, зміст якого зводиться до здійснення широкої системи заходів щодо залучення робітників до акціонування. У наступні роки було прийнято ще понад 20 законодавчих актів, які сприяють поширенню цих процесів. Закони про робітничу власність на кінець 1980-х років були прийняті також у 19 американських штатах.

Суть заходів, про які йдеться, полягає ось у чому. За рахунок кредитних ресурсів корпорації скуповують частину своїх акцій і створюють на цій основі так званий акціонерний фонд персоналу, з коштів якого формуються акції працівників цієї компанії. Згідно з рішенням Конгресу компаніям, що здійснюють такого роду соціалізацію корпоративної власності, надаються податкові преференції та інші пільги.

Як свідчить статистика США, з кожним роком зростає число народних підприємств — компаній, що цілком перейшли в руки трудових колективів. Якщо в 1975 р. їх налічувалося 1601, то у 1988 — 9700. Відповідно виросло й число тих, що працюють, — від 248 тис. до 9,7 млн, що становило понад 8 % усіх зайнятих. У 1998 р. кількість таких компаній зросла до 10 275, а число зайнятого в них персоналу — до 10,5 млн осіб.

Характерно, що США не є в цьому винятком. У Великій Британії у 1982—1988 роках, тобто в “епоху М. Тетчер”, близько 1900 компаній було повністю викуплено

персоналом. За чинним законодавством в Японії близько 25 % акцій кожної компанії передається на пільгових умовах і за номіналом працівникам цих же компаній. Причини такої еволюції відносин власності пов'язуються із суттєвим зростанням продуктивності праці та ефективності виробництва на цих підприємствах, яке супроводжується поглибленням соціальної інтеграції трудових колективів, забезпеченням психологічної зваженості та повнішої інтеграції тих, хто працює, у функціональну структуру капіталу, його управління та розширене відтворення.

Що ж ми маємо у нас?

Корпоративний сектор економіки України є найпотужнішим за своїми параметрами. Він об'єднує, як зазначалося, майже 18 млн індивідуальних акціонерів, у тому числі понад 14 млн міноритарних (дрібних), які з'явилися внаслідок масової приватизації. На долю сектора припадає майже 65 % ВВП. На початку 2004 р. в його системі функціонувало 12,1 тис. відкритих та 22,2 тис. закритих акціонерних товариств, 261,2 тис. товариств з обмеженою відповідальністю та 4,1 тис. інших господарських товариств. У своїй більшості всі ці суб'єкти господарювання сформовано в період незалежності України, що саме по собі є вельми значущим.

Проблема полягає в іншому. За роки реформ поки що не створено необхідних інституційних передумов, які б сприяли утвердженню ефективних механізмів корпоративного управління, формуванню у цій сфері сучасних цивілізованих демократичних стандартів. Низький рівень корпоративного управління кореспондується з відповідним станом національного фондового ринку. Залишається низькою прозорість акціонерних товариств, значна частина яких не звітує про свою діяльність. Лише 6 % цінних паперів перебуває в обігу на організованому ринку. Фактична відсутність організованого ринку деформує механізми ціноутворення акцій, породжує тіньові схеми їх реалізації, позбавляє, насамперед малих акціонерів, можливості продавати акції за ринковою ціною чи вигравати від підвищення такої ціни.

Міноритарні акціонери практично не мають можливості реалізовувати свої управлінські права. Будь-які

бажання впливати на рішення щодо роботи компанії, мати пропорційне представництво у спостережних радах, голосувати на зборах акціонерів та отримувати надійну поточну інформацію про фінансовий стан акціонерного товариства пов'язані з надзвичайними проблемами. Особливо поширеними є порушення базових принципів корпоративного управління — не санкціоноване акціонерами “вимивання” основних активів корпорацій (продаж або передання відповідних активів менеджерам за цінами, нижчими за ринкові), “розмивання” акціонерних часток через вторинний випуск акцій без забезпечення привілейованого права акціонерів щодо участі у збільшенні статутного фонду, продаж за тіншовими схемами продукції компаній за цінами нижче ринкових тощо. Численні суспільні збудження, пов'язані з проблемами реалізації корпоративних прав акціонерів, свідками яких ми є останнім часом, мають відповідну основу.

Потрібна конструктивна діяльність насамперед у цьому напрямі. Ми же займаємося іншим — майже чотири місяці поспіль визначаємо корпорації, які слід реприватизувати. Скільки їх: три тисячі чи 29? Цими підрахунками зайняті абсолютно всі підрозділи виконавчої влади та правозабезпечення як у центрі, так і на місцях. А коли же врешті-решт розпочнеться конструктив? Відповідь на це запитання, яке всіх цікавить, поки що відсутня.

Правова незахищеність корпоративних прав акціонерів (а їхня кількість, як зазначалося вище, сягає майже третини населення України) значною мірою пояснюється самоусуненням держави, її правових органів від реалізації своїх безпосередніх обов'язків у зазначеній сфері майнових відносин. Ідеться по суті про відверто брутальне порушення конституційних прав громадян щодо їхнього майна. Така ситуація унеможливорює активне залучення заощаджень населення на інвестиційні цілі, утвердження ефективних механізмів реалізації приватної власності, зростання інвестиційної привабливості української економіки, зокрема для іноземних інвесторів. Тінізація корпоративних відносин негативно позначається і на бюджетному процесі, штучно занижуючи його дохідну частину.

Зазначені недоліки потребують системної роботи щодо їх усунення. Ідеться про одну із ключових функцій

уряду. Навряд чи можна вважати коректною ситуацію, за якої в уряді проблемами удосконалення відносин власності ніхто не займається. Делегування цих повноважень Фонду державного майна не можна вважати виправданим. У нього інші функції.

Третє. Фактором демократизації власності є і всебічний розвиток пенсійних та страхових фондів, роль яких у сучасному економічному процесі країн Заходу невпинно зростає. Про масштаби діяльності цих фінансових інституцій свідчать такі дані. Наприкінці 1990-х років на частку американських компаній із страхових та пенсійних фондів припадало близько чверті всіх активів фінансових посередників, зокрема майже дві третини активів комерційних банків. Ідеться про суму, що перевищує 10 трлн дол. Пенсійні фонди є найавторитетнішими інвесторами. Вони тримають майже половину акцій 100 найбільших корпорацій США та приблизно таку саму частку акціонерних корпорацій середнього бізнесу. У країнах Західної Європи становище аналогічне.

Але справа і тут не лише в кількісних показниках. Існування зазначених фондів докорінно змінює стратегію функціонування капіталу. Власне, це вже не персоніфікований капітал у його класичному розумінні. Діяльність цих інституцій цілком підпорядкована інтересам громадянина, що акумулює кошти на їхніх рахунках. Як зазначає П. Друкер, сучасний капіталізм являє собою посткапіталістичне суспільство. Він по суті трансформувався в “капіталізм без капіталістів”. “Гроші пенсійних фондів не підпадають під жодне визначення капіталу. Головне тут у тому, — підкреслює знаний учений, — що кошти пенсійних фондів є відстроченою оплатою праці, еквівалентом трудового доходу людини”*

Варто вдуматися в ці факти: половина акціонерного капіталу найбільших корпорацій уособлюється у специфічній формі пасивів, які мають трудовий характер і є власністю мільйонів громадян. Власне, коли йдеться про демократизацію власності, її соціалізацію, то функція страхових та пенсійних фондів у цьому процесі є також вельми значною. “Якщо соціалізм, — пише П. Друкер, —

* *Drucker P. Post-Capitalist Society. P. 78.*

відповідно до визначення Маркса являє собою власність працівника на засоби виробництва, то Сполучені Штати є країною “соціалістичнішою”, ніж інші”*. Ми ж знову таки і в цьому питанні перебуваємо лише на початковій стадії його розв’язання. Тож, напевне, і в цьому є достатньо широке поле для конструктиву в діяльності нової влади.

Четверте. Процес демократизації власності реалізується й на основі якісних перетворень механізму функціонування державної власності, яка донині в окремих країнах Заходу зберігає досить вагомий частку суспільного капіталу. І в цій проблемі, яка широко дебатується в нашій державі, слід розібратися ґрунтовніше. Справа не лише в тому, щоб “пограбоване повернути державі”. А в чиїх інтересах буде використовуватися відповідна власність? За умов тоталітарного соціалізму, як ми добре знаємо, державна власність функціонувала фактично у формі державно-бюрократичної власності та використовувалася насамперед в інтересах партійно-бюрократичної номенклатури. Вона ніколи не працювала на трудівника. Навлаки — посилювалося відчуження людини. Таке відчуження, як це добре відомо, досягло в нашій країні за тоталітарного режиму свого апогею. Саме державна власність була основою розширеного відтворення партійно-бюрократичного апарату і особистого привласнення ним створюваного суспільного багатства. Коли представники лівих політичних сил (комуністи та соціалісти), а також ті, хто з ними нині кооперується, прагнуть переконати суспільство в тому, що нібито націоналізація — це шлях до відновлення соціальної справедливості, то це чергова омана.

Державна власність підпорядковується загальнонаціональним інтересам лише в умовах існування ефективних механізмів правової демократичної держави та громадянського суспільства. За відсутності таких механізмів відповідна власність обов’язково — прямо чи опосередковано — використовуватиметься у корпоративно-бюрократичних цілях. Іншого бути не може. Це аксіома, правдивість якої доведена світовою практикою.

* Там само. Р. 6.

У зв'язку з цим постає природне запитання: чий інтереси відстоюють нинішні прибічники реанімації державної власності в Україні? Де гарантії, що вона дійсно слугуватиме інтересам суспільства? Я таких гарантій не бачу.

П'яте. Нарешті, всім зрозуміла значущість для демократизації відносин власності малих підприємств, на які припадає в окремих країнах Заходу 50 і більше відсотків виробленої продукції. Нам потрібно активніше рухатися і в цьому напрямку. Також держава зобов'язана забезпечити всі правові, економічні та організаційні передумови для зміцнення позицій власності споживчої кооперації, яка змінила свою природу, адаптувалася до ринку і зберігає свою нішу в системі нових економічних відносин, що формуються.

Окреслені процеси дають змогу глибше осмислити найгостріші проблеми української економіки на етапі її пореволюційного розвитку, зокрема ті, що стосуються не лише виправлення допущених під час приватизаційного процесу структурних деформацій у відносинах власності, а й системного удосконалення останніх. Вони дають підстави ґрунтовніше зрозуміти сутність одного з найсуттєвіших прорахунків попередньої стратегії реформ — наші сподівання на те, що на виході приватизаційного процесу ми матимемо по-сучасному повноцінні відносини приватної власності і що саме ці відносини стануть основою всієї системи здійснюваних ринкових перетворень, а відтак і демократизації суспільства, виявилися ілюзорними. Цього, природно, не сталося і не могло статися. Для цього потрібні час, осмислені системні перетворення. Логіка другої хвилі ринкових реформ стоується і таких перетворень.

ОЛІГАРХІЧНА РОТАЦІЯ

Було б некоректно, розглядаючи питання демократизації власності та створення на цій основі передумов формування в Україні консолідованої демократії, обійти проблему деолігархізації суспільства, під гаслами якої здійснювалася

Помаранчева революція. Суспільство має бути свідомим простої істини: Україна може бути або олігархічною, або демократичною державою; вона не може бути і тим, і іншим. Олігархія і демократія — антиподи за своєю суттю. Існує світовий досвід, зокрема досвід латиноамериканських країн, який переконливо доводить: можна тисячу разів одягати владні структури у найпрестижніше і найреспектабельніше демократичне вбрання, але якщо залишаються незмінними олігархічна основа суспільства і відтворювана на ній політична еліта, то держава залишатиметься за своєю суттю тоталітарною. Олігархічна основа суспільства і тоталітаризм — це органічно пов'язані поняття. Олігархізм за будь-якої ситуації не може бути демократичним. Косметичний ремонт у вигляді демократизації політичної атрибутики не може змінити суті справи. Навпаки — це прикрий самообман, це форма не демонтажу, а навпаки — зміцнення олігархічного режиму, надання йому відверто цинічних характеристик.

Правдою є й те, що олігархізація української економіки прямо і безпосередньо була пов'язана із приватизаційним процесом. Чи можна було запобігти цьому? Досвід не лише України, а й інших пострадянських держав не дає підстав для позитивної відповіді на це досить непросте запитання. Суть проблеми полягає в тому, що при визначенні моделі приватизації ми не мали вибору, оскільки де-факто процес роздержавлення та приватизації в Україні розпочався не від прийняття у 1992 р. відповідного законодавства, а значно раніше — у горбачовську епоху. Інша річ, що це була не офіційна, а тіньова, неформальна, номенклатурно-бюрократична приватизація (“приватизація до приватизації”). Ми ніколи не зрозуміли сутності процесів, що відбуваються сьогодні у відносинах власності, якщо й далі будемо абстрагуватися від указаної вельми важливої обставини. Головним у цьому було прийняття ще у 1987–1988 роках законів “Про трудові колективи” та “Про державне підприємство”, відповідно до яких майно державних підприємств передавалося в управління трудовим колективам, від імені яких виступала адміністрація фабрик та заводів, тобто фактично їхні керівники. Аналогічні процеси відбувалися і у зв'язку з утворенням на базі великих державних

підприємств малих підприємств та кооперативів, які переважно виконували роль механізмів переведення фінансових ресурсів у невиробничу сферу, а точніше — у приватне користування.

Неформальна, тіньова приватизація, про яку йдеться, здійснювалася й по інших каналах. Особливу роль тут відігравали швидка номенклатурна приватизація (1989—1991 рр.) системних банків України, так званий партійний і комсомольський бізнес, комерціалізація власності КДБ, оренда, функціонування спільних підприємств та ін. Логічним апогеєм останніх років горбачовського періоду став повний занепад державної влади, яка раніше трималася тільки на диктатурі партії. Коли влада розпалася, контроль партійно-господарської номенклатури та державної бюрократії над ключовими позиціями державної власності набув остаточних обрисів: розбудована на тіньових зв'язках приватно-номенклатурна власність стала по суті панівною. За даними російських учених, гроші КПСР, КДБ та комсомолу лягли в основу майже 80 % створених у кінці 80-х — на початку 90-х років нових банків, бірж, концернів*. Україна не могла бути у цьому винятком.

Усе це не могло радикально не позначитися на специфіці приватизаційного процесу у постгорбачовський період, який за своїм змістом являв собою не первісне роздержавлення, а перерозподіл власності, що фактично вже перебувала у володінні приватних осіб. Прийняті у 1992 р. закони України з питань приватизації цього не враховували. І це мало своє пояснення: на початковому етапі трансформаційного періоду (1992—1994 рр.) не лише юридична логіка, а й офіційна політика роздержавлення та приватизації переважно визначалися людьми, котрі прямо й безпосередньо були причетні до тіньового перерозподілу власності у горбачовський період. Йдеться про особливий прошарок партійно-господарської та комсомольської номенклатури, яка в горбачовські часи “виміняла” собі (як про це висловився Є. Гайдар) владу на власність, а згодом, у період офіційних трансформаційних реформ, усе зробила для того, щоби, спи-

* Социально-экономические модели в современном мире и пути России. Москва, 2003. Кн. 1. С. 311.

раючись на наявні “здобутки”, знову повернути собі владу (офіційну чи неофіційну) і вже на новій основі розширювати свої особисті володіння. Це стосується не лише старої влади. Серед осіб, які після Помаранчевої революції зайняли провідні позиції не лише в українській економіці, а й у політикумі, у тому числі у новій системі влади, багато таких, що мають відповідну генетику.

Зрозуміло, що відповідні особи не прагнули до офіційної легалізації започаткованих у попередні роки тіньових зв'язків, через які утверджувала себе приватно-номенклатурна власність, що стала у багатьох аспектах панівною. Витоки олігархізації — ті ж самі. Це мало багато пояснень, зокрема й політичних. Однак головним був економічний сенс: **нелегальна власність створювала можливість швидкого особистого збагачення без адекватної відповідальності за її ефективне використання.** Власність без відповідального власника — це якісно нова, мало відома світовій практиці система економічних відносин. Це водночас — і ніким ще не описані нова ментальність, новий економічний світогляд і новий спосіб життя відповідних суб'єктів господарювання. Це, власне, і стало чи не найвагомим у деформаціях, отриманих нами “на виході” приватизаційного процесу.

У цьому контексті потрібно враховувати і специфіку українського парламенту. Не знаю, чи зможе запровадження пропорційної системи виборів докорінно змінити його олігархічну основу, однак якщо виходити зі статус-кво, то навряд чи можна заперечити добре відому суспільству істину: український парламент (за незначними винятками) впродовж усього періоду реформ завжди слугував і слугує нині своєрідним інкубатором олігархічного капіталу, механізмом його розширеного відтворення. Не збираюся на когось указувати пальцем; конкретне уособлення олігархічних структур мене не цікавить. Я не фахівець у цьому. Зі сторінок газети “День” мені відомо, що в Україні “обертається” близько 100 “крупнокаліберних” і менш масштабних фігур, які близькі до зазначеного статусу. Йдеться, таким чином, не про чотири—п'ять усіма добре знаних (“засвічених”) фінансово-олігархічних груп, а про явище, що має значно ширші масштаби, не лише загальнонаціональний, а й регіональні виміри,

офіційні та (що надзвичайно небезпечно для суспільства) тіньові вияви.

Важливо упередити себе ще від однієї ілюзії. Маю на увазі цинізм пропагандистської машини, яка свого часу намагалася представити осередком олігархізації блок “За єдину Україну”, а “Нашу Україну” — основою демократизму. У дійсності обидва парламентські блоки були сформовані на ідентичній соціально-економічній базі. І у першому, і у другому блоках замовляли й оплачували “музику” олігархічні структури, мета яких зводилася до добре відомого — остаточно приватизувати не лише парламент, а й усю виконавчу гілку влади — не лише уряд, а й президентські структури. Ідентичними були і їхні економічні прагнення — забезпечити особисту участь у перерозподілі власності, отримати інші економічні преференції. В даному разі акцентую увагу на добре відомих широкому загалові реаліях. Не знаю, яким чином розгортатимуться події у подальшому. Хочеться вірити, що процес деолігархізації суспільства, на якому наполягали учасники Майдану, врешті-решт отримає відчутні імпульси щодо свого вирішення. Однак те, що цей процес має стосуватися як тих, хто був раніше при владі, так і нинішніх державців, у цьому, напевне, ніхто не сумнівається.

Подібні речі не можна замовчувати. Суспільству вони відомі. Процитую висловлювання О. Івченка — голови Конгресу приватних роботодавців, який виходячи зі своєї посади має добре знатися на цих питаннях. “В Україні, — зазначає він, — нині відбувається зміна влади і зміна еліти. Попередня еліта — це була група мільярдів, яка вже “наїлась”, а зараз прийшли “скромні” мільйонери, які також хочуть стати мільярдерами. Тому я не буду злизований, якщо через п’ять років і цю владу будуть називати “злочинною”...”*

Звісно, можна по-різному коментувати цю позицію: чи дійсно до влади прийшли лише “скромні” мільйонери, чи й ті, хто формував основу “попередньої еліти”? Однак загалом навряд чи можна заперечити таке: на останніх президентських виборчих перегонах у пересічного

* День. 2005. 11 лют.

українця фактично не існувало принципового вибору — найбільш рейтингові кандидати представляли ніщо інше, як олігархічні сегменти українського суспільства. Різниця між ними була хіба в тому, що одні цього не заперечували, а інші весь час рядилися в демократичний одяг. У нас в 2004 р. перемогла та ж сама номенклатура, підтримана народом, справедливо зауважує з приводу цього один з авторитетних українських журналістів Віталій Портников*.

Ще раз хочу наголосити: **ті, хто прагне довести анти-олігархічний феномен нової влади, якісну відмінність її генетики, лукавлять перед суспільством, свідомо вводять його в оману.** Хоч би з ким мені доводилося спілкуватися, ніхто не розуміє різниці в тому, на кого зареєстровано власність капіталу — чи то на ім'я чоловіка-міністра, чи то його дружини. Інша колізія: якщо український власник (як і арабські шейхи) їздить на “Мерседес Бенц SLR Макларен”, то це олігарх, а якщо дружина шойно призначеного міністра викладає кругленьку суму за цей же лімузин (750 тис. дол.), то це до проблеми олігархізації не має ніякого стосунку. На Заході все значно простіше: там говорять про сімейні фінансово-монополістичні групи. Ми ж прагнемо сховати все під ковдру. Насамперед ця обставина породжує в суспільстві, у тому числі в мене особисто, чи не найбільші сумніви щодо ширості певних політичних гасел та декларацій.

Як зазначалося, не хотів би зводити це до конкретних персон, але на одній деталі все ж таки хочу зупинитися. Суспільству добре відомо, що **однією з перших олігархічних структур у нашій державі була банківська олігополія “Україна”, яка, власне, й породила Ющенко-політика.** Варто подивитися на механізми приватизації одного з найбільших за радянських часів на території УРСР Агропромбанку — банку, що мав розгалужену мережу філій в усіх регіонах України, щоб переконатися в цьому. Промінвестбанк і Укрсоцбанк також приватизувалися ще за горбачовських часів (у період повної бездержавності) за аналогічною схемою. Однак між цими банками сформувалася і принципова різниця: на відміну від своїх

* Дзеркало тижня. 2005. 19 лют.

побратимів АБ “Україна” взяв на озброєння стратегію активного просування своїх людей у структури державної влади. Не хочу називати прізвища — вони добре відомі. Серед них — міністри, голови парламентських комітетів та ін.

Назавжди залишаться таємницею причини банкрутства АБ “Україна”. Від цього програли і держава, і насамперед дрібні акціонери. В. Ющенко не був в АБ “Україна” другорядною особою. Від листопада 1990 р. він обіймав посаду заступника голови правління цього банку, а потім його керівника. Відомо й те, що В. Ющенко став головою НБУ як представник відповідної структури. Команда тодішнього голови НБУ була також сформована з вихідців із банку “Україна”. Перебуваючи на посаді голови НБУ, Віктор Андрійович був фактичним його куратором. Це також добре відомо.

Знову ж таки не хотів би проводити аналогії (вони завжди небезпечні), але для підтвердження все ж таки пошлюся на оцінку подібної до нашої ситуації в Росії, про яку свого часу писав відомий російський економіст, радник Президента РФ А. Ілларіонов. “Одним із найяскравіших прикладів приватизації російських державних інститутів, — наголошував він, — стала фактична приватизація Центрального банку групою осіб. Приватизація державної монополії на випуск грошей, обов’язкових до прийому на всій території держави, та державної монополії на управління національними валютними резервами забезпечила керівництву Центрального банку безконтрольний розподіл гігантських фінансових ресурсів, непорівнянних із можливостями решти російських олігархів, разом узятих”*. Привертаю увагу до того, що в цитаті йдеться не про НБУ, а про ЦБ РФ. Але якщо врахувати те, що Закон “Про Національний банк України” було прийнято у нас лише у травні 1999 р., що перед тим він увесь час блокувався, то відповідні паралелі не здаються вже й такими безглуздими.

Ще раз наголошую — не хочу робити з цього узагальнень. Високо поважаю професію банкіра. Добре знаю банківський “корпус” нашої держави. Це фахівці

* Независимая газета. 1999. 13 апр.

найвищого гатунку. В. Ющенко у цьому не є винятком. Те, що Президент України багато років обіймав відповідні посади, — його безумовна перевага. Взагалі про це не писав би, якби не базовий бренд нинішньої влади — “Ми інші”. Не смішіть людей! Хто повірить у цей міф, у те, що нова влада — це люди антиолігархічного походження. Як зазначає авторитетний український політолог К. Бондаренко, в ході революції викристалізувалася нова каста “помаранчевих” олігархів. Особливо небезпечні у цьому олігархічні структури регіонального рівня. Люди на місцях їх добре знають.

У зв'язку з цим ще раз акцентую увагу на небезпеці нового перерозподілу власності. Якщо та чи інша фінансово-промислова група вкорінюється у систему влади, то її основною метою — незалежно від того, яким політичним гаслам вона віддає перевагу — стає освоєння за допомогою цієї влади нових пластів власності. Заради цього вона витрачалася на виборчих перегонах. Нова влада має окупити ці витрати. В ситуації, коли залишаються несформованими основні підвалини громадянського суспільства, за відсутності демократичних традицій, у тому числі реальної опозиції, не існує жодних гарантій того, що продекларована політика реприватизації (не лише колишнього державного, а й комунального майна) не перетвориться на новий виток перерозподілу власності, до болю знайомої нам чергової трансформації влади у власність, відповідної ротації олігархічних структур.

Має місце і протилежний процес: утративши безпосередній зв'язок із владою, старі олігархічні структури позбавлятимуться свого титульного статусу, натомість же формуватимуться нові олігархічні анклавні, що діятимуть за тими самими принципами. Йдеться не про якусь абстрактну теоретичну конструкцію. В умовах несформованості ефективних механізмів громадянського суспільства цей процес упередити неможливо. У таких випадках зміна влади і зміна представництва на олігархічному подіумі відбуваються у синхронному режимі. У цьому — суть олігархічної ротації.

Загроза полягає і в іншому. Реприватизація може призвести до формування небезпечної ідеології “постійно відновлюваної приватизації”, кожний етап якої обов'язко-

во буде пов'язаний із зняттям чиновницькою бюрократією чергової політичної та економічної ренти. Звісно, що форми та механізми цього присвоєння змінюватимуться — вони ставатимуть дедалі більшою мірою тінювими. Однак суть залишиться. У будь-якому випадку чиновник отримуватиме від цього не лише економічні, але й, що не менш важливо, політичні переваги.

Водночас у цьому питанні не можна припускатися й огульних узагальнень. Маємо обов'язково застерегти себе насамперед від спрощених оцінок процесів, пов'язаних з утвердженням національного капіталу, його концентрацією та тісною взаємодією з державою в розбудові національної економіки. Ці процеси часто ототожнюються з олігархізацією, що не зовсім правильно. Ніколи не погоджуся з позицією стосовно майбутнього української економіки, яка пов'язується окремими політиками та іноземними експертами лише з пріоритетним розвитком малого та середнього підприємництва, хоча активно підтримую утвердження останнього. Така позиція аргументується посиланнями на сучасну світову практику.

Однак малий та середній бізнес в усіх без винятку країнах Заходу завжди розвивався й розвивається у тісній взаємодії з великими підприємствами, сформованими ще в епоху індустріалізму. Йдеться про проміжні економічні структури, що своєю діяльністю заповнюють економічний простір, який великі підприємства через свою специфіку зайняти не можуть. На цій основі відбувається інтенсифікація економічного процесу, що відкриває нові можливості науково-технічному прогресові, продуктивному використанню робочої сили, її інтелектуального потенціалу, фінансових та матеріальних ресурсів і, головне, сприяє повнішому задоволенню попиту населення, який зростає, його індивідуалізації. Відтак ми маємо обов'язково подолати протиставлення малого й середнього бізнесу великому капіталові та великим підприємствам, що намітилося в нас останніми роками. Таке суто хуторянське за своєю ментальністю протиставлення є не лише штучним, а й таким, що не відповідає стратегічним цілям нашого розвитку.

Слід зважати на те, що лише великий національний капітал в органічному поєднанні з малим та середнім бізнесом

може стати основою реальної суверенності національної економіки, її базовою конструкцією. Багато проблем економічного розвитку пов'язано з повільним формуванням національного капіталу. Ще раз повторюю: дехто хотів би бачити в перспективі українську економіку як економіку суто дрібних яткарів. Це б значною мірою полегшило не лише економічний, а й політичний диктат іззовні. Маємо вберегти себе від цього. Глибоко переконаний, що якнайшвидше утвердження відповідального за долю держави національного капіталу, його концентрація та централізація — це конче життєво необхідне прогресивне явище, яке потребує здійснення відповідної економічної політики.

Так само упередженою, на мою думку, є позиція, що заперечує необхідність тісної взаємодії держави з великим капіталом. Приватний капітал, незалежно від структури та розмірів, завжди розраховував і розраховує нині на підтримку держави. Ця істина стосується всіх без винятку часів розвитку західної економіки. Своїми економічними і особливо науково-технологічними досягненнями сучасний капіталізм значною мірою завдячує органічному поєднанню сили приватного капіталу, у тому числі монополій, та сили держави в цілісний функціональний економічний механізм. Авіація, космос, інформатика, Інтернет і багато інших найновітніших напрямів науково-технічного прогресу (не говорячи вже про найсучасніші технології військово-промислового комплексу) розвивалися й розвиваються завдяки саме такому поєднанню.

Якщо зусилля держави й приватного капіталу поєднуються з метою максимальної концентрації наших можливостей на вирішенні пріоритетних завдань економічної політики — розвитку інноваційної сфери, формування ефективного внутрішнього ринку та інших складових сталого економічного зростання, то навіщо нам заперечувати цей процес? У разі, коли держава повною мірою зберігає свою політичну самостійність, коли вона реалізує щодо всіх суб'єктів господарської діяльності єдині й прозорі, завчасно визначені "правила гри", така взаємодія обов'язково буде конструктивною. Коли аналізується проблема олігархізації, слід неодмінно враховувати цю обставину.

У протилежному разі ми обов'язково заженемо себе у глухий кут, з якого буде дуже важко вибратися. В нашій державі залишаються ще досить міцні позиції лівих сил, які через свої ідеологічні переконання зацікавлені в тому, щоб за будь-яких обставин не допустити консолідації та зміцнення національного капіталу, і для цього використовують всілякі засоби його дискредитації. Нова влада має займати щодо цього чітку й відповідальну позицію, протистояти цим згубним намаганням.

Слід зазначити й інші принципово значущі передумови концентрації та централізації капіталу. Йдеться про особливості індустріальної стадії виробництва і відповідність цій стадії монополістичного і державно-монополістичного капіталізму. Перехідні суспільства дублюють (звісно, у специфічних формах) відповідні стадії. Враховуючи індустріальний етап розвитку української економіки, можна зробити висновок про закономірність не лише її монополізації, а й процесів, аналогічних державно-монополістичній фазі розвитку західного суспільства. Такою є об'єктивна реальність, яку не можна обійти увагою.

Цікавою у зв'язку з цим була еволюція західної економічної думки: на зміну дрібнобуржуазній критиці монополії та державно-монополістичних форм розвитку, яка домінувала на перших етапах їхнього становлення, прийшла апологетика цих об'єднань як природного стану індустріальної системи. Класичною у цьому сенсі є книга відомого американського економіста Дж. Гелбрейта "Нове індустріальне суспільство" (1967 р.). "Майже всі засоби зв'язку, майже все виробництво і розподіл електроенергії, значна частка підприємств транспорту, обробної та видобувної промисловості, суттєва частина роздрібних підприємств і чимале число розважальних підприємств, — зазначається в цьому творі, — перебувають у руках крупних фірм. Число їх невелике; можна безпомилково стверджувати, що переважна частина вказаних підприємств належить п'ятистам чи шестистам фірмам. Саме цю частину найбільш динамічної економіки ми не замислюючись отожднюємо з сучасним індустріальним суспільством"*.

* Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество. Москва, 1969. С. 45.

Чому ми не враховуємо цієї обставини? Чому ми ігноруємо й те, що свого часу індустріальна система США ототожнювалась, як про це пише Дж. Гелбрейт, з іменами таких магнатів, як Карнегі, Рокфеллер, Гарріман, Меллон, Гугенгейм, Форд та інші? Чи можна було уявити США епохи індустріалізму з усіма досягненнями економіки цієї країни без відповідних імен? Ось дані, що презентуються Дж. Гелбрейтом. У 1965 р. валовий дохід трьох промислових корпорацій — “Дженерал моторз”, “Стандард ойл оф Нью-Джерсі” і “Форд мотор компані” — перевищував валовий дохід усіх американських фірм разом узятих. Доходи лише “Дженерал моторз” оцінювалися у 20,7 млрд дол.; вони у вісім разів перевищували доходи штату Нью-Йорк і дорівнювали майже одній п'ятій доходів федерального уряду*.

Природними вважалися і зв'язки монополій із державою. Державно-монополістичний капіталізм, який передбачає активну взаємодію сили монополії та сили держави, — це також закономірна фаза розвитку індустріальної системи, провісник сучасного західного постіндустріального суспільства. Основні механізми відповідного суспільства формувалися на державно-монополістичній основі. Завершення епохи індустріалізму і перехід до постіндустріальної системи та її подальший розвиток були органічно пов'язані з великим фінансовим капіталом, який і нині на Заході продовжує задавати тон загальному розвитку.

Докладно зупинився на цих питаннях з тим, щоб підкреслити для мене очевидне: на індустріальному етапі розвитку української економіки необхідно надзвичайно виважено підходити до всього того, що пов'язано з концентрацією та централізацією вітчизняного капіталу. Коли ставиться питання про деолігархізацію суспільства, потрібно враховувати не лише всю широту відповідного поля суспільних перетворень, а й ті дії, які формують об'єктивні передумови цього явища. Треба розуміти й те, що деолігархізація — це надзвичайно складний, тривалий, багатоаспектний і водночас делікатний процес, який не можна штучно форсувати.

* Там само. С. 118.

Нарешті, слід ураховувати й те, що уже сформований на попередніх етапах розвитку найбільш крупний капітал змінює, як про це йшлося на початку книги, своє обличчя. Він прагне міжнародного визнання, а відтак і упорядкування економічного життя, власної легітимізації, виходу з тіні, нормальної сплати податків, здійснення реальних ринкових реформ. Великий капітал є чи не найбільш зацікавленим суб'єктом соціальної стабільності суспільства, його демократизації, послідовним носієм ліберальної ідеології. Тому, хоч би як це здавалося парадоксальним, великий капітал сьогодні об'єктивно виступає як природний союзник нової влади, якщо вона дійсно має наміри продовжувати ринкові перетворення.

■ ДЕТІНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ

Суспільство покладає великі надії на те, що новій владі вдасться суттєво зменшити високий рівень тінізації української економіки. Це також одна із вимог Майдану і водночас одна з принципових позицій передвибірчої програми Президента України. До того ж потрібно мати на увазі, що проблема детінізації — це не локальне явище української економіки, вона є актуальною для всіх без винятку країн світу. Більше того, за даними іноземних експертів, у глобальному масштабі ця проблема має тенденцію до загострення. За оцінками Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), тінізація економіки за останні п'ять років зростала щорічно на 6,2 %, а загальне економічне зростання становило у середньому 3,5 %. Ця негативна тенденція цілком суперечить інтересам довгострокового соціально-економічного розвитку будь-якої країни. Міжнародна організація FATF оцінює реальні обсяги тіньової економіки у високорозвинутих країнах на рівні 17 %, у країнах, що розвиваються, — 40 %, у країнах із перехідною економікою — понад 30 % ВВП. Загалом вважається, що високий рівень тінізації — це специфічна ознака перехідної економіки. Протилежних прикладів поки що не існує. За

даними Світового банку, у сфері світової тіньової економіки щороку виробляється товарів та надається послуг на 8—10 трлн дол. США.

Однією з найбільш “витончених” форм тіньових оборудок стало особливе зростання обсягів фіктивного капіталу. Світовим лідером у цьому є США. За існуючими оцінками, левова частка інвестицій у цій країні, здійснюваних у 90-х роках, фактично обслуговувала фіктивний “фінансовий пухир”. Розбухання котувань на фондовому ринку США принесло американським інвесторам лише у 1999 р. 5,5 трлн дол.* Це призвело до надвисокої переоцінки (не менш як у два—три рази) американського фондового ринку насамперед у галузях “нової економіки” з одночасним відчутним зниженням прибутковості капіталу, що функціонує у виробничій сфері. Банкрутства найбільш респектабельних у минулому корпорацій високотехнологічної сфери “Адельфія”, “Енрон”, “Квест”, “Ворлдком”, а також найпотужніших авіакомпаній, що зафіксовані у 2002 р., є наочною ілюстрацією цього процесу.

Особливо вразливою є причетність зазначених фірм до корупції та тінізації значних обсягів доходів. Зокрема, корпорація “Енрон”, за визначенням американських ЗМІ, була під час попередніх президентських виборів у числі головних спонсорів Республіканської партії та самого Дж. Буша. Масштаби американської тінізації неспівставні з українськими, тіньові операції лише “Ворлдкому” оцінюються у 3,6 млрд дол. Привертає увагу і співробітництво у цих питаннях з відповідними корпораціями провідних американських банків, зокрема “Дж. П. Морган” та “Сітібанк”, а також із відомою аудиторською фірмою “Артур Андерсен”, яка працює на українському ринку. Потрібно називати речі своїми іменами: йдеться про пов’язану з діяльністю фіктивного капіталу віртуальну тіньову економіку, яка діє як самовідтворювальна система і дедалі більше витиснює продуктивний тип економічних зв’язків, призводить до хронічного спаду їхньої ефективності.

Зазначене вказує на складність проблеми, яка розглядається. Проблема детінізації не можна розв’язувати,

* МЭ и МО. 2002. № 1. С. 4.

спираючись лише на радикальні “революційні” гасла, як і одноразовими кампаніями. Очевидним висновком є й те, що обмеження тінізації економіки не може базуватися тільки на силових методах. Особисте доручення силового міністра своїм обласним підлеглим — протягом двох місяців “розкрутити” хоча б одного рейтингового корупціонера чи тінізатора і за це отримати генеральські погони — засвідчує, м’яко кажучи, інфантильність у розумінні проблеми. Не кажу вже про небезпечну логіку — “план до двору”, наслідки реалізації якої всім добре відомі. Такі дії можуть дати лише тимчасовий ефект. Вони не викориняють тінювих операцій, а лише надають їм більш витончених, завуальованих форм.

Я прибічник інших підходів. Це має бути цілісна система розрахованих на тривалу перспективу дій, спрямована передусім на подолання та викоринення причин і передумов цих явищ та процесів. Вона має полягати у першочерговому створенні сприятливих умов для легальної економічної діяльності на основі максимального врахування інтересів суб’єктів господарювання, визнання їхньої першочергової пріоритетності. Не принципі “Спочатку суспільні, а потім приватні інтереси”, від якого ми ніяк не можемо відійти, а навпаки: “Все, що вигідно людині, вигідно й суспільству”, — ось та логіка, якою маємо керуватися. “Переслідуючи особистий інтерес, — наголошував у своїй знаменитій праці “Дослідження про причини і природу багатства народів” видатний англійський економіст А. Сміт, — людина в дійсності служить і інтересам суспільства”. Зазначу, що це висловлювання датоване ще 1776 роком. Воно стало основою економічного лібералізму, на принципах якого розбудовувалася західна цивілізація. Я не знаю, чи зможе нова влада піднятися до не лише усвідомлення, а й практичного втілення відповідного принципу в своїй економічній політиці. Якщо цього не станеться, я не вірю в можливість досягти скільки-небудь позитивних зрушень і у політиці детінізації.

Тепер про деякі конкретні аспекти цієї проблеми. Насамперед про рівень тінізації української економіки, від якого залежить вибір шляхів подолання цього явища. Мова йде про обов’язковість узгодження відповідних

механізмів із визначенням критичної маси тіньової діяльності. За існуючими оцінками, в разі, коли обсяги зазначеної діяльності не перевищують 20–25 % ВВП, тіньова економіка зберігає свою ідентичність і може розглядатися як специфічний (автономний) сегмент економіки, який для свого обмеження потребує застосування спеціальних (правових, економічних та організаційних) інструментів безпосереднього впливу*.

Принципово інша ситуація виникає тоді, коли формується критична маса тіньової економіки. Її межа може сягати 35–40 % ВВП (тут допускаються певні кількісні розходження, які залежать від структури економіки тієї чи іншої країни). Якщо рівень критичної маси перевищується, тіньова економіка змінює свої характеристики. Це — класична ситуація, коли кількість переходить у нову якість. Тоді тіньова економіка втрачає свою автономність. Вона вже не може ідентифікуватися як структурно відокремлений сегмент відтворювального процесу. І це зрозуміло: при перевищенні критичної маси вплив тіньової економіки на якісні характеристики економічної системи загалом набуває такої сили, що поділ останньої на “світлу” (здорову) й “темну” (тіньову) втрачає сенс. Така економіка за своїми визначенням та якісними характеристиками в усій глибині та широті стає нестандартною — хронічно хворою, віртуальною. Ідеться про органічне сплетіння легального й нелегального сегментів, яке насправді стає способом існування всієї економічної системи. Можна сказати й так: хронічно хвора (віртуальна) економіка — це така економіка, в якій її легальний сегмент не може існувати відокремлено від тіньового. Відповідним чином синтезується і відтворювальний процес. Його особливістю стає те, що на виході кожного циклу цього процесу відповідна двоїстість відтворюється у стійкіших взаємозв'язках та взаємосплетіннях.

Подана характеристика — ілюстрація того, наскільки складним є питання не лише діагностики, а й визначення методів лікування глибоко пронизаної метастазами

* Це питання ґрунтовно розглядається в книзі: *Гальчинський А. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу*. Київ, 2001. С. 139–165.

тіньових зв'язків економіки. Тут не можуть застосовуватися стандартні підходи. Коли масштаб тінізації сягає критичної межі, застосування специфічних (суто анти-тіньових) інструментів втрачає свою ефективність. Головним у лікуванні хронічно хворої економіки має бути не локальна, а загальнооздоровча терапія. Якщо врахувати, що нетіньова економіка не може існувати без тіньової, то стає зрозумілим, що будь-які спроби автономної блокади останньої без загальнооздоровчих заходів можуть дати зворотний результат — поглибити недуги всієї економічної системи.

Саме така ситуація склалася в українській економіці у першій половині 90-х років. Про це багато писали, у тому числі автор цих рядків. Передумови інтенсивного поширення тінізації економічних відносин в Україні виникли ще за часів СРСР. Особливо стрімким було накопичення тіньових капіталів за роки так званої перебудови (1985—1991). У результаті зі здобуттям незалежності Україна отримала у спадок уже сформований тіньовий сектор із досить вираженим кримінальним ядром. Додаткові умови для розвитку тіньової кримінальної діяльності створювали спотворена галузева та регіональна структура економіки, її надмірна монополізація. Даліся взнаки й відчутні помилки у здійсненні реформ, зокрема їхня некомплексність та внутрішня суперечливість. Це стосувалося передусім прискореної лібералізації приватизаційних процесів, розбудови фінансового сектора. Мультиплікаційний вплив на процес тінізації справляли різке послаблення держави та правовий вакуум, економічна криза, запізніле запровадження національної грошової одиниці, недосконалість системи грошового обігу й гіперінфляція, непрозорість та низька ефективність податкової системи.

О. Турчинов — один із лідерів Помаранчевої революції, а нині голова СБУ, досліджуючи початковий етап тінізації в Україні (1991—1993 рр.), вказує на те, що у зазначений період одними з основних суб'єктів тінізації виступали комерційні банки. Йдеться про формування в умовах гіперінфляції та постійного доступу до дешевих емісійних грошей розгалуженого чорного ринку банківських послуг. “В цьому плані, — зазначає О. Турчинов, —

1991—1993 рр. стали золотими для банків і банківських керівників^{7*}. Не думаю, що можна було вести мову про певні банківські установи як виняток. Це було системне явище, подолання якого вимагало серйозних зусиль та часу. Акцентую увагу на цьому, аби ще раз наголосити на небезпечності штучного поділу бізнесових структур на тих, хто має “світлу” генетику, і тих, хто успадкував тіньову. В умовах тодішньої системно “сірої” економіки будь-які економічні трансакції несли на собі тіньове навантаження. І це потрібно визнати.

За існуючими оцінками, пік тінізації української економіки припадає на 1993—1995 рр. У цей період частка тіньового сектора перевищувала критично допустиму межу, наблизившись до 50 % ВВП. Починаючи з 1996 р. масштаби тіньової економіки почали зменшуватися. Нині вони становлять не 55 % ВВП, як це декларувалося під час виборчих перегонів, а дещо менше — 34—35 %. Зазначена динаміка обсягів тіньової економіки кореспондується з міжнародними експертними оцінками, зокрема з розрахунками фахівців Світового банку. Існують більш оптимістичні оцінки — близько 20 % (Держкомстат України) — та більш песимістичні — 40 %. За даними А. Кінаха, рівень тінізації української економіки у 2003 р. перебував у межах 35—40 % ВВП^{8*}.

Тенденція зниження рівня тінізації, що виявилася протягом останніх років, пов’язана з такими чинниками:

- удосконалення законодавства та ринкових механізмів, лібералізація правового поля для підприємництва, подолання дефіцитності товарних ринків;
- зниження рівня податкового навантаження, у тому числі запровадження починаючи з 2004 р. прибуткового податку на рівні 13 %;
- зниження рівня (від 42,4 % у 1997 р. до 2,3 % у 2004 р.) бартерних операцій;
- підвищення якості використання бюджетних коштів, зокрема шляхом обмеження негрошових форм розрахунків із бюджетом та заборони бюджетних взаємозаліків, перехід на казначейську форму обслуговування бюджетних операцій;

* Турчинов О. Тіньова економіка. Теоретичні основи дослідження. Київ, 1995. С. 209.

** Кінаха А. Український прорив. Київ, 2004. С. 111.

- відсутнє зміцнення банківської системи, проведення грошової реформи, подолання гіперінфляції та забезпечення надійної грошової стабілізації;
- вжиття комплексу заходів із протидії відмиванню доходів, отриманих злочинним шляхом;
- удосконалення механізмів пенсійного забезпечення та ринку праці, зростання правової культури та рівня ринкового мислення населення.

Водночас рівень тінізації української економіки залишається надто високим. Він суттєво перевищує відповідні параметри країн Центральної Європи: за оцінками Світового банку, в Угорщині він становить максимум 25 %, у Чехії та Словаччині — 18—19 %, у Польщі — 27 %.

Небезпечним для суспільства є **поширення тіньових відносин на неекономічні сфери**. Йдеться про тіньовий політичний та соціальний ринок, наявність тіньового політичного лобізму, тінізацію виборчої системи, неформальну кадрову політику, тіньовий ринок освіти, медичних послуг, науки, захист замовних (куплених) наукових дисертацій тощо. Це призводить до значних морально-етичних утрат, правової незахищеності громадян та суб'єктів господарювання, утвердження негативного міжнародного іміджу держави, звуження торговельно-економічних відносин українських підприємств із зарубіжними партнерами, стримує євроінтеграційні зусилля України.

Все це потребує від нової влади опрацювання та здійснення ефективної стратегії детінізації української економіки, максимальної координації зусиль органів влади, правоохоронних структур та місцевого самоврядування, реалізації комплексу взаємно збалансованих економічних, правових, організаційних і силових заходів, спрямованих на подальше відсутнє обмеження тіньових процесів. Потрібні постійний пошук нових заходів і розуміння того, **що зазначену проблему не можна розв'язати одноразовими кампаніями**. Каральні дії, не підкріплені комплексними заходами щодо створення сприятливого економічного середовища і поширення правової культури, лишатимуться неефективними. Має бути цілісна система дій, спрямована, як вже зазначалося, передусім на подолання та викорінення причин і передумов цих явищ та процесів.

Що в цих питаннях є найбільш принциповим? На мій погляд, це розуміння того, що пріоритетними напрямками діяльності органів державної влади повинні стати не лише запровадження механізмів прямої протидії тіньовій економіці, а насамперед трансформація фінансових, людських та організаційних ресурсів тіньової економіки у легальне річище. На нинішньому етапі це є визначальним. Поряд із витісненням кримінальних та інших незаконних сфер тіньового економічного обігу існує гостра необхідність запровадження ефективніших механізмів повернення до офіційного обігу коштів незлочинного походження. Виведення з тіні капіталів сприятиме суттєвому зростанню національного інвестиційного потенціалу, матиме значний позитивний ефект для бюджетної сфери, слугуватиме зміцненню довгострокової стабільності та зорієнтованості національної економіки на розвиток і зростання. Для цього, повторюю, процес детінізації економіки має здійснюватися на засадах конверсії, тобто неруйнівного залучення тіньових капіталів та грошових коштів некримінального походження до легальної сфери економіки на основі відповідної мотивації суб'єктів, які діють у тіньовій сфері. Створення сприятливих умов для детінізації економіки та конверсії тіньових коштів пов'язане насамперед із формуванням сприятливого інвестиційного клімату в офіційній економіці (забезпечення ефективного та безпечного вкладення капіталів) та із заходами щодо розширення платоспроможного попиту на внутрішніх ринках України.

Хочу акцентувати увагу на необхідності проведення амністії у зв'язку з легалізацією тіньових капіталів. У 2001 р. відповідний законопроект було подано Президентом України на розгляд парламенту. Мені довелося брати участь у його опрацюванні. Йдеться про поширену практику, у тому числі на теренах СНД. Свого часу шляхом відповідної легалізації тіньових капіталів пішли США, Аргентина, Франція, Німеччина, Індія, Туреччина, на пострадянському просторі — Казахстан та інші держави. У 2001—2002 рр. було оголошено амністію на тіньові капітали в Італії. Мова йде про капітальні ресурси, які поверталися з-за кордону або декларувалися і вивозилися з офшорних зон. Унаслідок цієї амністії було

задекларовано 55 млрд євро, або майже 11 % інвестиційного ринку Італії*.

У березні 2005 р. зроблено крок до амністії капіталів і в Росії. Прийнято рішення, за яким терміни можливості судового позову з приводу результатів приватизації на території РФ зменшено від 10 до трьох років. Як писала “Независимая газета”, В. Путін упередив навіть теоретичну можливість “відтворення українського сценарію реприватизації”. “Відповідні дії, — заявив Президент Росії, — допоможуть бізнесу й мільйонам людей упевнено дивитися у майбутнє”**.

Звісно, що амністія не може стосуватися фінансових ресурсів, отриманих унаслідок злочинів проти особи та держави, торкатися осіб, проти яких було порушено кримінальну справу та проголошено вирок. У зв'язку з цим дуже важливо враховувати, що, крім фінансового ефекту, амністія тіньових капіталів може стати кроком до формування в Україні “економіки довіри”. Маємо бути коректними у своїх діях, усвідомлюючи, що по суті весь український капітал (середній і великий) несе на собі “родинні плями” прискореного процесу свого накопичення. Уникнути відповідних деформацій було неможливо. Як учиняти у цьому випадку? Повертатися назад і розпочинати все з нуля? Чи шляхом, з одного боку, прискореної приватизації, з іншого — амністії витворити платформу зміцнення позицій приватної власності та національної буржуазії? Я прибічник другого підходу. Вважаю його оптимальним. Головне в цьому — праця на перспективу: створення умов, які б дали змогу демонтувати механізми позаринкового отримання прибутку і водночас освоїти сучасні цивілізовані шляхи формування і функціонування капіталу, його розширеного відтворення, взаємовідносин із владою та суспільством.

Загалом опрацювання новою владою та реалізація стратегії детінізації української економіки, яка має передбачати вжиття комплексу взаємопов'язаних заходів щодо створення, з одного боку, сприятливих умов для легальної господарської діяльності, а з іншого — для посилення відповідальності за економічні злочини, дасть

* Кінах А. Український прорив. С. 113.

** Независимая газета. 2005. 26 марта.

змогу суттєво поліпшити інвестиційний та соціальний клімат у суспільстві, підвищити рівень доходів та соціального захисту громадян, залучити додаткові бюджетні надходження та інвестиційні ресурси для забезпечення динамічного й сталого економічного зростання, реалізації євроінтеграційного стратегічного вибору України.

ПРОБЛЕМИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Важливо відійти від спрощеного сприйняття проблеми інноваційного розвитку, зрозуміти, що наявний інструментарій економічної політики, сформований у попередній період, недостатньою мірою націлений на забезпечення структурних перетворень, суттєве прискорення науково-технологічного та технічного прогресу. Становлення інноваційної моделі — це завдання не тільки економічної політики. Йдеться про органічне поєднання політичних, гуманітарних, соціально-психологічних, макро- і мікроекономічних чинників та інституційних передумов, які лише у комплексі здатні надати відчутних імпульсів трансформаційним процесам.

Для нас таке завдання в умовах системної перебудови економіки, демонтажу адміністративних структур, глибокої трансформаційної кризи було непосильним. Тодішній вибір шляхів та механізмів системних реформ був максимально звужений. Нинішня економічна ситуація, зокрема вихід української економіки на траєкторію сталого зростання, суттєво розширює відповідні можливості. Ми зобов'язані їх повною мірою використати. Об'єктивно питання стоїть так: або сьогодні, або ніколи. Новому уряду потрібно навчитися працювати на перспективу, органічно поєднувати завдання поточної політики зі стратегічними цілями.

Україна може реалізувати завдання щодо збереження високих темпів зростання, як і соціального розвитку, і на цій основі претендувати на належне місце в Європі та

світі лише за умови опанування інноваційного шляху розвитку, підвалини якого мають бути реалізовані вже на старті пореволюційного етапу в процесі структурної перебудови економіки. Необхідно забезпечити єдність у реалізації завдань структурної та інноваційної політики.

Власне, ця позиція є ключовою у стратегії “Європейський вибір”, яка ще 2002 р. була опрацьована за дорученням попереднього Президента України. Головна ідея цього документу цілком переконлива: інноваційна переорієнтація економіки є основою основ євроінтеграційного курсу України. Звідси й гасло — “В Європу на основі інноваційного розвитку”. Це гасло має стати й основним імперативом економічної політики нового етапу трансформаційних перетворень, її логічним стрижнем. Не думаю, що ця позиція втратила або може втратити свою актуальність. Переконаний, що і сьогодні вона має сприйматися не як абстрактна формула, а як безальтернативна позиція нової влади та суспільства загалом.

Суспільству не потрібні запевнення окремих посадових осіб щодо прихильності до євроінтеграційної стратегії, як це ми чуємо щоденно. Суспільству потрібні реальні, практичні кроки до інтеграції. Це стосується насамперед діяльності нового Кабінету Міністрів. Саме на нього покладається найвідповідальніше завдання — забезпечити за підтримки парламенту і всього суспільства осмислений перехід до інноваційного розвитку, надати нові відчутні імпульси поступові нашої економіки у цьому напрямі.

Щоб реалізувати це завдання, потрібно **забезпечити наступність із тим, що було зроблено у сфері інноваційного розвитку, спиратися на це.** Навіть в умовах жорсткої економічної кризи влада робила максимально можливе, щоб зберегти індустріальний комплекс держави, насамперед його високотехнологічний потенціал. Ідеться про запровадження спеціальних механізмів економічного стимулювання українського аерокосмічного комплексу, літако- і суднобудування, окремих галузей військово-промислового комплексу, зокрема танкобудування, металургії, сільського машинобудування, автомобілебудування, легкої та харчової промисловості тощо. Це були непрості рішення. До опрацювання механізмів багатьох

із них безпосередньо причетний і автор цієї книги. Ми були свідомі того, що вказані кроки обмежують можливості бюджетних надходжень і відповідно — поточних соціальних асигнувань. Однак завдання за будь-яких умов зберегти науково-технологічний потенціал держави сприймалося всіма як стратегічний пріоритет номер один.

Особливу роль в утвердженні відповідної політики відігравав Л. Кучма. Він був не лише її ініціатором, а й фактичним “виконробом” у її реалізації. Мені це добре відомо. Інколи вважав, що це не президентська справа — майже щоденні наради, що стосувалися суто конкретних рішень, особисте спілкування не лише з керівниками підприємств, а й трудовими колективами, тисячі різних доручень органам влади як у центрі, так і на місцях. Підраховано, що за попередні 10 років було прийнято понад 200 указів Президента з питань розвитку індустріального комплексу. Робив усе це Л. Кучма не лише з високим знанням справи, а й з якимось, можливо не всім зрозумілим, професійним азартом. Ми всі, хто був поруч із Президентом, мислили більш приниженими категоріями, не встигали за ним.

Загалом ніхто не знав так українську індустрію, її проблеми, як Президент Л. Кучма. За своєю ментальністю він був Главою держави і водночас залишався директором одного з найбільших у Європі аерокосмічного комплексу, головним конструктором найкращих у світі ракет. Це було його достоїнством і водночас серйозним недоліком. Я супроводжував Л. Кучму-Президента в його численних зарубіжних поїздках і знаю, що саме таким чином його сприймали за кордоном — на італійському “Фіаті” і в аерокосмічному центрі Китаю, на багатьох інших добре знаних у світі підприємствах. Для їхніх менеджерів Л. Кучма був людиною свого кола, фахівцем, що робив і запускав у космос ракети, і насамперед цим визначалося ставлення до його особистості.

Зрозуміло, що Україну звинувачували в тому, що, стимулюючи окремі галузі виробництва, ми зневажаємо ринкові принципи, що така політика суперечить рекомендованим країнам з перехідною економікою “стандартним матрицям”. Через це МВФ неодноразово припиняв кредитування нашої економіки. Відповідні застереження

весь час лунали і з вуст західних експертів, дипломатичних представництв. Але ми робили свою справу й отримали врешті-решт унікальні результати: не лише забезпечили чи не найвищі у світі темпи економічного зростання, але й зберегли, а в багатьох аспектах і суттєво оновили високо-технологічний потенціал нашої держави. Нині це визнаний факт, якому аплодує світова спільнота. Переконалий, що високий міжнародний імідж нашої держави, окрім іншого, визначається і цими чинниками.

Переконалим підтвердженням цього є високі технологічні та конкурентні можливості **авіаційної промисловості**. Україна входить у п'ятірку країн світу з повним циклом виробництва літаків. Лише за роки незалежності освоєно випуск принципово нових літаків Ан-74, Ан-140, Ан-148, Ан-70 та Ан-38, які справедливо вважаються найперспективнішими моделями у своїх класах. Якщо у 1991 р. частка українських підприємств у виробництві приладів та систем бортового радіоелектронного обладнання літаків Антонова становила 15 %, то нині — понад 70 %.

Наша держава входить у п'ятірку країн, які володіють найпередовішими **аерокосмічними технологіями**. Із 22 базових технологій ракетно-космічної галузі Україна володіє 17-ма. Підтвердження цього — участь України в міжнародних програмах ракетно-космічного комплексу морського базування “Морський старт” і “Глобал стар”, де застосовуються вітчизняні ракетноносії “Зеніт” і “Циклон”.

Останнім часом намітилися суттєві позитивні зрушення і у суднобудівництві. Після прийняття у 2000 р. Закону “Про заходи щодо державної підтримки суднобудівної промисловості в Україні” почала стабільно нарощувати виробництво і ця галузь. У 2004 р. воно зросло більш як у 2,5 рази. Нині Україна входить до десятки найбільших суднобудівних держав світу. Думаю, що цим сказано багато.

Надзвичайно великих зусиль довелося докласти, щоб зберегти унікальний технологічний потенціал підприємств оборонно-промислового комплексу, забезпечити їхню конверсію та реконструкцію. Ідеться про добре знані не лише в нашій державі підприємства ВАТ

“Мотор-Січ”, ЗМКБ “Прогрес”, ЦКБ “Арсенал”, ДККБ “Луч”, НДІ “Квант-радіолокація” та ін.

Маємо унікальні досягнення і на інших напрямках світового науково-технічного прогресу, таких як біотехнології, фізика низьких температур, ядерна фізика, електрозварювання, розробка нових матеріалів тощо. Лише один приклад. Створення високоякісних термостійких та високоміцних матеріалів стало по суті основною технічною передумовою виготовлення нової вітчизняної конкурентоспроможної продукції в ракетно-космічній сфері, літакобудуванні, енергетиці та інших галузях. Ідеться, таким чином, не про суто академічну науку, а науку, органічно пов'язану з реальною економікою, зі сферою виробництва.

Зрозуміло, що у відтворенні високотехнологічного, як і загалом індустріального, потенціалу ми пережили в роки економічної кризи й великі втрати. Але їх не можна було уникнути. Галузі, про які йдеться, фактично не мали ринків збуту в нашій державі. Вони обслуговували в основному військові потреби колишнього СРСР. Як зазначалося вище, за радянських часів Україна виробляла менше 20 % кінцевого продукту, а з виробленої продукції на задоволення потреб внутрішнього ринку йшло всього 17,9 % вартості власних виробів. Однак за всіх цих обставин зроблене не може не викликати повагу.

І справа навіть не в тому, що нині ми маємо можливість говорити про причетність нашої держави до реалізації того чи іншого міжнародного технологічного проекту (нещодавно США з власної ініціативи запропонували нам кооперацію у ракетно-космічній галузі). Збережено унікальні за своїм професійно-технічним потенціалом колективи сотень великих підприємств. Лише в авіабудуванні — це 39 головних і 28 допоміжних підприємств, 18 науково-виробничих об'єднань, 11 авіаремонтних заводів. Мені розповідали на Південмаші, що там працюють кілька десятків робітників з унікальними кваліфікаційними навичками, втрата яких практично унеможливує відтворення відповідних технологічних операцій. Можу сказати більше: завдяки активній підтримці провідних галузей удалося уникнути деградації цілих міст та районів. Добре пам'ятаю ситуацію в

Харкові — основному центрі високотехнологічного виробництва, коли у 1994—1998 рр. переважна більшість відповідних підприємств практично не функціонувала. І Харків у цьому не був винятком.

Зрушення, про які йдеться, не прийшли самі собою. Віддзеркаленням ефективності економічної політики 2000—2004 років стало створення в Україні достатньо сприятливого інвестиційного клімату. Це чи не найважливіший індикатор. Інвестора обманути не можна. Цього ще ніколи й нікому не вдавалося. Якщо у 2000 р. інвестиції в основний капітал склали 23,6 млрд грн, то у 2004 р. — 75,4 млрд. Ідеться про унікальний результат: зростання у 3,2 раза. Важливо враховувати й те, що понад 60 % основних джерел інвестування (2004 р. — 61,7 %) здійснювалися за рахунок власних коштів підприємств, у тому числі методом капіталізації отриманого прибутку. Прибутки не лише не розкрадали (як про це нині весь час говориться на офіційному рівні), а й не “проїдали”. Їх реінвестували у відтворення потенціалу зростання та розвитку.

Що було основою відповідної ситуації? Зазначу лише декілька позицій. Це:

- *по-перше*, жорстка прогнозована політика підтримання макроекономічної стабільності. Грати в інфляційні ігри, як це робиться тепер, було просто заборонено;
- *по-друге*, створення економічних, правових та організаційних засад амортизаційної системи, орієнтованої на інвестиційний розвиток;
- *по-третє*, поетапне зниження податкового навантаження на економіку. Найбільш виразним у цьому є показник “Чисті податки на виробництво та імпорт” у структурі ВВП. За даними Держкомстату, він становив у 2000 р. 16,8 %, у 2001 р. — 13,4 %, у 2002 р. — 12,2 %, у 2003 р. — 12,1 % і у 2004 р. — 11,4 %. Усього від 2000 до 2004 р. податкове навантаження на економіку зменшилося на 33 %;
- *по-четверте*, запровадження економічних стимулів інвестування пріоритетних виробництв, малого підприємництва та спеціальних (вільних) економічних зон;
- *по-п’яте*, поступове відновлення інвестиційної діяльності держави. У 2004 р. за рахунок державного бюджету було освоєно 7,9 млрд грн інвестицій в основний капітал, що становило 10,5 % їхнього загального обсягу

(2000 р. — 5,1 %). Крім того, зросла частка інвестицій із місцевих бюджетів (2004 р. — близько 5 % загального обсягу);

- *по-шосте*, достатньо стабільна і прогнозована політика у питаннях, що стосуються приватизації та зміцнення позицій приватної власності.

Акцентую на цьому, аби привернути увагу до суперечностей нинішньої ситуації. Яке ставлення нової влади до сформованих у попередні роки засад економічної політики, про які йдеться? Поки що рано говорити про остаточні визначення, але філософія нових підходів уже вимальовується. Вона досить проста: оскільки стимулювання й підтримка окремих галузей та виробництв суперечать “стандартним матрицям” МВФ, усе те, що робилося в попередні роки, зокрема в період економічного зростання, вирішено демонтувати. Уряд запропонував, а Верховна Рада при прийнятті держбюджету це підтримала.

Мова йде про фактичне збільшення податкового навантаження на економіку за рахунок не лише ліквідації фіскальних стимулів інвестицій, що використовувалися раніше, а й штучного обмеження прибутковості державних підприємств, які нині спрямовують 50 % отриманого прибутку в державний бюджет. У бюджеті-2005 відповідна позиція оцінена у 5 млрд грн. Але ж це, як відомо, стратегічно значущі підприємства, і вони можуть розвиватися лише на основі власних нагромаджень, у тому числі за рахунок відповідних відрахувань. Наскільки потрібно бути заангажованими політиками, щоб не враховувати ці азбучні істини! Ось як коментує відповідне рішення уряду Майкл Блейзер — президент американської компанії Sigma Bleyzer, яка має достатньо великі інвестиції в українській економіці. “Я вважаю, — зазначає бізнесмен, — що це просто самогубство для інвестиційного клімату в Україні. Я як інвестор ніколи більше не інвестуватиму в підприємство, якщо там є якийсь державний пакет. Тому що в цьому разі держава може провести конфіскацію мого прибутку або навіть доходу. Це неприйнятно для будь-якого інвестора”*.

* День. 2005. 16 квіт.

Хочу нагадати вельмишановним урядовцям добре відомий вислів колишнього Президента США Рональда Рейгана, з ім'ям якого пов'язана заснована на низьких податках інвестиційна модель економічного розвитку — так звана “рейганоміка”. Обґрунтовуючи логіку зниження податкового тиску, Р. Рейган зазначав: “Сьогоднішні прибутки підприємств — це завтра інвестиції, а після-завтра робочі місця. Висновок: прибуток має залишатися там, де він утворюється”. Чому ж у нас вирішено йти шляхом збільшення податкового навантаження на виробництва? До цього слід додати підвищення транспортних тарифів, ревальвацію гривні, а також інші чинники, які у своїй сукупності підривають не лише інвестиційний клімат, а й конкурентоспроможність вітчизняного виробництва.

Називаю відповідну політику політикою “економічного реверсу”, політикою “повернення назад” — до тих самих пресловутих “стандартних матриць”, що нав'язувалися нам раніше. При здійсненні політики реформ нас весь час переконували в тому, що інвестиційно-інноваційна система має формуватися без втручання держави, спонтанно, на основі механізмів самоорганізації. Мені не хочеться конкретизувати, звідки йшли ці ідеї та який вони мали підтекст. Висловлю лише очевидне: вказана позиція не була націлена на подолання технологічного відставання та утворення передумов інтеграції нашої країни у співтовариство високотехнологічних держав світу. Насправді йшлося про протилежне — про сировинну переорієнтацію нашої економіки та відповідну спеціалізацію у напрямі обслуговування потреб країн “цивілізаційного центру”, що розвиваються на більш високій технологічній основі — на основі постіндустріальних принципів.

Ми були свідками того, що будь-які наші дії, спрямовані на те, щоб вирватися з лешат діючої системи, утвердити механізми підтримки високотехнологічних галузей, які збереглися (і це, як на мене, — один із чи не найвагоміших результатів попереднього етапу), весь час сприймалися як такі, що не вкладаються у прокрустове ложе статусу держави другого ешелону. Як зазначалося вище, такий статус було прописано не лише Україні. Він

повністю, а можливо й більшою мірою, стосувався раніше і стосується нині Росії та всіх без винятку країн СНД. Сформувалася ситуація, за якої країнам, у паспорти яких зберігалася позначка про радянське минуле, було дозволено здійснювати структурні перетворення та розвиватися — але тільки у межах наявного міжнародного поділу праці та міждержавної спеціалізації. Це, до речі, підтверджує і аналіз структури іноземних інвестицій. Усі вони обмежуються підприємствами індустріальної сфери, фінансів і торгівлі й майже не торкаються перспективних високотехнологічних виробництв. Більше того, нас весь час намагалися переконати в тому, що останній варіант для України взагалі неприйнятний.

Не хотів би помилитися, але мені здається, що відомі ускладнення останніх років, які стосувалися міждержавних відносин нашої країни, мали серед інших причин і зазначений підтекст. Далеко не всім подобалося те, що Україна ставить перед собою високі амбітні завдання, що ми почали підводитися на ноги, здобули можливість розвиватися без зайвої опіки, проводити самостійну зовнішню політику. Хочеться сподіватися на те, що відповідні обставини відійшли у минуле. Що нас обов'язково сприйматимуть в Європі та усьому світі не лише як носія помаранчевої символіки, а й як економічно розвинуту високотехнологічну державу. Наявний інтелектуальний та науково-технічний потенціал дає підстави на це розраховувати. У поєднанні з завданнями європейської інтеграції така мета могла б лягти в основу не лише економічної стратегії держави, а й політичної консолідації нації.

МЕХАНІЗМИ СТИМУЛЮВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Було б некоректно з мого боку прописувати будь-який інструментарій рішень. Це справа нового уряду, нової влади загалом. І, можливо, нова “дорожня карта”, яка, сподіваюся, буде опрацьована і стосуватиметься, окрім іншого,

й інноваційної політики, виявиться достатньо ефективною. Всі ми зацікавлені в цьому, розраховуємо на це. У зв'язку з цим торкнуса лише деяких найбільш загальних аспектів інноваційної політики, які не лише базуються на досвіді попередніх років, а й ураховують відповідну політику країн Заходу, філософію цієї політики.

При формуванні інноваційної моделі ми маємо виходити з необхідності органічного поєднання ринкових методів стимулювання науково-технологічної діяльності із заходами, які б забезпечили суттєве посилення у цьому ролі держави. Така постановка питання цілком відповідає світовій практиці. Коли у повоєнний період для економічно розвинутих країн намітилися перспективи переходу до постіндустріального суспільства, яке спирається на наукоємне виробництво й "економіку знань", інноваційну політику було виділено в ранг визначально-го пріоритету держави.

Основною метою такої політики стало забезпечення, з одного боку, накопичення знань та інформації, з іншого — виконання інтеграційної функції, яка мала стимулювати поєднання науково-технічної та виробничої сфер. Ідеться не лише про політику початкового етапу становлення постіндустріалізму. Ця практика широко використовується і сьогодні. Класичний приклад — державне стимулювання науково-технічного прогресу у США. Як відомо, програма ПРО, на яку американці хочуть витратити 500 млрд дол., має не стільки військо-ве, скільки науково-технічне спрямування. Її реалізація передбачає створення передумов для нового витка високих технологій, забезпечення США конкурентних переваг порівняно із західноєвропейськими країнами та Японією.

Так діють не лише великі, а й малі західні держави. Така логіка економічної політики актуальна і для нас. Нині на порядок денний винесено проведення адміністративної реформи. Її механізми потрібно підпорядкувати завданням інноваційної стратегії. Треба зробити так, щоб реальними суб'єктами її реалізації стали всі без винятку міністерства і відомства, а також органи державної влади на місцях. Якщо ми дійсно хочемо досягти відповідного прогресу, якщо на нинішньому етапі для

нас це найголовніше, потрібно відповідним чином скоригувати функціональні обов'язки та структури зазначених інституцій, зосередити їхню увагу насамперед на цих завданнях. Час позбутися і в цьому рудиментів адміністративної системи.

Уточню: там, де міністерствами вирішуються лише поточні проблеми, взагалі не існує потреби в інноваційній політиці. Перекоаний у тому, що міністерства промислової та аграрної політики на ділі мають стати міністерствами інноваційної політики у відповідних галузях, міністерство енергетики — міністерством енергозбереження і т. д. Вважаю за необхідне повернутися і до ідеї відновлення державного комітету з науки й технологій. Ці та інші рішення можна було б передбачити при здійсненні структурної перебудови міністерств та відомств.

Що стосується практичних дій інноваційної політики, то тут її першим кроком має стати відчутне поліпшення фінансування науки шляхом збільшення як бюджетних видатків, так і небюджетних асигнувань. Ті, хто дбає про перспективу, спрямовує накопичені ресурси не на споживання, а на нагромадження. Треба відійти від залишкового принципу фінансування науки, якого ми вимушено дотримувалися у попередній період — період економічного виживання. Нині маємо інші можливості. Є добре відома істина: країни Заходу належним чином фінансують науку не через те, що багаті. Вони багаті тому, що постійно збільшують відповідні видатки. Нагадаю, що критерій ЄС щодо цього питання досить високий: на науково-дослідні розробки має спрямовуватися не менше 2,5 % ВВП. Ми витрачаємо всього 0,6–0,7 %. Бюджетом-2005 на ці цілі виділено ще меншу частку. За всіх проблем соціальної сфери маємо зробити реальний поступ — забезпечити уже наступного року збільшення бюджетних асигнувань у науку в межах не менше 1,5–1,7 % ВВП, а у перспективі — 2–2,5 %. Суспільство підтримало б такі кроки.

Те саме стосується державних інвестицій. У країнах із розвинутою економікою цей показник вважається оптимальним на рівні до 3 % ВВП. У 2004 р. централізовані капіталовкладення становили в нас, як зазначалося вище, 7,9 млрд грн, або 2,3 % ВВП. У бюджеті-2005

відповідні видатки майже повністю анульовано. Вони становитимуть всього 400 млн грн. Навряд чи з цим можна погодитися.

Гнучкішою має бути і політика дефіциту державного бюджету. Згідно з міжнародними стандартами, бюджетний дефіцит до 3 % ВВП виконує позитивну функцію в економіці. Йдеться про ситуацію, коли відповідні фінансові ресурси не скеровуються на поточне споживання, як це маємо у бюджеті-2005, а використовуються як додаткове джерело фінансування державних інвестиційних програм. У зв'язку з цим помірне збільшення дефіцитності бюджетних витрат, що спрямовуватимуться на економічно виправдані цілі, може стати досить ефективним інструментом не лише політики зростання, а й інноваційної перебудови економіки. Це, окрім всього, сприятиме і активізації фондового ринку та поліпшенню структури грошового обігу, яка залишається чи не найбільш вразливою позицією грошової системи нашої держави.

Досі залишається незадіяним вагомий інноваційний потенціал приватизації. У 2002 р. було прийнято Указ Президента, яким передбачалося спрямування не менше 25 % коштів, отриманих від приватизації державного майна, на інноваційне оновлення та модернізацію підприємств. Однак реалізувати його не вдалося. У дійсності ці фінансові ресурси весь час йшли на поточне споживання. Було б добре, якби новий уряд змінив ситуацію.

Нам потрібно суттєво стиснути обсяги державного споживання, яке поєднує видатки Зведеного бюджету, Пенсійного фонду та фондів державного соціального страхування. У попередні роки ми крок за кроком рухалися і в цьому напрямку. Від 1998 до 2003 р. відповідні асигнування у відношенні до ВВП зменшилися майже на 16 %. Винятком став 2004 рік, коли рівень державного споживання зріс від 36,6 до 40,5 % ВВП. Що ж до наміченого на 2005 р., то воно взагалі не вміщується у параметри здорового глузду. Бюджетом-2005 передбачається, що лише за один рік державні витрати зростуть від 86 млрд грн до 115,3 млрд, тобто на 34 %. Такими ж темпами підвищуються і пенсійні видатки. Відповідно до цього загальний рівень державного споживання сягне майже 45 % ВВП. Це можуть дозволити собі лише країни

з розвинуеною економікою. У країнах, які працюють на випередження і забезпечують 6—7 % щорічного зростання, рівень державного споживання не перевищує 20—25 %. За розрахунками американського вченого Георгіоса Карраса, оптимальний рівень державних витрат для країн із середнім рівнем розвитку має становити 23 % (плюс-мінус 2 %) ВВП. Чому ми маємо діяти за протилежним принципом, я не збагну. Досягнуті у попередні роки результати економічного зростання не повинні “проїдатися”; вони мають реінвестуватися в економіку. Це золоте правило, яким має керуватися уряд, якщо він дійсно дбає про перспективу. Популізм у цих питаннях недопустимий.

Водночас необхідно реалізувати механізми позабюджетного стимулювання науково-технічного прогресу, переорієнтації фінансових потоків. Ідеться насамперед про механізми довгострокового кредитування через інструменти рефінансування комерційних банків, про створення для цього банку реконструкції та розвитку, а також іпотекової банківської установи. Треба визнати: ми дуже повільно вирішували ці питання у попередній період.

Потрібно враховувати й інше: незважаючи на відчутні позитивні зрушення (з 2000 по 2004 р. обсяг кредитів комерційних банків зріс у 5,1 раза), банківська система залишається досить слабкою ланкою інвестиційної системи нашої держави. Капітал діючих банків у гривневому еквіваленті на кінець 2004 р. склав 18,4 млрд (2000 р. — 6,5 млрд). Це всього 5,5 % ВВП, тоді як у країнах Центральної та Східної Європи — понад 40 %. Не випадково банківські кредити формують лише 6—8 % інвестицій в основний капітал. Зрозуміло, що за такого стану банківської системи можливості структурно-інноваційної політики держави звужуються до мінімуму. НБУ має більш активно працювати у цьому напрямі. Поліпшити справу могло би більш широке залучення до банківської сфери іноземного капіталу.

Ситуація, що склалася, настійно вимагає істотної активізації небанківських фінансових інститутів, ринку страхових послуг і особливо фондового ринку, підвищення їхньої ролі в мобілізації інвестиційних ресурсів та

перерозподілі капіталу. Нами зроблено лише перші кроки у становленні цих інституцій.

Найбільш вузьким місцем української економіки є відсутність ефективних механізмів трансферу інноваційного продукту у виробництво. Такий рух може здійснюватися лише на основі ринкових механізмів та комерціалізації науково-технічної сфери. У цьому особливу роль мають відіграти інтеграція освіти, науки та виробництва, об'єднання промислового, банківського й торговельного капіталів у потужні структури, здатні продукувати високотехнологічні конкурентоспроможні товари та послуги. Треба визнати помилковою точку зору, яка обстоює необхідність демонтажу цих структур і надання переваги лише малому бізнесові. У розвинутих країнах Заходу великі та малі інноваційні структури, доповнюючи одна одну, виконують різні функції.

Ми дуже повільно рухаємось у зазначеному напрямі. Загалом інституційні структури, які займаються питаннями інноваційної політики, фактично залишаються в нас тими самими, що були й за радянських часів. Вони несучасні й не здатні забезпечити вирішення завдань сьогодення. Ці недоліки потрібно виправляти. Знову ж таки наголошую — ідеться про питання, які мають бути предметом щоденної уваги нового уряду, міністерств та відомств.

Ми переконалися в тому, що в автоматичному режимі такі проблеми самі собою не розв'язуються. Потрібно працювати над створенням відповідної законодавчої бази, інших передумов. Ідеться про державне сприяння створенню фінансово-промислових груп, зокрема транснаціональних, а також горизонтальних та вертикальних холдингових компаній, науково-технічних центрів, технополісів та технопарків, лізингових фірм. У перспективі вони повинні стати стрижнем інноваційного процесу. Окремі з таких структур можуть розвиватися через механізми вільних економічних зон. Вважаю стратегічно помилковим рішення нової влади щодо припинення їхньої діяльності. Потрібно було зробити інше — очистити їх від спекулятивного бізнесу. Це складно. Однак саме так потрібно було вчинити.

У цьому ж контексті особливого значення набуває стимулювання малого інноваційного підприємництва як провідника інноваційного продукту від науково-технічного винаходу до масового виробництва. Цей процес відбувається надто повільно. Розвиток малого підприємництва концентрується головним чином у сфері торговельно-посередницької діяльності. Позитивно ставлюся до цього, але не слід забувати про інші можливості. В Україні є невичерпний потенціал створення інноваційних, насамперед венчурних, підприємств. Його потрібно задіяти.

Для цього новий уряд має здійснити додаткові заходи, спрямовані на відчутну підтримку малих підприємств інноваційного напрямку, на вироблення державної політики приватизації установ науково-технологічної сфери, на розвиток та поглиблення міжнародного співробітництва у трансфері технологій, насамперед із країнами СНД. Раніше про це велися лише розмови. Потрібні реальні дії. Сподіваюсь і на це.

При всьому цьому вирішальну роль у стимулюванні інноваційного розвитку та науково-технічного прогресу має відігравати жорстка за своїм змістом конкуренція. Створення реального конкурентного поля, ефективна антимонопольна політика — одна з визначальних функцій держави і у сфері інноваційної політики. Низька мотивація інноваційного оновлення українських підприємств — це насамперед результат низького рівня конкуренції. Дається взнаки і незрілість приватної власності, про що йшлося вище. Підприємці ще не відчули себе реальними власниками, а тому їм не налаштовані працювати на перспективу.

Позначається відсутність культури інноваційного менеджменту. У цих питаннях ми суттєво поступаємося не лише Заходові, а й тому, що було за радянських часів. Ідеться про надзвичайно небезпечну девальвацію інженерної праці. Давайте проаналізуємо кваліфікаційні характеристики нинішньої технократії. У своїй більшості це люди, які здобули непогані (і також потрібні) навички у питаннях трансакцій, добре розуміються на відносинах “купи — продай”, але ніколи не вивчали, скажімо, проблеми опору матеріалів (“сопромату”) чи

інші базові технічні речі. Конкуренція підприємств і в цьому має виступити стимулом оновлення економіки.

Аби прискорити створення ефективного конкурентного середовища (а це, повторюю, один із визначальних стимулів інноваційного прогресу), ми свідомо йдемо на активізацію процесу набуття Україною членства у Світовій організації торгівлі. Нова влада отримала в цьому дуже серйозні напрацювання. Знаю, що Л. Кучма хотів розв'язати це питання за свого президентства. Нині Україна має всі необхідні передумови остаточно вирішити це питання у максимально стислі терміни. Водночас не може не турбувати те, що в новому уряді ніхто не переймається проблемами запобігання існуючим тут ризикам. Вони досить серйозні, щоб їх не враховувати. Вступ України, як і будь-якої іншої країни, до СОТ вимагає вироблення багаторівневої системи відповідної адаптації національної економіки, зміщення її інвестиційної привабливості та конкурентоспроможності. Будучи декілька разів у Китаї, я вивчав відповідний досвід і добре знаю, наскільки ґрунтовно вирішувалася названа проблема у цій країні. Для нас вона особливо значуща. Якщо у більшості країн світу, у тому числі в Китаї, частка експорту в структурі ВВП не перевищує 20—25 %, то у нас вона сягає 60 %. Такою ж високою є частка імпорту. Це посилює залежність української економіки від зовнішньої кон'юнктури. З урахуванням цих обставин потрібно ще раз проаналізувати відповідну проблему та внести, де це необхідно, певні корективи до вже укладених угод і підписаних з іншими країнами протоколів.

Загалом необхідна більш системна праця, спрямована на розвиток і поглиблення міжнародного співробітництва в інноваційній сфері, її інформаційне та консалтингове забезпечення, трансфер технологій, насамперед із Росією, а також іншими зацікавленими країнами. Ми ніколи не подолаємо наше відставання у технологічній сфері, якщо будемо спиратися лише на власний потенціал. Сучасні процеси глобалізації зумовлюють глибоку інтернаціоналізацію технологічного прогресу. Завдання полягає в тому, щоб активно інтегруватися у цей процес, знайти в ньому свою нішу і стимулювати власний розвиток.

Суть інноваційної перебудови економічної політики бачу насамперед у тому, щоб максимально сконцентрувати наявні ресурси на конкурентоспроможних галузях науково-технічного прогресу. Вони визначені прийнятим у 2004 р. Законом “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні”. Це дуже важливий Закон. Завдання нового уряду — виробити механізми його реалізації. Якщо ми хочемо прямувати шляхом науково-технологічного прогресу, потрібно також повною мірою задіяти Закон “Про інноваційну діяльність”, схвалений Верховною Радою ще в липні 2002 р. Вважаю помилковими дії попереднього уряду щодо відкладення фінансового забезпечення інноваційної діяльності, визначеного цим Законом, на більш віддалену перспективу. Щоб виправити цю помилку, необхідно вводити в дію основні положення Закону “Про інноваційну діяльність”, зокрема ті, що стосуються бюджетного фінансування відповідної сфери уже з наступного року.

РЕІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ

Хочу порушити і таку принципову проблему. Всі ми добре усвідомлюємо, що коректність основних принципів економічної, у тому числі інноваційної, політики визначається насамперед розумінням специфіки поточного етапу економічних перетворень. Це аксіома. Тому маємо подолати ілюзорні уявлення щодо можливості забезпечення постіндустріальної трансформації української економіки вже на нинішньому етапі розвитку. Такі думки часто висловлюються не лише окремими науковцями, а й політиками, у тому числі тими, хто прийшов до влади. Це чистої води романтизм. Постіндустріальний етап розвитку потребує, як мінімум, у три—чотири рази вищих параметрів ВВП на одну особу. Слід урахувати й те, що економіка країн, які піднялися на постіндустріальний ступінь, передбачає широкий внутрішній попит на відповідну продукцію, неможливий за відсутності потужного середнього класу, який характеризується не лише

високою платоспроможністю, а й сформованими потребами у постіндустріальних благах. Загалом утвердження зрілої системи постіндустріального розвитку зайняло у країнах Заходу практично всю другу половину ХХ ст.

У зв'язку з цим при визначенні стратегії промислової політики має йтися насамперед про структурну відповідність інвестиційної моделі завданням **реіндустріалізації виробничого потенціалу держави**, перед якими свого часу зупинилася радянська економіка. Цей етап, що має поєднати в собі запровадження сучасних інтенсивних енерго- й ресурсозберігальних технологій та даліше відчутне зростання продуктивності праці, перескочити неможливо. Серйозні резерви індустріальної модернізації є основою потужного потенціалу зростання, який утримує українська економіка і який нині реалізується. Те, що за останні п'ять років обсяги машинобудування — основної галузі нашої економіки — зросли майже у 2,5 раза, є підтвердженням цього висновку.

Тут потрібно враховувати великі потенційні можливості ринку індустріального сегменту української економіки. Головна проблема в цьому — **забезпечення якісного (інноваційного) оновлення та розширення основних фондів**. Станом на 1 січня 2003 р. первісна переоцінена вартість основних фондів становила 965,8 млрд грн. На одну особу припадало 20 тис. грн, або 3,75 тис. дол., тоді як у країнах ЄС відповідний показник у 2,8 раза вищий.

Інша обставина — застарілість виробничого потенціалу. Середній вік діючих фондів налічує 21,7 року, а середній ступінь їхнього зношення — 47,3 %. За сучасними стандартами ці показники близькі до критичних. Згідно з розрахунками, які представлено у Стратегії економічного і соціального розвитку України (2004—2015 роки), очікуване зростання виробництва ВВП у 2,38 раза передбачає збільшення капіталовкладень щонайменше вчетверо. Йдеться про випередження темпів їхнього зростання у 1,6—1,7 раза. Відповідним чином зростатиме й інвестиційний попит, який може задовольнятися значною мірою за рахунок вітчизняного виробництва.

Зупинюсь на деяких найбільш перспективних, на мій погляд, проблемах інноваційної політики, до вирішення яких має бути прикута першочергова увага нового уряду.

Насамперед — проблема модернізації енергетичної галузі. Надзвичайно гострою для України є технічне переоснащення нафтопереробних потужностей. Імпортувати майже 80 % нафти, що споживається, і забезпечувати її переробку на рівні, що на 35—40 % є нижчим від світових стандартів, — це економічний злочин. Потрібні системні рішення, плідне співробітництво влади та іноземних (приватних) нафтокомпаній із цих питань.

Інша проблема — зміна структури енергоспоживання. Жодна країна не будує свою енергетичну стратегію на імпортному паливі, ігноруючи власні енергоносії. Ми ж діємо за протилежним принципом. За обсягами імпорту природного газу Україна посідає одне з перших місць у світі. Якщо у структурі паливно-енергетичного балансу Польщі на споживання газу припадає 10,4 %, Франції — 13 %, то України — 45,5 %. Висновок очевидний: треба задіяти механізми, які б дали змогу істотно змінити баланс споживання енергоносіїв, зменшити як абсолютний обіг, так і частку споживання природного газу та водночас збільшити ці показники щодо вугілля.

Для практичної реалізації цього завдання нам необхідно визначитися з механізмами реконструкції теплових електростанцій, адаптації їхнього обладнання до роботи на низькоякісному вугіллі, запровадження у тепловій енергетиці, зокрема у котлобудуванні, розроблених нашими вченими новітніх технологій, які б забезпечили її функціонування за рахунок вітчизняної паливної бази.

Це не нова проблема. Вона неодноразово порушувалась і раніше: Україна має необхідні не лише науково-технічні й технологічні, а й економічні можливості для успішного вирішення цього надзвичайно важливого завдання. Це дасть змогу не тільки реально забезпечити енергетичну незалежність країни, а й відкрити перспективи вирішення найскладнішої проблеми української економіки — розвитку вугільної промисловості. І що дуже важливо — повніше завантажити потужності вітчизняного машинобудування, чорної та кольорової металургії, хімічної промисловості, приладобудування та будіндустрії. Потрібно враховувати і зацікавленість у такій політиці іноземних інвесторів, а також її життєво значущий для шахтарського регіону екологічний аспект.

Стимулюючим чинником технологічного переоснащення української економіки має стати і **практичне втілення Державної програми енергозбереження**, яка була розроблена за дорученням Л. Кучми фахівцями НАН України. Економічна значущість цієї проблеми очевидна. Захід розпочинав у 1970-ті роки новий виток науково-технічної революції з активного запровадження з допомогою адміністративних важелів енергозберігальних технологій.

Через відомі причини цей процес не торкнувся технічної бази колишнього СРСР. Ми не лише успадкували, а й поглибили відповідну ситуацію. За оцінкою вчених, енергоємність ВВП України за останнє десятиліття збільшилася на 33 %. Нині вона є найвищою в Європі. Про яку конкурентоспроможність українського виробництва може йти мова? Цю ситуацію потрібно виправляти. Її актуальність суттєво зросла з підвищенням (більш як вдвічі) в останні роки світових цін на енергоносії. За великим рахунком українська економіка, насамперед її технологічна база, не спроможна забезпечити ефективне розширене відтворення на основі відповідних цінових параметрів. Якщо світові ціни на енергоносії зростуть, як це прогнозується, до 2007 р. ще у 1,5—2,0 рази, нас чекає економічний колапс. Технологічно ми до цього не готові. Йдеться про надзвичайно принципове застереження, яке не може лишатися поза увагою урядових структур.

Так само хочу поставити на чільне місце проблему **технічного й технологічного переоснащення агропромислового комплексу**. За роки незалежності на селі здійснено глибокі структурні реформи, докорінно перебудовано земельні та майнові відносини. АПК стає осередком підвищеної економічної активності, лідером у проведенні реформ. Зростає його інвестиційна привабливість. Однак поки що сільськогосподарське виробництво здійснюється на старій, повністю амортизованій технічній базі. Якщо не буде вжито радикальних заходів, через кілька років техніка на селі стане повністю непридатна до експлуатації.

Наше завдання — у максимально стислі строки створити сучасну ринкову інфраструктуру технічного забез-

печення сільськогосподарського виробництва, зробити доступною для селян практику лізингу сільгосптехніки, істотно вдосконалити механізми кредитного обслуговування сільгоспвиробників. Утвердження приватної власності на землю та ринку землі, її капіталізація, врахування її вартості у механізмах ціноутворення мають створити для цього сприятливі економічні передумови. І ці питання не слід відкладати “на потім”.

Вирішуючи ці проблеми, необхідно враховувати вплив технічного переоснащення села, з одного боку, на соціальні процеси в АПК, з іншого — на відчутне розширення внутрішнього ринку, розвиток вітчизняного машинобудування і суміжних галузей. За роки незалежності зроблено багато для оновлення сільськогосподарського машинобудування. Цей потенціал потрібно максимально задіяти.

Такий же ефект розширення внутрішнього ринку можна отримати і від **прискореного розвитку транспортної інфраструктури, створення міжнародних транспортних коридорів, їх інтегрування у транспортні системи Європи й Азії, Балтійського та Чорноморського регіонів.** Той факт, що Україна посідає за своїм транзитним потенціалом одне з перших місць у Європі, визначає особливу значущість вирішення проблеми. У 2000—2004 рр. відповідна галузь розвивалася надзвичайно інтенсивно. Зроблене за ці роки вражає не лише власного споживача, а й іноземних експертів. Ми не маємо права втратити відповідні позиції. Навпаки, їх слід нарощувати.

Як позитивне хочу зазначити і **випереджальні темпи розвитку впродовж попередніх років інфраструктури зв'язку та галузей інформатизації, підвищення їхньої інвестиційної привабливості.** Удосконалюється національна мережа телекомунікацій. Відбувається їхнє інтегрування у глобальні інформаційні структури, у тому числі в мережу Інтернет. Створюються сприятливі умови для доступу широких верств населення до світових інформаційних ресурсів. Наявний науково-технічний потенціал дає можливість вирішувати і цю проблему значною мірою на базі новітніх вітчизняних технологій. Це слід стимулювати.

Водночас потенціал реіндустріалізації стосується не лише внутрішнього інноваційного оновлення діючих

виробничих потужностей, а й, що особливо важливо, задоволення відповідних потреб **зовнішнього ринку**. Країни постіндустріалізму такого сегмента економіки не мають. Вони його фактично ліквідували. Їхня спеціалізація — постіндустріальна продукція. Винятком є хіба що Японія, яка на етапі постіндустріального розвитку вибрала специфічний варіант — рух у двох напрямках одночасно: вона невпинно нарощує інтелектуальне виробництво і зберігає базові галузі. Саме тут криється специфіка японського “економічного дива”. На відміну від більшості інших постіндустріальних країн Японія спромоглася зберегти світове лідерство у таких базових галузях, як суднобудування, металургія, авіабудування, верстатобудування, електротехніка. Для більшості ж країн постіндустріального світу, повторюю, така ситуація нетипова. Там пріоритетною є “економіка знань”, яка спеціалізується на виробництві інтелектуальної продукції. Однак країнам периферійної зони (а це понад чотири п'ятих населення земної кулі), зокрема країнам СНД, потрібна передусім продукція індустріального модернізму.

У зв'язку з цим **центральною ланкою стратегії господарського розвитку України** має стати спроба закріпитися серед держав, економіка яких базується на високоефективному конкурентоспроможному і все ж таки індустріальному сегменті, заснованому на використанні новітніх технологій та зорієнтованому як на задоволення внутрішнього попиту відповідної продукції, так і на її експорт на різні ринки, в тому числі на ринки розвинутих країн світу. Йдеться про те, що нам потрібно міцно закріпитися між країнами, які розвиваються на принципах індустріалізму, і постіндустріальним світом, водночас освоюючи складні функціональні механізми останнього.

Виникає природне запитання: якою мірою наш машинобудівний комплекс здатний працювати на те, щоб максимально заповнити відповідну нішу? Переконаний у потенційній можливості розвитку відповідних економічних процесів. Україна належить до провідних індустріально розвинутих країн світу, має один із найбільших в Європі структурно розгалужений промисловий комплекс. Структура промисловості за видами економічної діяль-

ності охоплює чорну і кольорову металургію та обробку металів, хімію та нафтохімію, багатогалузеве машинобудування, легку, харчову промисловість та переробку сільськогосподарських продуктів, нафтопереробку, видобування енергетичних матеріалів тощо.

Серед провідних галузей — авіакосмічна, суднобудівна, верстатобудівна та інструментальна, електротехнічна і приладобудівна, радіоелектронна, автомобілебудівна, важке і сільськогосподарське машинобудування, виробництво військової техніки, засобів зв'язку, інформатики та складної апаратури, медичного устаткування тощо. В їхньому арсеналі — всі відомі базові технології, що використовуються у світовій промисловості: виробництво матеріалів, переробні, заготівельні, металообробні, термічні, складальні, нанесення покриттів тощо. Увага, яку вже тепер виявляють до індустріального і високотехнологічного потенціалу нашої держави інші країни, зокрема Китай, Індія, країни Близького Сходу та Латинської Америки, є беззаперечним доказом правильності такого висновку. Вступ нашої держави до СОТ може розширити відповідні можливості.

На аналогічну роль могла би претендувати і Росія. Але в неї формується зовсім інша модель зростання. Російські інвестиції концентруються у паливно-енергетичному комплексі. Машинобудівна галузь Росії розвивається у 2,0—2,5 рази нижчими темпами, ніж у нас. Маю на увазі період 2000—2004 років. Не випадково частка продукції машинобудування у нашому експорті в країни СНД, у тому числі Росію, щороку відчутно зростає. Нині вона сягнула 30 %. Україна поступово перетворюється на центр машинобудування в межах певного простору. Цю тенденцію потрібно стимулювати державною політикою. Ми не маємо права її втратити.

Сказане не означає послаблення уваги до високотехнологічних галузей. Наша економічна політика має будуватися на подвійній основі: підтримка індустріальної модернізації плюс активне державне стимулювання високотехнологічного потенціалу, який базується такою ж мірою на досить потужних пластах вітчизняної науки та накопичених знань. Однак у цілому потрібно виходити з того, що утвердження постіндустріальних основ економічного

процесу — це наше завдання на більш віддалену перспективу. Тож в оцінці відповідних можливостей будьмо реалістами. Механічне копіювання принципів економічної політики країн постіндустріального розвитку, зокрема адаптація до західного законодавства, до чого весь час підштовхують нас не лише іноземні експерти, а й вітчизняні автори “дорожніх карт”, — це чистої води авантюризм, нічим не виправдане забігання вперед.

Якщо вести мову про аналогії з країнами Заходу, то більш коректними для нашої економіки є принципи, як про це вже йшлося, економічної політики повоєнного періоду (50—70-х років), коли реалізовувалися завдання індустріальної модернізації. Свого часу ці принципи були обґрунтовані у згадуваній вище праці видатного американського економіста Дж. Гелбрейта “Нове індустріальне суспільство”. Йшлося про те, що домінуючими ланками індустріальної модернізації були велика корпорація, управлінська технократія, що володіє технологічними знаннями, інформацією та здібностями, і жорстко регульований державою ринок. “Потреби розвитку техніки, а не ідеологічні чи політичні інтриги, — наголошував Дж. Гелбрейт, — змушують фірму шукати допомоги та захисту у держави”. “У дійсності, — підкреслював він, — наша економічна система, хоч би під якою ідеологічною вівіскою вона ховалася, являє собою планову економіку”. І це відповідало дійсності. Значна частина країн Заходу на той час широко використовувала напрацьовану свого часу Радянським Союзом практику індикативного планування, що повною мірою кореспондувалося з принципами індустріалізму. У Південній Кореї — світовому лідері економічного зростання — починаючи від 1963 р. реалізовано вісім п’ятирічних планів. Якщо у 1965 р. ВВП цієї країни (населення — 47 млн осіб) становив усього 13 млрд дол., то у 1989 р. — 211,8 млрд, а у 1999 р. — 397,9 млрд дол. Це — тринадцятий показник у світі, а в кінці 50-х частка ВВП на душу корейського населення не перевищувала рівень країн Африканського континенту. Доречним буде зазначити, що базову конструкцію південнокорейської економіки становлять 70 фінансово-промислових груп, які формують основний потенціал зростання.

І ще про одну коңче значущу проблему. Добре відомо, що імперативом сучасного цивілізаційного прогресу є **всебічний розвиток людського потенціалу**. Це головна складова національного багатства і рушійна сила суспільного поступу, визначальний критерій оцінки його рівня. Світовою практикою доведено, що інвестиції в людський капітал — найефективніші. Саме цим зумовлюється нова якість економічного зростання, яка утвердилася за останні десятиліття у розвинутих країнах. У Західній Європі цей компонент забезпечує близько 75 % приросту національного багатства.

У цій визначальній сфері сучасного цивілізаційного прогресу наші позиції також досить вагомi. Наведу цікаве зізнання відомого американського економіста Лестера Туроу. “У кожній соціальній системі, — пише він, — є речі, які вона робить добре і які робить погано. У комуністів була погана економіка, однак добра шкільна система... Колишній СРСР був суспільством, яке було високо оснащене наукою, здатною робити найдосконалішу зброю, і яке запустило удвічі більше ракет, ніж США. Всі ці інженери та вчені не зникли...”^{*} З такими словами не можна не погодитися.

Наша держава і сьогодні не поступається перед Заходом у підготовці кадрів. За роки незалежності у нас збільшилася кількість вищих навчальних закладів та кількість студентів. За рейтинговими оцінками “Давоського” індексу конкурентоспроможності економічного зростання, у 2003—2004 рр. за рівнем грамотності дорослого населення Україна увійшла в перші 3 % країн світу. Ще один показник: нині наша держава перебуває на четвертому місці у світі за кількістю сертифікованих програмістів. А це — вагомий потенціал інноваційного прогресу. Проблема в тому, що ми ніяк не навчимося його ефективно використовувати.

Громадськість турбує те, що в нас так і не утворено надійних механізмів захисту інтелектуальної власності. Чинovníки, які ведуть ці питання, опікуються головним чином проблемами захисту відповідних інтересів інших держав. Але ніхто предметно не переймається захистом

* Туроу Л. Будущее капитализма. Новосибирск, 1999. С. 64.

інтелектуальної власності, яка є складовою нашого національного багатства. Хто порахував прямі втрати, яких зазнає від цього держава? Гадаю, що новий уряд має предметно вивчити і це питання.

На часі визначення та реалізація широкомасштабної довгострокової стратегії модернізації всієї системи освіти, наближення її до стандартів ЄС, потреб внутрішнього розвитку держави та суспільства, ринкової економіки. Потрібно зробити все, щоб молоді люди отримували рівні та дедалі ширші можливості здобуття якісної освіти, у тому числі вищої, незалежно від матеріального стану їхніх сімей. Мені імпонує те, що саме такий підхід продекларовано програмою нового уряду. Однак за деклараціями мають іти й конкретні дії. Необхідно сформувати таке середовище, в якому суспільний статус кожної людини визначався би передусім рівнем освіченості, набутими знаннями і вмінням застосовувати їх на практиці. Витрати на освіту мають стати однією з визначальних складових фіскальних асигнувань держави. Потрібні механізми стимулювання і відповідних недержавних витрат.

Хочу порушити і таке питання. Необхідним є вжиття на державному рівні заходів зі зміцнення інженерної системи, що зберігає свій потенціал і є базовим ресурсом української економіки в період її переходу до інноваційної фази розвитку. Це передбачає підвищення престижності інженерної праці та рівня її оплати, відновлення на сучасних засадах системи перепідготовки та підвищення кваліфікації інженерних кадрів.

Нам потрібно більш предметно працювати й над проблемою інтеграції науки та освіти, робити все для збереження кадрового потенціалу науково-технічної сфери, для заохочення молоді до участі в науковій та науково-технологічній діяльності, зокрема шляхом поповнення наукових організацій фахівцями, підготовленими за державним замовленням. Держава має бути більш активною і у питанні підготовки кадрів вищої кваліфікації в зарубіжних навчальних закладах. Відповідна позиція програми нового уряду має знайти реальне втілення. Це питання треба піднести до рангу офіційної державної політики. Досвід, скажімо, Китаю, може слугувати в цьому добрим прикладом.

Ми накопичили вагомий досвід макро-економічної стабілізації — основи інвестиційної привабливості української економіки, її інноваційного вдосконалення. Вже йшлося про те, якою гострою була критика на адресу Президента з приводу обґрунтованої ще у 1994 р. базової позиції економічної стратегії нашої держави — беззастережної пріоритетності макроекономічної стабільності. Реалізація відповідного завдання була найскладнішою з огляду практичної політики. Нагадаю, що у зв'язку з переходом на світові стандарти лише у 1991—1993 рр. ціни в Україні на нафту зросли у 24,5 тис. разів, бензин — у 64,7 тис., дизпаливо — у 73,8 тис., газ — у 21,6 тис. разів. Це офіційні дані Держкомстату. Для довідки зазначу: під час глобальної енергетичної кризи 1970-х років світові ціни на нафту зросли майже у чотири рази, що стало чи не найжорстокішим випробуванням світової економіки у повоєнні роки. У нас же, як бачимо, відповідне зростання вимірювалося тисячами разів. Лише у 1993 р. роздрібні ціни зросли на 10 260 %. Уже йшлося і про різьочу дефіцитність державного бюджету, яка виражалася двозначними цифрами.

Особливо руйнівною для України виявилася світова фінансова криза. Ситуація ускладнювалася некоректними діями НБУ, який вибудував у співдружності з Мінфіном багатомільярдну фінансову піраміду, колапс якої загрожував загальною соціально-економічною катастрофою. Ситуація набула критичного характеру. Ми опинилися на краю прірви. Один необережний крок, одне помилкове управлінське рішення — і можна було втратити все.

У цій ситуації Л.Кучма, як і належить бути, повністю перебрав на себе всі важелі управління. Мало хто знає, що у найбільш критичні місяці 1998 р. була започаткована практика звужених економічних нарад, які проводилися під головуванням Президента щопонеділка і на яких приймалися практично всі ключові рішення з питань поточної економічної політики, зокрема тих, що стосувалися узгодженості дій уряду та Нацбанку, утримання фінансової ситуації та обслуговування боргів, упередження обвального падіння курсу гривні. До складу цих нарад

входили Прем'єр-міністр, голова НБУ, керівники економічного блоку уряду, голова податкової адміністрації, а також радник та помічник Президента з економіки.

Існувала система жорсткого контролю за виконанням досягнутих домовленостей. Вони реалізовувалися через механізми прийняття відповідних постанов уряду та нормативних документів Нацбанку. Найбільш гострі питання обговорювалися з прийняттям відповідних рішень на спеціально скликаних засіданнях Ради національної безпеки та оборони, а також Ради регіонів.

Упродовж 1998 р. та трьох місяців 1999 р. було прийнято 92 Укази Президента з найгостріших питань економічної політики. Прикладом може слугувати прийняття 21 січня 1998 р. одного з ключових Указів Президента — “Про запровадження режиму жорсткого обмеження бюджетних видатків та інших державних витрат, заходи щодо забезпечення надходження доходів до бюджету і запобігання фінансовій кризі”. Уже сама назва цього Указу засвідчувала рішучість намірів Президента. Аби повною мірою переконатися в цьому, слід урахувувати, що проект Указу обговорювався на засіданні Ради національної безпеки та оборони, а потім на засіданні Кабінету Міністрів.

Усі були буквально приголомшені тим, що Указом було визначено граничний рівень дефіциту державного бюджету — 2,5 % ВВП. Це можна було зрозуміти, оскільки, по-перше, секвестрування бюджету — це функція законодавчої влади, по-друге, дефіцит 1997 р. становив 6,7 % ВВП — а тут скорочення впродовж лише одного року в 2,7 рази! Той, хто хоч трохи знається на питаннях фінансової політики, добре розуміє, що це означало. Серед конкретних напрямів економії фінансів, передбачених Указом, були скорочення адміністративних видатків, скорочення чисельності Адміністрації Президента, апаратів Кабміну, Верховної Ради, Рахункової палати, скорочення взаємозаліків, удосконалення механізму управління державними видатками, здійснення низки заходів, що мали забезпечити збільшення державних доходів та залучення коштів на світовому ринку, гарантувати прозорість бюджетного процесу тощо.

Коментуючи цей Указ, одна з українських газет скептично писала: “Отож робімо секвестр, і дай, Боже, здоров'я. Прийде час — і побачимо, що з цього вийде”.

А вийшло те, чого вимагав Президент: у 1998 р. дефіцит Зведеного бюджету зменшився до 2,2 % ВВП, у 1999 р. — до 1,5 %, у 2000 р. — до 0,6 %. Зрештою все це стало чи не найвідчутнішим чинником як макроекономічної, так і грошової стабілізації. Всі аплодували, але мало хто знав, якою ціною це далось.

Докладно зупинився на цій базовій проблемі макроекономічної стабілізації, щоб показати надзвичайну складність обраного шляху, його жорсткий прагматизм і відсутність будь-якого популізму. У ситуації, яка існувала, по-іншому діяти Президент просто не міг. Я це добре знаю. Мені відомі ці та багато інших конкретних речей, бо практично всі ці роки я був радником Президента з макроекономіки, і цим, напевне, все сказано.

У 2000–2003 рр. макроекономічна стабільність в Україні була однією з найбільш надійних не лише на пострадянському просторі, а й серед усіх інших країн з перехідною економікою. Це визнають і зарубіжні експерти. Причиною того, що країни Центральної Європи, які раніше лідирували, а нині суттєво знизили середньорічні темпи зростання, є насамперед невирішеність багатьох проблем у сфері макроекономічної стабілізації. Доречно зазначити, що в Росії останні п'ять років середньорічні темпи інфляції були майже вдвічі, а у Білорусі — втричі вищі, ніж у нас.

Важливо, щоб нова влада була послідовною і в цьому ключовому питанні економічної політики. Міцна грошова одиниця має й надалі залишатися визначальним атрибутом національного ринку, вагомим чинником його інвестиційної привабливості, дієвим засобом підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника та модернізації економіки, збереження й нагромадження доходів населення. Ми повинні все зробити, щоб у 2005–2006 рр. не перевищувати планку інфляції у 6–7 % і поступово наблизитися до європейського стандарту — 2 %.

Перші місяці діяльності нової влади, зокрема дворазове перевищення інфляції у першому кварталі 2005 р. порівняно з відповідним періодом минулого року, не дають підстав для оптимістичних висновків. Порушується золоте правило регулювання макроекономічних процесів, за яким політика доходів має кореспондуватися з політикою грошової стабілізації. Існує небезпека

того, що така ситуація зберігатиметься і у подальшому. Це може призвести не до стиснення, а навпаки, до мультиплікації інфляційних процесів. Спокуса розв'язувати соціальні проблеми за допомогою інфляційних механізмів завжди є небезпечною. Жоден уряд, писав Дж. М. Кейнс, не допустить того, щоби визнати себе банкрутом, не вдавшись перед тим до використання друкарського верстата. Звісно, ці часи на Заході вже давно минули. У нас — інша справа. Бюджетний дефіцит 1992—1995 рр. покривався прямою емісією НБУ. Власне, на цій же основі вирішувалася низка соціальних проблем 2000 р., коли рівень інфляції сягнув 25,8 %. Це означало, що кожна гривня, яка надходила до державної скарбниці, мала інфляційну природу. Нині формується загроза реанімування відповідної ситуації.

Яким може бути вихід із цього? Світовою практикою напрацьовано кілька достатньо ефективних моделей грошової стабілізації, серед яких чи не найдієвішою вважається грошово-кредитна політика, побудована за принципом інфляційного (монетарного) таргетування (target — ціль). У цьому випадку стабільність національної грошової одиниці забезпечується скоординованими діями уряду і центрального банку. Саме така координація у нас нині відсутня. Це слід подолати. Модель інфляційного таргетування може стати достатньо ефективною і в нашій державі. Вона складна за своїми механізмами, але над її освоєнням варто працювати.

Водночас хочу привернути увагу і до такої (чи не найбільш гострої для української економіки) проблеми. Йдеться про подолання сформованого у роки трансформаційної кризи, особливо у період світової фінансової кризи 1997—1998 рр., штучного знецінення національної грошової одиниці, її купівельної спроможності. Ця проблема нині обговорюється на експертному рівні. Ряд аналітичних матеріалів на дану тему мною опубліковано й раніше.

У чому суть поставленої проблеми?

Для порівняння купівельної спроможності різних грошових одиниць використовується специфічний показник — паритет їхньої купівельної спроможності (ПКС). Теорія ПКС твердить, що курси будь-яких двох валют віддзеркалюють зміни у відносних рівнях цін між двома країнами. Скажімо, якщо рівень цін в Японії зростає на 10 % стосовно рівня цін у США, то реальна

вартість долара порівняно з єною дорожчає на 10 %. Розрахунки ПКС щорічно здійснює Міжнародний валютний фонд. МВФ оцінює ВВП кожної країни у двох вимірах — у поточних цінах на основі офіційного валютного курсу та на основі ПКС, базою якого є не національні, а середньостатистичні (світові) ціни стандартного набору (“споживчого кошика”) товарів та послуг. У підсумку ПКС формує спільну основу, яка використовується для порівняння економічних потенціалів різних країн.

Згідно з даними МВФ, у 2004 р. ВВП України становив у поточних (внутрішніх) цінах 346 млрд грн. При валютному курсі 5,32 грн за долар це рівнозначно 65,0 млрд дол. У той же час ВВП України, визначений за ПКС, тобто на основі середньозважених світових цін, становив 312 млрд дол. Як видно, різниця між цими показниками дуже суттєва — 4,8 раза. Відповідно можна сказати, що у 2004 р. національні ціни були у 4,8 раза нижчі від середньозважених світових цін. У відповідності з цією методикою можна (користуючись даними МВФ) визначити, що ціна споживчого кошика в Україні є меншою від США в 4,8 раза, від Німеччини — у 4,3, від Угорщини — у 2,9, від Болгарії — у 1,5, від Китаю — в 1,1 раза. Ціни в Росії в 1,7 раза вищі від роздрібних цін українського ринку. Нагадаю, що йдеться про розрахунки, зроблені на основі офіційних даних ПКС грошових одиниць відповідних країн. Тут є над чим замислитися.

Таким чином, коефіцієнт ПКС дає достатньо вагомі орієнтири для аналізу проблеми недооцінки валютного курсу гривні. Хоча потрібно враховувати й те, що на практиці курс ПКС, як правило, помітно відрізняється від офіційного валютного курсу і прямої кореляції у цьому бути не може.

Які ж чинники впливають на зазначені відмінності?

Потрібно мати на увазі, що валютний курс — це ціна, в якій грошова одиниця однієї країни виражається у грошовій одиниці іншої країни. Тому, як і будь-яка ціна, валютний курс тієї чи іншої грошової одиниці формується під безпосереднім впливом попиту й пропозиції, що встановлюються у кожному конкретному випадку на валютному ринку. Окрім цього чинника, на величину валютного курсу та його динаміку значний вплив справляють стан платіжного балансу з поточних операцій, норма облікової

ставки, рівень відсоткових ставок, що регулюють міграцію капіталу, а також чинники, пов'язані з динамікою цін національного ринку та інфляційними очікуваннями.

Неабияке значення тут мають і суто політичні аспекти. Валютний курс надзвичайно чутливий до чинників, що визначають політичну й соціальну стабільність окремих країн, напрям їхнього зовнішньополітичного курсу, міжнародний авторитет.

Нарешті, слід ураховувати і вплив на динаміку валютних курсів спекулятивного чинника. Як засвідчує світова практика, валютні операції далеко не завжди здійснюються для забезпечення торговельних і фінансових розрахунків. Понад 90 % валютних операцій світового валютного ринку взагалі не пов'язано з обслуговуванням реальних торговельних і фінансових угод. Тому вплив названого чинника на динаміку валютних курсів є винятково високим.

Однак і за наявних обставин об'єктивною базою, що визначає відносну динаміку валютних курсів, залишається співвідношення купівельної спроможності національних валют різних країн. Це підтверджується відповідною статистикою МВФ. Країною, де у 2004 р. офіційний валютний курс національної грошової одиниці цілком збігався з паритетним (дорівнював 1,0), була Ірландія. У Великій Британії відповідний коефіцієнт становив 1,46, у Німеччині — 1,02, у Швеції — 1,1, у США — 0,97, в Австрії — 0,96, у Бельгії — 0,94, у Фінляндії — 0,87, в Японії — 0,86 і т.д.

Більш суттєвими були відповідні відхилення у країнах перехідної економіки. В Угорщині офіційний валютний курс був нижчий від паритетного в 1,73 раза, в Чехії — в 1,87, у Литві — у 2,09, у Хорватії — у 2,06, у Словаччині — у 2,22, в Румунії — у 2,87, у Болгарії — у 3,46, в Росії — у 2,97, у Китаї — в 4,5 і, нарешті, в Україні — у 4,8 раза. Відповідно офіційний валютний курс гривні був нижчий від паритетного (розрахункового) у 4,8 раза. При цьому показово, що у 1996 р. при запровадженні гривні коефіцієнт становив 4,2. Однак у період світової фінансової кризи 1997–1998 рр. знецінення національної грошової одиниці суттєво поглибилося, що зумовило зростання у 2000 р. відповідного коефіцієнта до свого піку — 6,4. Потім він почав посту-

пово зменшуватися. Відповідна динаміка, що відображає зміни купівельної спроможності гривні, видна і на основі змін її офіційного валютного курсу: 1996 р. — 1,89 грн/дол.; 1998 р. — 3,42; 2000 р. — 5,44; 2003 р. — 5,33; 2004 р. — 5,32 грн/дол. Як бачимо, лише за 1996–2000 рр. послаблення валютної позиції гривні зросло у 2,9 раза. У наступні роки номінальний валютний курс стабілізувався і почав поступово зміцнюватися.

Водночас потрібно враховувати, що проблема, яка порушується, справляє неоднозначний вплив на економічні процеси. Існуюча сьогодні занижена вартість національної валюти — це один із чинників зростання українського експорту. Українська економіка долала кризові процеси значною мірою за рахунок пріоритетного розвитку експортних галузей. Однак нині ми перейшли межу розумного. Якщо у 1993 р. частка експорту у структурі ВВП складала 26 %, то в 2004 р. — понад 60 %. Відповідно потенціал внутрішнього ринку зменшився від 74 % до 40 % ВВП. Для порівняння зазначу: в Росії частка внутрішнього споживання у структурі ВВП становить 77 %, у Польщі — 74 %, у Китаї — 83 %, у розвинутих країнах Заходу — 85–88 %. Ми і тут давно переступили межу допустимого. **Нині українська економіка значною мірою залежить від зовнішньої кон'юнктури і через це не може вважатися стійкою. Сильна економіка — це економіка, зорієнтована насамперед на внутрішній ринок.** Цю ситуацію, якщо дбати про перспективу, потрібно обов'язково виправляти. Валютна політика НБУ має обов'язково коригуватися з цим завданням.

Знецінення валютного курсу гривні негативно позначається і на міжнародному іміджі держави, що, окрім іншого, має й політичний аспект. Уже вказувалося на суттєві розбіжності у визначенні економічного потенціалу України: у поточних цінах це 65,0 млрд дол., а за ПКС — 312 млрд (2004 р.). МВФ публікує і такі дані: того ж року наш ВВП на одну особу у поточних цінах становив 1366 дол., а за ПКС — 6554 дол. У цьому вимірі відповідний розрив із країнами Центральної Європи не такий уже й значний. Усе це — чинники, що зумовлюють необхідність внесення корективів у здійснювану НБУ грошово-кредитну політику. Йдеться про політику більш енергійного посилення курсу гривні. Окрім зазначеного, зміцнення валютної

позиції гривні є важливим і у плані здешевлення критичного імпорту, зокрема імпорту енергоносіїв, а також машин та обладнання, які використовуються для технологічного переоснащення вітчизняної економіки. Те саме можна сказати і про здешевлення обслуговування зовнішнього боргу, а також про використання валютного курсу як чинника зниження внутрішньої інфляції.

Як вирішувати ці проблеми? Звісно, що в цьому випадку вкрай недопустимою є штучна обвальна ревальвація, як це було у квітні 2005 р., коли валютний курс гривні підскочив на 4,8 %. Потрібно враховувати, що в умовах глобальної конкуренції всі країни, у тому числі США, намагаються захистити свій внутрішній ринок і підтримувати експортний потенціал механізмами не подорожчання, а навпаки — здешевлення національної валюти. Часто це виявляється далеко не простим завданням. Свого часу його не змогла розв'язати Японія. Як результат — рекордно високі темпи зростання у 1970—80-ті роки змінилися періодом економічної стагнації.

Акцентую на цьому, щоб підкреслити складність відповідного завдання, яке стоїть перед нами. Мова йде не лише про квітневу ревальвацію, а й про зниження імпортного мита, ліквідацію інвестиційних пільг і фактичне підвищення на цій основі, як про це йшлося вище, податкового навантаження, про вилучення 50 % прибутку держпідприємств без урахування того, що понад 60 % їхнього інвестиційного потенціалу формується за рахунок капіталізації прибутку. Якщо до цього приплюсувати підвищення залізничних тарифів та цін на енергоносії, то останнім часом маємо цілий комплекс просто згубних для конкурентоспроможності вітчизняного виробництва та економічної динаміки рішень. Порушується святе святих ринкової економіки: захист інтересів вітчизняного товаровиробника — основна функція уряду. Ми ж починаємо формувати преференції не національному капіталові, а нерезидентам.

Іще один штрих. Україна збирається вже у поточному 2005 році вступити до СОТ. Вітаю це прагнення. Ми багато зробили для цього у попередні роки. Однак потрібно розуміти, що при вступі до цієї організації практично кожна країна в якості захисного заходу конкурентоспроможності власної економіки використовує

механізми здешевлення національної валюти. Одне з підтверджень цього — досвід Китаю. Низький курс юаня є основою китайської експортної експансії. Чи можна собі уявити ситуацію, за якої перед вступом у СОТ Китай здійснив би ревальвацію? Це нонсенс.

Ми ж і в цьому діємо всупереч здоровому глуздові, не враховуючи й те, що частка експорту у структурі ВВП в нас перевищує 60 % (у Росії — менше 25 %). Це означає, що за інших рівнозначних умов 1 % зниження вартості експорту дає 0,6 % зменшення ВВП; у Росії ж — 0,25 %. Можна представити й інші розрахунки. Майже п'ятивідсоткова ревальвація гривні адекватна відповідному рівню зниження рентабельності українського експорту. В перерахунку на обсяги експорту товарів та послуг у 2004 р. (38 млрд дол.) це рівнозначно його зменшенню на 1,9 млрд дол. Такою є ціна рішення, про яке йдеться, хоча існують і позитивні (компенсаційні) чинники, про які йшлося вище.

Нарешті, потрібно враховувати й таку досить пікантну ситуацію. Долар у нас поки що є органічною складовою національної грошової системи. Згідно з офіційною статистикою НБУ на 1 січня 2005 р., у структурі грошової маси частка іноземної валюти складала 24,2 %. Слід обов'язково мати на увазі й доларові накопичення населення, які зберігаються поза банками. Це приблизно ще 25 %. Мова йде про об'єктивний феномен перехідної економіки, з яким не можна не рахуватися — тим більше що поза банками зберігають долари не багаті. Це в основному середні та бідні верстви населення. Для них обвальна (підкреслюю саме це) ревальвація — це водночас і втрата довіри і до національної валюти, і до НБУ, і до влади загалом.

З урахуванням цих та інших обставин ще раз наголосимо на недопустимості політики **форсованої ревальвації**. Грошова політика загалом консервативна за своїм змістом, і будь-які різкі зміни завжди супроводжуються негативними явищами. Потрібно діяти виважено і при запровадженні механізмів валютної лібералізації, на чому наполягають експерти МВФ. Вільно плаваючий валютний курс не застосовується нині практично в жодній із країн світу. Ми не можемо бути і в цьому винятком. Поступова ревальвація (1,0–1,5 % на рік) є доцільною за умов використання кредитних та фіскальних стимулів

експорту. Це відповідає правилам СОТ і широко практикується західними країнами. У Великій Британії, наприклад, понад 80 років діє Департамент гарантій експортних кредитів. Лише у 2003 р. ним видано кредитів експортерам на суму 1,4 млрд ф. ст. плюс 1,3 млрд — асигнування на страхування відповідних кредитів. При застосуванні подібних механізмів простір можливого зміцнення гривні стане більш широким. Добре знаю, що в НБУ працює чи не найбільш кваліфікований в нашій країні колектив економістів, і тому суспільство може розраховувати на більш виважені підходи до порушеної проблеми.

Загалом грошово-кредитна політика має обов'язково кореспондуватися з політикою економічного зростання, а також сприяти становленню благотворного інвестиційного клімату. Нам ще рано послабляти увагу до цього. Сказане стосується всіх без винятку аспектів економічних перетворень, у тому числі тих, про які йшлося у цьому розділі. Україна поки що суттєво відстає від розвинутих країн за рівнем ВВП, і для нас будь-яке уповільнення темпів зростання недопустиме. Хотілося, щоб нова влада була достатньо коректною у цьому.

Завершуючи розгляд питань економічної політики, ще раз хочу акцентувати увагу на проблемі **конкурентоспроможності нашої держави**. Саме цей показник, який охоплює низку не лише соціально-економічних, а й не-економічних (освіту, наукову базу, верховенство права, розвиток інформаційної інфраструктури, політичну стабільність та ін.) чинників і визначає потенціал прогресивного розвитку нації, вважається нині базовим у системі світових рейтингів. Влада поки що не може віднайти надійну точку опори у визначенні стратегії нашого розвитку. Збочення вліво та поступки минулому роблять ситуацію ще більш проблематичною. У представленому аналізі зроблено акценти на протилежному. Завершення всього комплексу ринкових перетворень та утвердження механізмів саморозвитку, з одного боку, та інноваційне оновлення економіки і забезпечення на цій основі сталого зростання конкурентоспроможності Української держави у широкому розумінні цих понять, з іншого, можуть стати основою такої стратегії.

**НОВІ
АКЦЕНТИ
СОЦІАЛЬНОЇ
ПОЛІТИКИ**

Вище вже йшлося про досить прикру ситуацію: за роки незалежності нам не вдалося створити соціальну систему, адекватну умовам ринкової економіки. Це не лише найслабша позиція реформ попереднього етапу, а й чи не найсуттєвіша суперечність нашої економічної системи. Соціальна сфера України у визначальних інституціях реалізує свої функції здебільшого за принципами соціалізму. Така ситуація має пояснення. Вона спричинена не лише і не стільки допущеними помилками. Потрібно враховувати інше: вирішення широкого кола проблем соціальної сфери, значна частка яких накопичилася ще за радянських часів, в умовах глибокої економічної кризи виявилось об'єктивно неможливим. Криза (а це й глибока гіперінфляція) поглинала всі фінансові ресурси. Реальні зрушення намітилися тільки у період економічного зростання, хоча зроблене за останні п'ять років ще далеке від потреб суспільства. Але позитивну динаміку цих процесів заперечувати не можна. Ось лише один доказ цього: якщо у 1994 р. середньомісячна номінальна заробітна плата працівників у доларовому еквіваленті становила 22 дол., у 2000 р. — 42 дол., то у 2002 р. — вже 70,9, а на кінець 2004 р. — 132,8 дол. Як бачимо, за роки економічного зростання (2000—2004) вона збільшилась у 3,2 раза. За цей час ВВП у доларовому еквіваленті зріс у 2,1 раза. Тож маємо півтораразове випередження темпів зростання заробітної плати порівняно із зростанням ВВП.

Зрозуміло, що і за такої динаміки заробітна плата лишається недостатньою. Водночас при аналізі цього питання треба бути реалістами і виходити з наявних об'єктивних можливостей, узагальнюючим індикатором яких є показник ВВП на одну особу, розрахований, звісно, не в абсолютних параметрах, а у відносних — на основі паритету купівельної спроможності національної грошової одиниці. У 2004 р. ВВП на одну особу в доларах за ПКС становив в Україні 6554 дол., тоді як у країнах Центральної та Східної Європи — 10 126 дол., зокрема у Польщі — 12 244, Угорщині — 15 546, Чехії — 18 357 дол. У Франції відповідний показник становив 26 345, а в Німеччині — 27 351 дол. Із цих даних, які, повторюю, характеризують економічний потенціал вирішення всього комплексу соціальних проблем кожної країни, й потрібно виходити.

У цій ситуації нова влада опинилася перед досить складною проблемою, пов'язаною з визначенням перспективної стратегії соціальних перетворень, яка б за своїми принципами та змістом, з одного боку, відповідала логіці завершальної стадії трансформаційного етапу — досягненню відповідних життєвих стандартів населення, а з іншого — кореспондувалася не лише з цілями збереження досягнутої в останні роки економічної динаміки, а й з проблемами інноваційних перетворень, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного виробництва. Напевне, немає необхідності доводити те, що це досить не просте питання поки що не знайшло свого вирішення. Взявши на себе під час виборчих перегонів надзвичайно високі зобов'язання щодо підвищення життєвого рівня різних верств населення вже у поточному році, влада концентрує свою увагу головним чином на забезпеченні суто кількісних параметрів відповідного зростання. Тим самим нагальні проблеми соціальних реформ вже вкотре відкладаються, дедалі більшою мірою поглиблюючи системну суперечність між в основному вже сформованою ринковою економікою і фактично неринковою за своїм змістом сферою соціальних відносин.

У зв'язку з цим більш оптимальною могла б стати інша позиція. Було б коректнішим, якби,

користуючись високою довірою населення, нова влада вдалася до більш виважених кроків — відійшла від продекларованих з трибуни Майдану соціальних обіцянок, відклавши їхню реалізацію на віддаленішу перспективу. Важливим у цьому міг би стати конструктивний діалог влади та суспільства стосовно основних засад національної стратегії соціальних перетворень. Переконаний, що суспільство із розумінням поставилося б до цього. Однак такого діалогу фактично не було під час виборчих перегонів, уникають його можновладці і у післяреволюційний період. Цей недолік має бути усунутий.

■ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЗИЦІЇ

Відразу окреслимо те, що потрібно врахувати, розглядаючи перспективи соціальної політики. Маємо виходити з того, що стратегія поєднання політики завершального етапу трансформаційних перетворень, як і політики економічного зростання, з активною і сильною соціальною політикою, яку нам ще належить опрацювати, передбачає не лише кількісне зростання тих чи інших параметрів добробуту людей, а й насамперед **підвищення якості життя населення**. Поки що ми не піднялися навіть до рівня концептуального обґрунтування цього завдання. Відстає від цього і наука. У нас багато академіків та членкорів, які переймаються проблемами розвитку соціальної сфери, а серйозних наукових напрацювань, які б активно впливали на суспільну практику, немає. Мені це добре відомо. Йдеться про наукове обґрунтування змісту нової хвилі соціальних реформ, метою яких має стати не лише остаточне подолання втрат соціальної сфери кризового етапу, а й вихід на принципово нові стандарти життєдіяльності населення порівняно з радянською епохою.

Якщо ми не зрозуміємо цього і не почнемо активно рухатися саме в такому напрямі, то повністю дискредитується весь смисл не лише започаткованих у 1991 р. трансформаційних реформ, а й високих суспільних очі-

кувань, сформованих Помаранчевою революцією. Проголошуючи необхідність поглиблення трансформаційних реформ, ми акцентували увагу на тому, що їхньою метою є не лише відхід від суто більшовицького принципу “виробництво заради виробництва”, а й радикальна перебудова всієї архітектури соціально-економічної системи суспільства — від її фундаменту до надбудови, де ефективна ринкова економіка розглядається не як самоціль, а як основа утвердження принципово нових стандартів якості життя населення. Ідеться про узгодження логіки здійснюваних реформ із логікою сучасного цивілізаційного розвитку, його гуманізацією, органічною підпорядкованістю соціальній функції, інтересам свободи та всебічного розвитку особистості. Завдання полягає в тому, щоб визначити і реалізувати принципи соціальних перетворень саме у такому напрямі.

Зазначена логіка стратегічних завдань соціальної сфери зумовлює необхідність по-іншому розглядати і проблему часового лагу трансформаційного процесу. Завдання, яке вирішувалося на попередньому етапі розвитку, — щодо утвердження критичної маси ринкових перетворень у реальній економіці — це принципово значущий, але за своєю суттю лише початковий етап трансформаційного періоду. Визначальний критерій цього періоду — системна перебудова відповідно до загальноцивілізаційних принципів та стандартів завдань соціального процесу. Проблема прилучення України до високих цінностей цивілізаційного прогресу, в тому числі європейських стандартів, зрештою, може розв’язуватися лише у відповідному контексті. Іншого тут просто не існує. Якщо розвиток людської особистості є мірилом загальноцивілізаційного прогресу, його основним критерієм, то й кінцева мета перехідного періоду має бути аналогічною.

На початковому етапі системних перетворень ми цілком справедливо акцентували першочергову увагу на ринкових трансформаціях. Звісно, що нам потрібно активно працювати у цьому напрямі й далі, завершити вже розпочате, усунути наявні системні деформації. Водночас базові акценти у політиці реформ мають переміститися у площину насамперед якісної перебудови

соціальної сфери.⁷ Не екстенсивне, суто кількісне зростання соціальних параметрів, а утвердження якісно нових стандартів розвитку соціальної сфери — в цьому суть нового порядку денного політики реформ у відповідному сегменті. Потрібно поєднати процеси вдосконалення ринкових відносин і якісної перебудови соціальної інфраструктури. Сфера ринкових відносин як така має розглядатися у широкому контексті, у поєднанні, з одного боку, з проблемами гуманізації всіх ланок економіки, її, як кажуть на Заході, “олюдненням”, з іншого — із системними змінами безпосередньо соціальної сфери. Забезпечити на ділі реалізацію високих принципів Помаранчевої революції, вимог Майдану, сформувавши весь комплекс економічних передумов демократизації суспільства, всебічного розвитку та духовного збагачення особистості, її реальної свободи можна лише на основі такого підходу. Важливо, щоб нова влада піднялася до усвідомлення саме такої логіки нової соціальної політики, забезпечила реальний рух уперед саме у такому напрямку.

З огляду на це маємо відчутти специфіку поточного моменту. Девальвація ціннісних основ політики ринкових реформ значною мірою визначається недостатністю їхніх соціальних орієнтирів. Суспільство якоюсь мірою погоджувалося з цим на етапі економічної кризи і первинної ринкової трансформації. Однак минуло вже п'ять років економічного піднесення. Змінилася влада. Але ситуація у принциповому плані не змінюється. За відсутності відповідних перетворень люди дедалі більше починають ставити перед собою запитання: а, власне, за що ми боролися під час Помаранчевої революції, куди нас ведуть нові лідери — ті, кому ми передовірили владу і хто називає себе реформаторами? Зарплата і пенсії зростали й раніше. Ціни (за винятком 2004 року — року виборів) були достатньою мірою стабільними. Нині ж мають бути відчутними більш глибокі системні перетворення соціальних відносин.

Потрібно започаткувати відповідні процеси. Це можна зробити лише на нинішньому етапі розвитку — старті нового етапу економічної політики, протягом якого мають нарешті сформуватися не лише контури, а й сама

споруда суспільства, в якому нам, нашим дітям, онукам і правнукам доведеться жити. Період, в який вступило наше суспільство, це і є завершальний період зведення й облаштування відповідної споруди, в якій кожен метр її житлової площі працював би на людину, був підпорядкований її інтересам, створенню для неї відповідного комфорту, забезпечення її прав і свобод.

Нарешті, ще одна базова позиція. Для нинішнього етапу дуже важливим є усвідомлення не лише новою владою, а й суспільством загалом, того, що соціальність системних перетворень не означає адекватного зростання соціальних витрат безпосередньо держави, відтворення небезпечних патерналістських устремлінь. Соціальність, як і соціальна справедливість, не має нічого спільного із прагненнями знову перекласти відповідальність за свою долю на плечі держави. Вище вже йшлося про загрозу рєанімації під впливом Помаранчевої революції відповідних устремлінь, про їх штучний підігрів на рівні не лише депутатського корпусу (як це було й раніше і з чим доводилося вести нележку політичну боротьбу), а й окремих урядовців, які, мабуть, ще не позбулись архіреволюційного пафосу і до кінця не усвідомили, в яке саме крісло їх посаджено волею Майдану.

Нова влада ніколи не зможе зробити реальних кроків уперед в реалізації новітніх завдань соціальної політики, якщо не перейметься тим, що не держава, а насамперед ринок спроможний на ділі забезпечити принципи соціальної економічних перетворень та соціальної справедливості, гарантувати соціальну, а відтак і політичну стійкість суспільства. На відміну від збанкрутілого принципу “виробництва заради виробництва”, що впродовж багатьох десятиліть втілювався на теренах СРСР, лише ринкова економіка працює на задоволення потреб споживача і вже в цьому сама по собі є соціальною. Це добре відомо із нашого власного досвіду. За 70 років свого існування радянська влада не змогла розв’язати одну із базових позицій добробуту — забезпечення достатньої пропозиції споживчих товарів. Черги в магазинах — це не епізод, а невід’ємний атрибут соціалізму. Не соціалізм, а насамперед ринкова економіка ставить у центр економічної системи людину та її потреби. З урахуванням

цієї базової передумови можна виділити принципи соціальної політики, якими на нинішньому етапі розвитку слід керуватися.

По-перше, потрібно виходити з того, що держава, будучи зацікавленою в добробуті своїх громадян, у дійсності не має у своєму розпорядженні більш дієвого засобу, ніж постійна робота, спрямована на вдосконалення, зміцнення та підвищення ефективності вже створених ринкових механізмів, посилення їхньої соціальної складової. Тож турбота держави щодо підтримки й розвитку ринку має розглядатися (у суто методологічному плані) і як важлива складова її соціальної функції.

По-друге, держава має бути свідомою того, що соціальна справедливість, яку вона повинна гарантувати своїм громадянам, передбачає **рівність шансів на старті**, однак це зовсім не означає рівність кінцевих результатів. Потрібно не елімінувати, а навпаки — підтримувати принцип змагальності у сфері соціальних відносин. Змагальність — це невід'ємна складова свободи. Вона дає можливість суспільству з'ясувати, хто є дієвішим у вирішенні того чи іншого завдання, які методи та механізми є найбільш оптимальними для реалізації відповідних цілей; вона, нарешті, змушує людину максимально мобілізувати свої сили, здібності й творчу енергію, аби бути в числі перших. Ущемлення принципу змагальності в соціальній сфері є прямим обмеженням свободи особистості, її вільного розвитку. Тож коректною соціальною політикою може бути лише така політика, яка посилює позиції індивіда як на старті, так і у процесі змагальності.

По-третє, об'єктом соціальної благодійності держави та її соціальної опіки мають бути лише незаможні верстви населення, які потребують суспільної підтримки і не мають можливості самостійно забезпечити для себе прожитковий мінімум. Середні й заможні верстви мають автоматично позбавлятися відповідної підтримки. Для них має діяти принцип індивідуальної відповідальності за самого себе. Водночас держава повинна застосовувати інструменти й механізми соціального вирівнювання, оскільки надто великий розрив у розподілі доходів і майна породжує соціальні, економічні та політичні проблеми. Потрібно враховувати й інший базовий принцип ефективної організації сфери соціальних відносин. Він зводиться до простої формули: чим багатше суспільство,

тим нижча в ньому соціальна диференціація і тим менше осіб, що потребують соціальної опіки держави. Звідси обов'язок політиків, що отримали владу, — не “підспівувати” соціальному популізмові, не підривати, а, навпаки, зміцнювати ринкові механізми відтворення робочої сили, її ефективного використання. Суспільство не може “проїдати” більше, ніж воно створює.

Розумію, що визначені принципи нової соціальної політики надзвичайно складні щодо практичної реалізації. Ми не змогли повною мірою втілити їх у життя на попередньому етапі. Ми зупинилися перед цим. Нині ж потрібно йти далі. **Забезпечення не лише кількісних, а передусім якісних параметрів розвитку соціальної сфери, вихід на принципово нові стандарти життєдіяльності населення порівняно з радянською епохою можливі лише на цій основі.** Йдеться, власне, про відчутне розширення сфери соціальних зрушень, органічне поєднання інструментів ринкових та соціальних перетворень, економічної та соціальної політики у цілісний функціональний механізм.

У зв'язку з цим однією з ключових функцій нової влади на нинішньому етапі має стати турбота про гуманізацію виробничої сфери, передусім відносин власності, наповнення їх соціальним змістом, утвердження механізмів конструктивної взаємодії праці й капіталу, подолання ознак антагонізму між ними, що дедалі більше даються взнаки. На жаль, поки що нова влада не піднялася саме до такого розуміння відповідного аспекту соціально-економічних трансформацій. Штучне обмеження соціальної сфери лише завданнями державного благодійництва є нині чи не найбільш вразливим сегментом здійснюваних перетворень.

ГУМАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЧОЇ СФЕРИ

Якщо подивитися на здійснювану нині політику соціальних реформ, то вона поки що здебільшого кореспондується з проблематикою, яка стояла на порядку денному західних країн у XIX ст., коли значна частина соціальних проблем пов'язувалася із заробітною платою, пенсіями, іншими соціальними виплатами. У XX ст., особливо в його другій половині, форми розв'язання соціальних проблем змінилися: вони, з одного боку, перемістилися у фундамент економічної системи (остання набула ознак не просто економічної, а соціально-економічної структури), з іншого — набули публічно-правового статусу. Їхнім визначальним інструментарієм стали процеси, пов'язані з плюралізацією приватної власності, її демократизацією, розвитком малого підприємництва, створенням на цій основі найширшої верстви власників, що працюють, різнобічним зміщенням інтелектуальної власності, її надійним захистом, утвердженням механізмів конструктивної взаємодії між працею й капіталом та ін. Ці питання вже порушувалися вище. Однак вони не лише стосуються виробничої сфери та реальної економіки, а й мають пряму дотичність до утвердження в суспільстві конструктивного соціального середовища, створення умов формування середнього класу, реалізації свободи й вільного розвитку особистості. Як підсумок — приватна власність перетворюється на базову платформу соціалізації суспільства, на головного гаранта свободи і вільного розвитку особи.

Одним із перших науковців, що привернув увагу до цих процесів, був Пітирим Сорокін. Він назвав це явище дифузєю власності, вбачаючи в ньому реальну протилежність революційній теорії К. Маркса, основні економічні постулати якої базувалися на обґрунтуванні закономірності поглиблення диференціації власності. "Занадто гучно було б назвати цей процес революцією, — підкреслював П. Сорокін, — однак не буде перебільшенням, якщо сказати, що дифузія власності, яка набула

значних розмірів у США та європейських країнах, цілком спростовує теорію К. Маркса. Концентрація промисловості зовсім не означає концентрацію багатства в руках небагатьох, як думав К. Маркс^{2*}. Цю ідею поділяв і відомий німецький учений В. Ойкен. Він писав, що завдяки насамперед плуралізації (дифузії) власності “вдалося наблизити вирішення соціального питання зовсім іншим чином, ніж це передбачав Маркс”^{2**}.

Отже, не лише наукою, а й суспільною практикою було доведено, що суспільна власність, яку обстоювали К. Маркс і Ф. Енгельс і на утвердження якої було зроблено ставку країнами тоталітарного соціалізму, та кардинальне (на рівні сучасного розуміння) вирішення соціального питання є несумісними. Вимушений знову акцентувати на цьому питанні, аби ще раз підкреслити принципову некоректність визначених новим урядом кроків щодо можливої реанімації державної власності. Це, повторимо, політика повернення назад. Колективна власність, як і державна, пригнічують свободу й стримують ініціативу людини, роблять її малозначущою в соціально-економічному процесі, “гвинтиком”, яким легко командувати. Один із відомих вітчизняних політиків настійливо називає пересічного громадянина “маленьким українцем”. Мені стає дуже прикро, коли чую подібне. Бачу в цьому залишки прокомуністичної ментальності, хоча дана особа має високий політичний рейтинг і називає себе націонал-демократом.

Як про це йшлося у попередньому розділі, за умов панування державної власності посилювалося відчуження людини. Таке відчуження досягло у нашій країні апогею за часів тоталітарного режиму: державна власність стала основою розширеного відтворення партійно-бюрократичного апарату й особистого привласнення ним створюваного суспільного багатства. Варто нагадати й те, що більшовизм у цьому не був винятком. Як писав Е. Фромм, до таких самих дій вдавався й націонал-соціалізм Німеччини. “За відсутності приватної власності слово “соціалізм”, — писав він, — стало брехливим, бо в

^{2*} Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. С. 320.

^{2**} Ойкен В. Основные принципы экономической политики. Москва, 1995. С. 259, 260.

цьому випадку населенням маніпулює всесильна бюрократія; навіть якщо така система управління й здатна діяти в економічних інтересах держави, вона неодмінно суперечить розвиткові свободи та індивідуалізму”^{*}.

Під час перебудови відносин власності ми ще недостатньо просунулися вперед, щоб забезпечити належним чином їх демократизацію та реальну плюралізацію, органічно пов'язати відповідні реформи із завданнями соціального розвитку. У процесі первісного накопичення капіталу ми йшли шляхом утвердження не сучасних механізмів приватної власності, на яких нині базується західна економіка, а механізмів класичного капіталізму XVIII—XIX ст. Тож і в цих питаннях ми фактично рухалися у напрямі, який визначає не сучасні цивілізовані принципи відносин власності, а ті, що спостерігалися на ранніх етапах капіталістичного суспільства — з усією гамою найгостріших суперечностей та деструктивності. Лише цим можна пояснити відсутність будь-якого правового захисту майже 18 млн дрібних акціонерів та власників земельних паїв, які за умов ефективної державної політики могли б стати досить широкою базою формування середнього класу. Однак цього не сталося. На мою думку, ми просто не розуміли й, напевно, достатньою мірою не розуміємо й тепер (маю на увазі не лише державні інституції, а й приватні структури, які об'єктивно чи не найбільше мають бути зацікавлені саме в такому перебігу подій) ключового значення саме цієї проблеми в радикальній перебудові всієї сфери соціальних відносин, успадкованої від тоталітарного режиму.

В аналогічному контексті має розглядатися й питання, що визначає взаємозалежність демократії та створення економічних умов для всебічного розвитку особистості. Ми зобов'язані враховувати те, що демократія можлива лише всередині системи, заснованої на приватній власності, де остання є фундаментом утвердження свободи і рівних прав особистості. Все це органічно пов'язане в один вузол. Демократія, як і громадянське суспільство в цілому, за своєю суттю — унікальні “пристрої” для захисту свободи людини. Саме тому вони мають являти

^{*} Фромм Э. Бегство от свободы. С. 227.

собою становий хребет соціальної політики, яку ми на етапі пореволюційного розвитку покликані наповнити якісно новим змістом.

Мене можуть запитати: чи не запізно порушуються саме ці проблеми, адже переробляти завжди складніше, ніж розпочинати?

Зізнаюся з усією відвертістю: багато з цих питань стали очевидними в усьому своєму змістовому обсязі лише тепер, коли проблеми довгострокової стратегії завершального етапу трансформаційного процесу переходять із загальних (раніше багато в чому суто теоретичних) уявлень у площину реальної практики. Всі попередні роки ці питання, природно, залишалися в тіні. Жорстка політика подолання економічної кризи, яка домінувала, не могла безпосередньо пов'язуватися з відповідними завданнями.

Позначається й інше: після Помаранчевої революції (несподівано для багатьох, у тому числі для мене) почала реанімуватися проблема державної власності і водночас ставитися під сумнів власність приватна. Розставлені вище акценти щодо взаємозалежності механізмів приватної власності й розвитку соціальних відносин, як і демократизації суспільства, дають можливість зрозуміти, наскільки виваженою має бути відповідна політика. Поступова стабілізація виробничих процесів та перехід економіки до фази зростання створюють об'єктивні передумови для внесення істотних корективів і у цю сферу суспільного розвитку.

Праця та капітал: відносини партнерства. Соціальна складова демократизації виробничого процесу, його гуманізації має ще одну конче важливу складову, яку нам на попередньому етапі реформ також не вдалося реалізувати. Йдеться про формування цивілізованих відносин між працею та капіталом. Тут декілька аспектів, які маємо враховувати.

По-перше, це подолання антагонізму у стосунках робітників і капіталістів, притаманного раннім етапам розвитку західного суспільства. Нині ці відносини наповнюються іншим змістом. Трансформуються самі основи виробничих зв'язків, набуваючи ознак партнерства

й співробітництва. Як писав нобелівський лауреат П. Семюелсон, відносини, про які йдеться, набувають економічної симетрії. З одного боку, на зміну відносинам купівлі—продажу робочої сили прийшли відносини її колективно-договірної оренди, з іншого — колективи працівників виступають по суті в ролі орендарів капіталу і втілених у ньому засобів виробництва. Мова йде про те, що за нових умов праця здатна таким самим чином відігравати роль наймача капіталу, як і капітал — наймача праці.

По-друге, відносини “праця — капітал” передбачають докорінні зміни і в системі управління. Відбувається інтеграція безпосереднього виробника (особисто або через своє представництво) у структури управління виробничим процесом, обміну та розподілу виробленого продукту. На практиці це виявляється у найрізноманітніших системах, що сприяють подоланню відчуження виробника від особистої участі в управлінні. Основна мета сучасного менеджменту — зробити кожного виробника співучасником прийняття управлінських рішень. Не субординація, а асоціація учасників виробничого процесу — такий визначальний принцип системи управління, що утверджується.

По-третє, виявом змін, про які йдеться, є й ті суттєві перетворення, що відбуваються в організації праці, її “олюдненні”. Маються на увазі гуманізація безпосередньо виробничого процесу, збагачення його змісту, інтелектуалізація та ін.

Знову торкнуся питання, яке, напевне, виникає в читача: можливо, всі ці проблеми мають право лише на суто теоретичний розгляд? Саме так раніше здавалося і мені. У 1996 р. вийшла друком моя книга “Кінець тоталітарного соціалізму, що далі?”, в якій я вперше спробував порушити питання соціальної політики у відповідному контексті. Однак тоді, в умовах глибокої економічної кризи, мені і в голову не приходила думка про можливість їх практичного втілення. Нині інша ситуація, нині їх реалізація є нагальною необхідністю.

У мене, як і у багатьох моїх колег-науковців, викликає спротив словесний бум щодо нашого прогресу в євроінтеграційній політиці. Але з чим ми збираємося йти в Європу у сфері соціальних відносин, у тому числі відносин між працею і капіталом? З реаліями ХІХ ст.?

Вже багато років не може визначити поле своєї діяльності Міністерство соціальної політики. Знаю, що не раз лунали пропозиції про передання його функцій Мінекономіки. Я ж пропоную новій владі інше: покладіть на це міністерство завдання, що стосуються реалізації насамперед обґрунтованих вище перетворень. Питання про те, як зростатиме заробітна плата медиків чи інших працівників — це не справа міністра соціальної політики, це справа Мінфіну. Давайте будемо ефективними і в цьому. Ми говоримо, що проблема євроінтеграції — це наше внутрішнє “домашнє завдання”. То, можливо, й слід розпочинати з відповідної адаптації соціальної сфери.

Зростання вартості робочої сили. Серед широкого комплексу проблем, які визначають нові акценти соціальної політики, надзвичайно зловбоденною і такою ж мірою складною є проблема суттєвого підвищення (можливо, на цілий порядок) вартості робочої сили — найбільшої цінності держави. Напевне, немає потреби переконувати в тому, що низька вартість робочої сили є феноменом, успадкованим від старої адміністративної системи. Тому весь смисл дальшого поглиблення трансформаційних процесів та ринкових реформ має бути органічно пов’язаний із кваліфікованим розв’язанням саме цієї проблеми.

Знову пошлюся на західний досвід: читачеві, напевно, добре відомо, що на відміну від колишнього СРСР основою відродження Західної Європи та Японії у повосенний та наступні періоди був саме випереджальний розвиток соціальної сфери, інвестиції у “живий капітал”. Відповідно зростали й реальні доходи населення. З огляду на це можна зазначити: все те, чого Захід досяг за останні 25—30 років, базується саме на випереджальному зростанні вартості робочої сили й відповідно платоспроможного попиту населення. Це саме можна сказати й про досвід постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи. Реальне зростання виробництва розпочалося в них лише тоді, коли середньомісячна платня підвищилася до 300 дол. і більше.

Не можу не згадати у зв’язку з цим М. Вебера, який у своїй класичній книзі “Протестантська етика і дух

капіталізму”, опублікованій ще 1906 р., наголошував: “Із суто ділового погляду низька заробітна плата не може бути опертям капіталістичного розвитку в усіх тих випадках, коли йдеться про виробництво, яке потребує кваліфікованої праці, пов’язане з використанням дорогих машин, що легко виходять з ладу, і взагалі потребує належного рівня уважності та ініціативи. В таких випадках низька заробітна плата не виправдовує себе й дає зворотний результат”*. Тому уявлення про те, що “низька оплата праці й високий прибуток перебувають у прямому зв’язку”, М. Вебер називає наївними. Це, за словами видатного німецького вченого, “лейтмотив докапіталістичного ставлення до праці”. Висока оплата праці — не лише її продуктивність, не лише висока відповідальність, а й якісно новий спосіб мислення працівника”**.

Водночас хочу наголосити й на тому, що проблема, про яку йдеться, набуває особливої гостроти і у зв’язку з реалізацією завдань сталого економічного зростання. У нас немає розуміння того, що низька заробітна плата не тотожна дешевій праці та економії витрат виробництва. Коли заробітна плата не забезпечує фізіологічного мінімуму, потрібного для існування, продуктивність праці за суто кількісними показниками падає значно швидше. На цю закономірність указував і М. Вебер. Є тут і інший аспект: однією з вирішальних умов сталого зростання виступає формування багатосегментного, у тому числі споживчого, платоспроможного попиту. Чудес в економіці не буває. Буде платоспроможний попит — буде й зростання виробництва. Ресурсова база й те, що називається факторами виробництва, в багатьох галузях у нас є достатніми.

Слід, нарешті, враховувати, що без наявності платоспроможного попиту не відбудеться становлення ні національного ринку, ні національної економіки. Одними лише гучними гаслами тут не допоможеш. Коли ми не зможемо кардинально змінити ситуацію, що склалася, то зусилля забезпечити незворотність виходу економіки з кризи та сформувати ефективні, притаманні

* Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. С. 57.

** Там само. С. 56, 57.

ринковій економіці джерела її зростання, залишаються марними.

Ця проблема має й інші аспекти. Назву лише деякі з них.

По-перше, висока вартість робочої сили — основний важіль нашого дальшого технічного прогресу. Ми часто ставили перед собою запитання: чому попередня адміністративна економіка відторгала від себе відкриття, що давала наша науково-технічна думка? Причина зрозуміла: низька вартість одного з основних виробничих ресурсів — робочої сили. Якщо вона висока, вигідніше запроваджувати нові технології, що здешевлюють виробництво. А якщо низька, то запроваджувати технічні нововведення у виробництво просто немає потреби. Його обсяги можна збільшити екстенсивно — шляхом залучення додаткової дешевої робочої сили. Коли ми не зрозуміємо цієї простої істини, то залишатимемося приреченими в головному — у науково-технічному прогресі нашого виробництва в усіх його галузях, зокрема в сільському господарстві, де діють ті самі об'єктивні закони.

По-друге, висока вартість робочої сили — найважливіший, а головне найстабільніший, ресурс нагромадження. Це водночас і проблема якісного відтворення висококваліфікованої робочої сили, її міграції. Якщо у Польщі висококваліфікований програміст отримує понад 8 тис. дол. на рік, то в нас у чотири—п'ять разів менше. Ще більша різниця в оплаті праці фахівців військових спеціальностей. Коментарі тут зайві.

По-третє, висока ціна робочої сили — це стабільні бюджетні надходження та надходження до Пенсійного фонду, що також має велике значення.

Є й інші вагомні докази переваг, яких набуває економіка із суттєвим зростанням вартості робочої сили. В даному разі не торкаюся соціально-політичних аспектів цієї проблеми, які, певен, також є досить зрозумілими.

Ідеться, повторюю, про дуже складні питання. Над їх реалізацією доведеться працювати не один рік, і поспішність може в цьому лише нашкочити. За період 2000 — 2004 рр. середньорічна заробітна плата в Україні зросла від 230 до 704 грн, а на багатьох підприємствах вона перевищувала 1500 грн. Нова влада ставить перед собою більш амбітні завдання. Це добре. Але цей процес не може втілюватися в життя суто адміністративними

важелями. Його основою має бути підвищення продуктивності праці. Лише в цьому випадку зростання заробітної плати не призводить до інфляції. Так було у попередні роки і підтверджується статистикою: у 2000—2003 рр. темпи зростання продуктивності праці навіть випереджали відповідні розміри її оплати. У 2004 р. цю пропорцію було із зрозумілих причин порушено. Наслідки очевидні — одразу виросли параметри інфляції. Нова влада також ігнорує вказану залежність.

Потрібно враховувати й іншу пропорцію. Зростання продуктивності праці утворює реальні передумови відповідного зростання і частки заробітної плати у структурі собівартості продукції. У 2004 р. вона становила всього 13,6 %. Це один із найнижчих показників вартості праці в Європі. Ми хочемо утвердити себе як європейська держава, що має вагомий економічний потенціал і прагне посісти гідне місце в цивілізованому світі. Тому маємо зрозуміти: візитною карткою сучасної цивілізації є висока вартість робочої сили. Все решта — похідне від цього. Але вирішувати дану проблему потрібно економічно грамотно, не порушуючи об'єктивних пропорцій, про які йдеться.

Тепер про інше. Починати доцільно не зі штучного підвищення платні чиновництву і бюджетникам загалом, як до цього вдаються нині, а із стимулювання вартості робочої сили, зайнятої у сфері виробництва, зростання продуктивності якого створюватиме необхідні передумови, з одного боку, для зміцнення бюджетної сфери, а з іншого, дає антиінфляційний ефект. Усе це зрозумілі речі. Йдеться про нашу перспективу, про одне з корінних стратегічних завдань нового етапу розвитку нашої економіки, й тому маємо вести в цьому напрямі активний пошук.

Про ще одну проблему, яка тісно пов'язана з попередньою.

Мається на увазі те, що в умовах глибокої економічної кризи у держави не було достатніх можливостей для соціального маневру, і вона змушена була концентрувати всю увагу головним чином на захисті малозабезпечених верств населення. Логіка нового етапу передбачає інше: основні акценти соціальної політики мають дедалі

більше зосереджуватися на населенні, яке працює. Не послаблюючи піклування про малозабезпечених (це було й залишається справою держави), соціальна політика має крок за кроком утверджувати умови, що даватимуть можливість кожному трудівникові підвищувати свій добробут за рахунок особистого трудового внеску, підприємництва та ділової активності, реалізації отриманої у процесі приватизації частки державної власності.

За такої постановки питання на перше місце виходить проблема **глибокого реформування системи заробітної плати.** Потреба докорінних змін, передусім у цій сфері, є істиною, яка сьогодні очевидна для всіх. Нинішні принципи організації оплати праці в багатьох випадках базуються на неринкових засадах. Вони не враховують належним чином особистого внеску трудівника в результати праці, що призводить до цілковитої втрати стимуляційної функції заробітної плати, до сумнозвісної зрівнялівки.

Світовий досвід переконує в необхідності зробити й наступний крок: **маємо вже найближчими роками запровадити систему державно регульованої, обов'язкової для всіх секторів економіки мінімальної погодинної заробітної плати.** Таке завдання ставилося перед урядом ще кілька років тому, однак Верховна Рада весь час блокувала його. Нині ситуація змінилася. Прискорення динаміки заробітної плати може забезпечуватися через механізми державного регулювання зазначеного стандарту. Інших інструментів впливу на відповідні параметри у держави не існує.

Ось один із прикладів, що характеризує цю проблему. За оцінками Steel Consult International, одна година праці західноєвропейського сталевара коштує нині 43 дол., американського — 41, японського — 40 дол. Водночас за аналогічно виконувану працю наш сталевар отримує всього 2,5 дол., а російський — 3,0 дол. Ідеться про галузь, яка глибоко інтегрована у світові ринки, тому зазначений розрив у погодинній оплаті праці не може мати будь-яких аргументованих пояснень. Це слід виправляти. Інструментом впливу держави на це рішення може бути лише офіційно регульована мінімальна погодинна заробітна плата.

Далеко не однозначною є і **проблема зайнятості**. Не може не викликати схвалення прагнення нової влади забезпечити утворення 5 млн нових робочих місць, хоча я належу до тих, хто вважає такі обіцянки нереальними. Але суть проблеми не лише у цьому. Рівень безробіття в Україні, обчислений за методологією МОП, становить 9,1 % (2004 р.). Це вдвічі менше, ніж у Польщі та деяких інших країнах Центральної та Східної Європи. У зв'язку з цим виникає запитання. Чи потрібно й далі за будь-яких умов зберігати низький рівень заробітної плати й відтак штучно утримувати досить високий рівень офіційної зайнятості в цілому ряді галузей економіки, в тому числі у бюджетній сфері? Можливо, слід зробити рішучі кроки у протилежному напрямі: суттєво підвищити рівень оплати праці та відповідальність керівників усіх рангів (серед них — і державних установ) за істотне зростання платні й водночас свідомо піти на деяке зниження зайнятості та зростання рівня безробіття? Хотів би, щоб читач добре усвідомив те, що поза цією дилемою позитивних вирішень проблеми стимулювання висококваліфікованої інтенсивної праці, як і виробництва загалом, не існує.

Логіка ринкової перебудови соціальної сфери ґрунтується саме на цьому. Ми зобов'язані, з одного боку, зробити все можливе, щоб підняти мотивацію до праці. Без цього ми не забезпечимо стабільно високі темпи економічного зростання. З іншого боку, маємо опрацювати комплексну програму захисту тих, хто тимчасово поповнить лави безробітних. До цього нам потрібно ретельно готуватися. Головне тут — продумані до подробиць, вельми виважені кроки. Помилитися ми не маємо права, але не маємо права й цим зволікати.

Ще одне питання, оминати яке, розглядаючи нагальні проблеми соціального захисту населення, неможливо. Йдеться про **діяльність профспілок**. На Заході вони інтегровані у систему соціальних відносин і відіграють у ній досить істотну роль. Права профспілок гарантуються чинним законодавством, а у США, приміром, ще 1935 р. засновано Національне управління з трудових відносин, обов'язком якого є нагляд за тим, щоб підприємці не застосовували проти профспілок "нечесні дії".

Перехід на вищий ступінь соціально-економічних перетворень потребує налагодження дійової системи соціального партнерства, яка передбачає функціонування ефективного механізму консолідації дій держави, підприємств, у тому числі приватного сектора економіки, та найманих працівників у вирішенні невідкладних завдань соціальної політики. Зроблене нами у цій сфері може розглядатися лише як перші, досить скромні кроки. І це зрозуміло: сучасна система соціального партнерства на Заході формувалася впродовж усього попереднього століття.

Стає дедалі очевиднішим: держава має освоїти механізми активного впливу на процеси взаємовідносин між працею та капіталом, виявляти повсякденну турботу про наповнення їх соціальним змістом, про їх гуманізацію. Не можна вважати нормальним явище, коли приватний сектор економіки, що зміцнює свої позиції, цілком усунувся від вирішення широкого комплексу відповідних проблем, переклавши всі соціальні витрати на плечі держави. У США, Канаді, Німеччині, інших країнах Заходу соціальні інвестиції корпорацій та фірм сягають 40 і більше відсотків загального обсягу їхніх витрат. Становище, що склалося в нашій економіці, слід обов'язково змінити. Є достатньо цивілізованих способів, напрацьованих світовою практикою. Нова влада має розробити дієві механізми їх реалізації.

Соціальна та політична стабільність держави — основа сприятливого ділового клімату. За це потрібно платити, зокрема й на рівні приватних структур. Переконаний у тому, що представники ділових кіл та великого бізнесу, глибоко усвідомлюючи, що не можна бути багатим і щасливим, якщо поряд бідні та знедолені, цілком згодні з такою постановкою питання. Сьогодні значно зростає ціна управлінських помилок. Будьмо ж об'єктивними в оцінках того, що відбувається після Помаранчевої революції. Адже на карту ставиться надто багато, у тому числі вистраждана не одним поколінням українського народу незалежність нашої держави. Тож маємо бути більш конструктивними, робити все, аби не припускатися стратегічних прорахунків. Ми маємо навчитися жити, будувати нове суспільство з найменшими

соціальними втратами. Шляхом подолання наслідків тоталітарних режимів прямують сьогодні десятки держав Європи і Азії. Накопичується досвід, зокрема й наш власний. Необхідно лише навчитися ним користуватися. Дай, Боже, нам у цьому зваженості та мудрості.

ПОЛІТИКА ДОХОДІВ

Надзвичайно гострою для України проблемою є здійснення політики доходів, подолання на її основі глибокої майнової диференціації, що давно вже перевищила рівень, який визначає поріг соціальної стабільності. Розрахунки показують, що нинішній рівень диференціації доходів в Україні відповідає рівневі соціальної диференціації країн Заходу в останній третині XIX ст. — періоді формування більшовицької ідеології та передумов соціалістичної революції. Нині ми день у день відтворюємо такого ж роду об'єктивні передумови більшовизму. Антиєвропейський вектор українських реформ утверджується насамперед на цій основі. Це потрібно визнати: у питаннях, які стосуються поглиблення майнової диференціації населення, ми не наближаємось, а, навпаки, весь час віддаляємось від європейських цінностей.

Хочу привернути увагу до такої статистики. Якщо в Чехії, Угорщині та Польщі доходи 10 % найбагатших сімей перевищують доходи бідних у 4,5—5,5 раза, то в нас — більш як у 12—14 разів. І це без урахування того, що значна частина доходів багатих перебуває у тіні. Для порівняння зауважу, що рівень поляризації суспільства становить у Китаї — три рази, в Японії — шість, у Німеччині — сім, у США — 14 разів.

Іншою є ситуація в країнах Латинської Америки: у Бразилії зазначена диференціація доходів складає 25,7 раза, а у Панамі — навіть 30 разів. Можна назвати й таке: за спостереженнями російських соціологів, на кінець першого півріччя 2000 р. співвідношення 10 % населення, що має найвищі доходи, і 10 % найбідніших становило у

Москві 47 разів. І це також при тому, що бідні декларують усі свої доходи, а багаті — далеко не всі.

Прямим результатом такої диференціації доходів є **проблема бідності**, яка набула для нас, особливо в роки економічної кризи, крайньої гостроти. Всупереч поширеній думці бідність не з'явилася в Україні з початком реформ. У будь-якій країні, у будь-якому суспільстві є люди, які з різних причин вимушено позбавлені доступу до праці, до якісного житла, освіти, охорони здоров'я. Вони мають низькі доходи, і їхній рівень життя не відповідає національним стандартам. Не була винятком і УРСР: за оцінками міжнародних експертів, на рубежі 1980—90-х років рівень бідності становив 20 %. У 2001 р., за даними одного з провідних фахівців із цих питань Е. Лібанової, за критерієм споживання бідними в Україні могло бути визнано 27,8 % населення, тобто 13,7 млн осіб. Ці дані підтверджуються і міжнародними експертами. У наступні роки відбулося деяке покращання, однак загальном рівень бідності в нашій державі залишається досить високим.

Вже йшлося про те, що **основою подолання бідності може бути одне-єдине — загальне зміцнення економічного потенціалу держави**. Водночас цілком реально постає й інша проблема: паралельно із зростанням національного багатства посилюється диференціація доходів. Нагадаю, що пропорція 1 : 10—12 у доходах найменш і найбільш заможних верств населення вважається межею стабільності суспільства. Далі цієї межі накопичується вибухова маса, яка веде до неодмінного соціально-політичного напруження та дестабілізації.

Ця проблема глибоко досліджена П. Сорокіним. Розглядаючи процеси диференціації доходів у країнах Заходу, відомий американський соціолог указував на існування певної "точки насичення", далі якої суспільство не може просуватися без ризику крупної катастрофи. Коли ж вона досягається, соціальна будова падає, а її верхні шари повалюються. Як це відбувається — чи шляхом революції, чи реформ, чи шляхом оподаткування, суті справи не змінює *. У П. Сорокіна

* Сорокін П. Человек. Цивилизация. Общество. С. 331.

співвідношення у доходах 1 : 10 є саме тією “точкою насичення”, за якою починають формуватися не лише соціально, а й політично небезпечні ризики. Звісно, що йдеться про досить умовний критерій, який має застосовуватися диференційовано щодо різних країн. Однак його використання може бути корисним, зокрема при аналізі процесів, що відбуваються у нашому суспільстві, де рівень диференціації суттєво перевищує критичні параметри.

Яким чином виходили із цієї ситуації країни Заходу? Найбільш дієвим механізмом подолання критичної диференціації там стало не механічне підвищення бюджетних асигнувань, як це робиться в нас, а застосування прогресивної шкали прибуткового податку. Так, у США в 1965 р. максимальна ставка цього податку сягала 70 %, а нижня — 12 %. У наступні роки ця розбіжність поетапно звужувалася. У 1982 р. верхню норму прибуткового податку було знижено до 50 %, у 1988 — до 28 %. В інших країнах Заходу граничні ставки прибуткового податку лишалися досить високими. За даними 1988 р., у Німеччині вони дорівнювали 56 %, у Великій Британії — 60 %, у Франції — 65 %, в Японії — 75 %*. Важливо враховувати й те, що, як правило, в країнах Заходу платник податків має право на знижки та відрахування на власні прибутки, які взагалі не оподатковуються. У США — це витрати на лікування, якщо вони перевищують 7,5 % річного доходу, виплати процентів за купівлю власного будинку в розстрочку, пожертвування релігійного чи благодійного характеру та ін. Зрозуміло, що і в цьому разі йдеться про відповідний канал перерозподілу особистих доходів на користь тих, хто більшою мірою потерпає. Все це й створює систему, за якої реалізується соціальна функція оподаткування.

Привертаю увагу до цих питань затим, аби показати, що запровадження в умовах глибокої диференціації доходів населення спочатку в Росії, а потім і в Україні в 2001—2003 роках прибуткового податку за єдиною нормою 13 % далеко не в усьому може розглядатися як бездоганне. Перекоаний, що це був дещо поспішний крок.

* *Samuelson P. A., Nordhaus W. D. Economics. Toronto, 1992. P. 782.*

Знаю, що тоді існували й інші пропозиції. Диференціація відповідного податку за шкалою 10—25 % більшою мірою відповідала би подоланню наявних у сфері соціальних відносин диспропорцій, зокрема тих, що характеризуються високим рівнем бідності.

Водночас маємо уберегти себе і від протилежного: у політиці доходів нової влади не може бути місця для реанімації зрівнялівки. Знову пошлюся на П. Сорокіна, який виступав не лише проти критичної диференціації доходів, а й проти їх надмірного вирівнювання, яке такою ж мірою “супроводжується катастрофічним розвалом економічного життя населення. Ті, хто прагне такого “вирівнювання”, — зазначав метр соціології, — мають бути готовими до його наслідків. Третього не дано! Або пласке економічне суспільство, яке супроводжується злиденністю та голодом, або відносно успішне суспільство з невідмінною соціально-економічною нерівністю”^{*}.

Висновок очевидний: долати соціальні диспропорції треба не штучним обмеженням доходів заможних верств населення, а їх легалізацією та виведенням із тіні, розширенням прошарку приватних власників (у тому числі землі), які активно займаються підприємництвом. Хочу ще раз наголосити: я проти “полювання на відьом”. Але новий цикл перерозподілу власності в Україні є недопустимим. Це дуже небезпечно. Навпаки, повторюю, маємо йти шляхом збільшення чисельності приватних власників. Стимулювання людей до володіння приватною власністю та її ефективний захист мають стати одними із принципових пріоритетів політики доходів. При цьому слід урахувувати, що громадяни з високим та середнім рівнем доходів будуть здатні дедалі більшою мірою самостійно оплачувати значну частку послуг у сфері охорони здоров'я та освіти, соціального страхування. Потрібно лише запроваджувати відповідні механізми.

У цьому зв'язку існує й інша проблема, яка вже порушувалася. Ідеться про тіньові доходи, у тому числі поширену практику виплати незареєстрованої заробітної плати, що ускладнює аналіз фактичних тенденцій в оплаті праці та визначенні платоспроможності працюючого

^{*} Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. С. 331.

населення. Дані про динаміку продажу дорогих предметів побутової техніки, автомобілів, будівництва житла коштом населення тощо дають підставу для висновку про те, що рівень доходів, зокрема оплати праці, впродовж 2000—2004 рр. зріс значно більше, ніж це відображає офіційна статистика.

У політиці доходів пріоритетом має стати формування механізмів, які б стимулювали утвердження середнього класу. Це питання ми також порушували. Потрібно бути свідомими того, що в інерційному режимі воно не розв'язується; у такому режимі, навпаки, посилюється диференціація доходів, яка розмиває позиції насамперед середнього класу. Тож держава має зайняти активну позицію і в цьому питанні. Помаранчева революція засвідчила його особливу значущість.

Як відомо, в Україні процес формування середнього класу, який відповідав би за майновим статусом та особистими доходами критеріям розвинутих країн, перебуває поки що на початковому етапі. Це відображає передусім низький рівень економічного розвитку держави. Але справа не лише в цьому. Зміцнення позицій середнього класу має відбуватися за рахунок збільшення стійкого прошарку власників нерухомого майна, земельних ділянок і акцій, прискореного розвитку малого та середнього бізнесу, фермерських господарств, посилення законодавчого захисту інтелектуальної власності й зміцнення на цій основі соціальних позицій та доходів представників науково-технічної інтелігенції, діячів культури й освіти, фахівців середньої ланки управління, фінансистів та менеджерів. Політика доходів повинна мати відповідний підтекст.

Потрібно враховувати й інше. Зміцнення позицій середнього класу передбачає утвердження якісно нової моделі споживання, домінантою якої стануть не так звані потреби першого порядку (продукти харчування, одяг та житло), а потреби вишого рангу, пов'язані із розвитком особистості, задоволенням її духовних запитів. За даними статистики, американська сім'я витрачає в середньому 18 % свого бюджету на харчування, 7 % на одяг і 15 % на житло. Аналогічною є структура витрат і в Німеччині — відповідно 14, 5 і 11 %. У нас інша статистика: у 2002 р.

пересічна родина витрачала на харчування 65,2 % своїх доходів і лише 12 % — на придбання непродовольчих товарів та близько 17 % — на оплату послуг.

У зв'язку з цим слід бачити перспективу, коли витрати суспільства, як і кожної сім'ї зокрема, на забезпечення суто матеріальних потреб почнуть знижуватися. Ця тенденція вже й нині окреслюється стосовно людей із середніми та особливо високими доходами. Загалом мова йде про **формування фундаменту так званого суспільства масового споживання**, в якому задоволення потреб у якісному житті, новітніх товарах тривалого користування, належних медичних, побутових, освітніх, туристичних послугах, а також послугах дозвілля є пріоритетним. Радянська система зазнала краху, зокрема, через те, що не змогла закласти підвалини саме такого суспільства. Еволюція західного світу відбувалася за іншою траєкторією: перехід від індустріального до постіндустріального суспільства (а саме така перспектива для нас є конче значущою) здійснювався через утвердження механізмів суспільства масового споживання.

УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

Останніми роками постійно зростала соціальна складова видатків загального фонду державного бюджету: у 2000 р. вона становила 27,7 %, у 2001 — 29,0, у 2002 — 33,9, у 2003 — 46,3 і у 2004 р. — понад 52 %. Аналогічна тенденція характеризує динаміку соціальних витрат місцевих бюджетів. Чи є в цій динаміці логічна межа, яку не варто переступати? Орієнтиром можуть бути країни Заходу, де частка видатків на соціальні цілі в середині 90-х років становила 55—60 % загальнодержавних бюджетних витрат. Однак у даному разі йдеться про структуру витрат країн із високорозвинутою економікою. У країнах з середнім рівнем розвитку відповідна частка значно менша. У зв'язку з цим передбачені за поданням уряду 82 %

видатків бюджету-2005 на виплати лише заробітної плати працівникам бюджетної сфери (в місцевих бюджетах — близько 90 %), її підвищення не за п'ять років, а впродовж лише одного — 2005-го на 57 % не мають бодай найменшої економічної логіки. Адже, крім заробітної плати, бюджетом фінансується відтворення основних фондів бюджетних установ і організацій, їх комунальне й транспортне обслуговування; це і витрати на відрядження, у тому числі закордонні, і матеріально-технічне забезпечення армії, науки, централізовані капіталовкладення, державне житлове будівництво і багато інших видатків, без яких не може нормально функціонувати складний багатосегментний державний механізм. І на все це виділено не 40—45 % держбюджету, а всього 18 %! Ось що таке “революційна доцільність” на практиці...

Із зазначеного робимо висновок щодо відсутності щонайменшого резервів для вирішення проблем фінансування соціальної сфери за рахунок адекватного збільшення частки бюджетних коштів. У цьому питанні доцільно рухатися в іншому напрямку — забезпечити прискорення темпів становлення сучасної недержавної соціальної інфраструктури, активне використання в цьому позитивного світового досвіду. Це — складно, це — завжди непопулярні рішення, однак іншого виходу в новій владі просто не існує.

Водночас потрібно сміливо переходити на систему адресної підтримки малозабезпечених сімей, її монетизації, що замінить нинішню соціально несправедливу і вкрай неефективну систему пільг, субсидій та компенсацій. Адресність соціальної допомоги має стати важливим інструментом скорочення бідності. Йдеться насамперед про запровадження мінімальних соціальних стандартів, на основі яких держава зможе суттєво посилити дієвість регулювання соціальної сфери.

Те саме стосується суттєвого прискорення пенсійної реформи. У нас ця проблема має свої особливості. Так склалося, що в Україні — найбільша серед країн з перехідною економікою частка людей пенсійного віку у співвідношенні з дієздатним населенням. Це майже 15 млн пенсіонерів. Окрім іншого, тут даються взнаки міграційні

процеси в межах колишнього СРСР. Усе це зумовлює надзвичайно високе навантаження пенсійних видатків на економічну систему держави. За мізерних розмірів пенсій бюджет Пенсійного фонду становив раніше майже 10 % ВВП, а нині (2005 р.) — 13,8 %. До цього слід додати 1,0—1,5 % ВВП — витрати на пенсії військовослужбовцям (майже 600 тис. осіб), що фінансуються з державного бюджету. У Росії, Білорусі, інших країнах СНД цей показник значно нижчий. У нас відповідні асигнування перевищують будь-які раціональні параметри.

Чому не сказати про це суспільству відверто? Держава не може жити вище своїх можливостей; ресурси соціального популізму давно вичерпано. Критична межа, на якій опинилася пенсійна система, вказує на необхідність її глибокого реформування, у тому числі вирішення питання щодо підвищення пенсійного віку. Уникнути цього просто неможливо. Потрібно завершити створення для цього відповідної законодавчої бази. Водночас слід урахувувати, що здійснення пенсійної реформи на рівні сучасних світових стандартів можливе лише за умови розв'язання базової проблеми — забезпечення відчутного зростання заробітної плати та інших доходів населення. Це органічно взаємопов'язані проблеми, які можуть вирішуватися лише комплексно.

Аналогічною є ситуація і у сфері охорони здоров'я. І тут маємо більш сміливо йти на здійснення системних реформ, запровадження механізмів багатоканальності фінансування медичної галузі, забезпечення керованого розвитку платних медичних послуг, введення державного соціального медичного страхування, оптимального співвідношення між наданням медичних послуг і свободою їх вибору. І у цій сфері діє та сама, що і у пенсійній системі, закономірність: за допомогою наявних механізмів подолати системну кризу медичного обслуговування населення, яка також весь час поглиблюється, неможливо.

Пенсійна реформа і реформа системи охорони здоров'я тісно переплітаються з економічною сферою. Ідеться про один із найефективніших каналів — формування особистих нагромаджень та їх цільове інвестування. Це водночас і одна з базових передумов реалізації євроінтеграційного курсу України. Проголосивши його

пріоритетність, маємо крок за кроком іти шляхом його практичної реалізації, у тому числі у питаннях, які стосуються здійснення зазначених реформ.

За роки незалежності нам удалося не лише зберегти, а й в окремих напрямках розширити мережу навчальних закладів різного рівня, відчутно зміцнити їхню матеріальну базу. Мова йде насамперед про вищі навчальні заклади, які завдяки запровадженню платності окремих навчальних послуг змогли кардинально змінити своє обличчя. Нині загальне охоплення освітою в Україні перевершує рівень країн із середнім доходом, а за деякими позиціями навіть тяжіє до високорозвинутих країн. Чисельність осіб із вищою освітою така (або більша), як у багатьох країнах з вищим, ніж у нас, обсягом ВВП на одну особу.

Проте, незважаючи на традиційно високий показник охоплення освітою, остання перебуває у складному становищі. Це стосується передусім зниження кількісного і якісного рівня дошкільної та загальної середньої, а подекуди й вищої, освіти. Далекою від сучасної залишається освіта в селі. У багатьох навчальних закладах недостатньо використовуються новітні методи і форми підготовки студентів, а якість навчання не відповідає міжнародним стандартам. Формується розрив між набутими знаннями та вимогами виробництва. Підготовка фахівців вищої кваліфікації здійснюється без урахування перспективних потреб економіки країни. Внаслідок цього значна частина випускників навчальних закладів не можуть знайти роботу і вимушено змінюють кваліфікацію або навіть фах.

Наше завдання — продовжити модернізацію системи освіти, запровадити державні освітні стандарти, які б відповідали стандартам країн ЄС, потребам внутрішнього розвитку держави та суспільства. Переконали у тому, що **настав час, коли весь економічний потенціал суспільства треба зосередити на проблемах освіти, насамперед зміцненні її матеріально-технічної бази, якісному вдосконаленні навчального процесу.** Якби на 57 % підвищили бюджетні видатки не на заробітну плату держчиновникам, а на освіту, то я б сказав: молодці. Не додумалися. Не взяли відповідних зобов'язань. Шкода. Адже одними із чи не найбільш активних учасників Майдану були молоді люди — наше майбутнє. Треба

зробити все можливе й неможливе, щоб у максимально стислі терміни виправити цю ситуацію. Не хочу виправдовуватися, однак раніше відчутне збільшення асигнувань на освіту, як і на науку, було нереальним. Нині фінансовий стан держави зовсім інший. Накопичені ресурси потребують концентрованого використання. Їх не можна розпорошувати. Треба виходити з того, що рівень і зміст освіти є одним з основних чинників, що гарантує, з одного боку, вільний розвиток особистості, з іншого — інноваційний прогрес, незалежність і безпеку держави у глобальному середовищі. Зрештою ми змогли утвердити себе як потужна авторитетна держава насамперед завдяки високому освітньому потенціалу нашого народу. Цей потенціал потребує нині відчутної модернізації та зміцнення.

Загалом маємо реально дивитися на можливості бюджетного фінансування інститутів соціальної сфери. Вони ще тривалий час лишаються вкрай обмеженими. Вихід із цього очевидний. Установи освіти, медицини, культури та інші мають набути статусу виробників, які, реалізуючи соціальні послуги, самі заробляють бюджетні та позабюджетні асигнування для свого утримання та розвитку. Визнаючи соціальну значущість цих послуг, держава повинна виступати одним з основних суб'єктів попиту на них, купуючи їх для громадян з відносно низьким рівнем доходів через систему обов'язкового медичного страхування, повну або часткову оплату освітніх послуг тощо. Водночас держава має забезпечувати сприятливі умови для приватних організацій, що надають населенню соціальні послуги, стимулювати конкуренцію між ними, створювати можливості приватизації окремих державних та муніципальних установ відповідного напрямку, їх перепрофілювання та ін.

Незважаючи на досить високі темпи житлового будівництва (в останні роки вони перевищили відповідні обсяги за часів радянської влади), Україна має один із найнижчих серед країн Європи показників забезпечення житлом на одну особу. Далися ознаки війни та руйнації, недовговічність збудованого житла, зниження мотивації до самостійного зведення житла, деформовані пріоритети й інтереси, обмеження майнових прав громадян тощо.

Як результат, житлова проблема — чи не найбільш зазвичай з тих, що залишилися нам у спадщину від адміністративної системи. Її гострота постійно тримає суспільство у напруженні. У зв'язку з цим на порядок денний нині висувається завдання докорінної перебудови житлової політики — забезпечення всього комплексу умов відчутного розширення житлового будівництва. Особливої актуальності набувають проблеми зміни чинної системи надання населенню житлово-комунальних послуг, подолання монополізму і формування ефективного конкурентного середовища у цій сфері. Розумію всю складність і цих проблем, однак вони невідкладні.

Трансформація соціальної системи відповідно до європейських стандартів має й інші аспекти. Особливо важливою ланкою в цьому є широке запровадження іпотечного кредитування. На Заході майже всі живуть у борг. У кредит купують житло й автомобілі, меблі та побутову техніку, засоби інформаційного забезпечення тощо. На страховій основі вирішуються проблеми медичного обслуговування. Таким же чином здобувається вища освіта, удосконалюється кваліфікаційний рівень особи. На оплату кредитів середня сім'я витрачає майже половину своїх доходів. У цьому плані кредит не лише виступає потужним стимулом активізації потреб людини, а й певною мірою вирівнює шанс кожної зацікавленої особи на успіх. Водночас намагання якомога швидше виплатити борги, закріпити за собою взяті в кредит власність і примножити її перетворюється на потужний важіль, що стимулює трудівника до максимальної продуктивності своєї праці, її інтенсифікації, додаткової (крім основної) роботи тощо. Так, за даними журналу "Economist", у 1990 р. середня американська сім'я мала боргів на суму 60 тис. дол. Тепер цей показник збільшився до 100 тис. 80 % усієї заборгованості припадає на іпотечкові кредити. Аналогічною є ситуація і в інших країнах Заходу. Нам також не заважає більш активно рухатися у відповідному напрямку.

Проголошені урядом соціальні плани потребують щоденної уваги, у тому числі досить великих стартових фінансувань. Одними революційними гаслами і тут не обійтися. Друга хвиля реформ безпосередньо стосується і соціальної політики.

**НА ПЕРЕХРЕСТІ
ГЕОПОЛІТИЧНИХ
ІНТЕРЕСІВ**

Прийнято вважати аксіомою те, що основою утвердження та зміцнення суверенності держави є насамперед її внутрішня політика. Це правда, однак і не повна правда. В історії будь-якої держави виокремлюються періоди, коли відповідні акценти зміщуються у бік зовнішньої політики. Про примат зовнішньої політики над внутрішньою писав Д. Донцов. "Все мусить підпорядковуватися, — наголошував він у праці "Підстави нашої політики" (1921 р.), — категоричному імперативу зовнішньої політики, утриманню політичної незалежності нації"^{*}. Можливо, декому здається, що така констатація не має безпосереднього стосунку до нашого сьогодення. Із засереженням вона сприймалася раніше і мною. Однак нині я дедалі більше переконуюся в її особливій злободенності. Насамперед у царині міжнародної політики помилки можуть виявитися найнебезпечнішими.

З огляду на це дещо б стриманіше оцінював зроблене впродовж перших 100 днів президентства В. Ющенка у зазначеній сфері. Дифірамати тут не потрібні. До того ж не можуть не насторожувати зайва емоційність, що супроводжує перші кроки нової влади у зовнішній політиці, їх недостатньо ґрунтовна підготовленість, гучні заяви, які вже на другий день після оприлюднення спростовуються. І в цьому питанні (як і у багатьох інших) позначається відсутність серйозних стратегічних

^{*} Донцов Д. Твори. Т. 1. С. 147.

передбачень, науково-аналітичних оцінок. На цьому весь час наголошують і впливові західні експерти. Щиро вітаючи результати Помаранчевої революції, активну позицію нашої держави щодо реалізації євроінтеграційних пріоритетів, нам прямо чи опосередковано дають зрозуміти: не поспішайте, розберіться насамперед із тим, що відбувається у вашому власному домі, осмисліть надзвичайно складну і далеко не в усьому прозору мозаїку сучасних зовнішньополітичних переплетінь, порадьтеся зі своїм народом — і лише на цій основі обґрунтуйте власні стратегічні принципи зовнішньої політики, зробіть їх зрозумілими як для громадян України, так і для світової спільноти.

Найбільш ускладнюючим чинником зовнішньополітичного курсу нашої держави є нестаточна визначеність сучасних геополітичних процесів. Маються на увазі суперечності, пов'язані не лише з подоланням небезпечної однополярності, а й із системною перебудовою сформованої ще у XVII ст. за принципами Вестфальського мирного договору чинної архітектури міжнародних відносин, основою якої завжди була доктрина суверенності національної держави. Нині ми є свідками кризи вестфальського устрою. Його принципи ставляться під сумнів, хоча конструктивної альтернативи їм поки що не існує. Таку альтернативу світова спільнота має ще опрацювати. Найгострішою в цьому є проблема збереження ідентичності. Це особливо актуально для молодих незалежних держав. Україна не є винятком. Формула "Розвиток без збереження власної ідентичності" нам не підходить. Ми ще не пройшли шлях її остаточного утвердження, робимо лише перші кроки. Україні насамперед необхідно виконати обов'язок перед собою, реалізувати місію остаточного самоутвердження як суверенної держави. У зовнішній політиці, у тому числі політиці євроінтеграції, це має бути незаперечною домінантою.

Інший аспект проблеми — наше геостратегічне становище. Україна лежить на перехресті різновекторних геополітичних інтересів, у безпосередній зоні багато в чому суперечливого стратегічного трикутника "США — ЄС — Росія". Контури цього трикутника ще не набули чітких обрисів, однак уже нині можна вести мову про особливо

значущу роль Української держави в їх остаточному визначенні.

Дана ситуація ще не була зрозумілою на початку та в середині 1990-х років. Цьому є декілька пояснень. Ідеться насамперед про відсутність на той час на Заході достатньо стійких переконань щодо можливостей утвердження України як незалежної держави, її здатності підвестися на ноги, справитися з успадкованими від радянських часів глибокими структурними деформаціями в економіці, подолати кризу, забезпечити системні ринкові трансформації і водночас відкрити перспективи демократизації, утвердження громадянського суспільства. Тодішнє сприйняття України як фактичного сателіта Росії здійснювалося головним чином крізь призму російської зверхності. "Захід, і особливо Сполучені Штати, — писав із приводу цього Зб. Бжезинський, — запізнився визнати важливе з точки зору геополітики значення існування самостійної української держави"⁶.

Слід ураховувати й інші обставини, зокрема ситуацію, коли після падіння Берлінської стіни і зникнення з політичної карти СРСР — основного конкурента Америки в умовах біполярного світу — почала лише утверджуватися одноосібна гегемонія США і системні суперечності нової конструкції світового геополітичного простору перебували ще у зародковому стані. Вони почали даватися взнаки лише в кінці 1990-х — на початку 2000-х років. Саме у цей час завершується і складний етап самоутвердження України як перспективної, суверенної держави, самостійного суб'єкта міжнародних відносин, здатного активно впливати на перебіг геополітичних процесів не лише на Європейському континенті, а й у світі.

Особливо значущим стало і те, що на відміну від країн Центральної Європи, відродження яких здійснювалося за найактивнішої підтримки Заходу, самоутвердження нашої держави відбувалося з опорою виключно на власні сили. Долаючи російський спротив, ми зробили себе фактично самі. Це було надзвичайно важко, однак мало й позитивні наслідки — розширювало лаг нашої

⁶ Бжезинський Зб. Великая шахматная доска. Москва, 1999. С. 137.

самостійності у формуванні власної зовнішньополітичної стратегії. Ми нікому нічим не були зобов'язані.

Саме на цій основі почала формуватися євроінтеграційна стратегія Української держави. Нині модною є критика попередньої влади з приводу того, що реалізація відповідного курсу здійснювалася недостатньо активно. З цим можна погодитися лише частково. Цікаво, що, оцінюючи наприкінці 1990-х років відповідні перспективи нашої держави, Зб. Бжезинський зазначав: "Десь між 2005 і 2010 роками Україна, за умов, що вона і далі здійснюватиме значні внутрішні реформи і буде визнана як країна Центральної Європи, має бути готовою до початку переговорів з Європейським Союзом і НАТО"*.

У даному разі визнаний фахівець із геополітичної стратегії помилився не в суті прогнозу, а в терміні його реалізації. Комплексну програму втілення в життя євроінтеграційного курсу України "Європейський вибір" було розроблено і презентовано Л. Кучмою українському парламенту ще на початку 2002 р. У тому ж році Радою національної безпеки і оборони (я брав участь у роботі цього доленосного для нашої держави засідання, яке відбувалося з ініціативи і під головуванням Президента Л. Кучми) прийнято політичне рішення щодо стратегії набуття Україною повноправного членства в НАТО.

Після трагічних подій 11 вересня 2001 р. політичне керівництво нашої держави зайняло чітку позицію у питаннях спільної протидії новітнім глобальним загрозам та міжнародному тероризмові. Наша країна підтримала антитерористичну коаліцію в Афганістані, ратифікувала Європейську конвенцію про боротьбу з тероризмом, направила свої військові контингенти на Близький Схід для допомоги міжнародній коаліції в Іраку, а також до Ліберії. Високо оцінено участь України у поліцейській місії ЄС у Боснії та Герцеговині тощо.

Думаю, що саме названі рішення, як і практичні кроки (хай далеко не в усьому послідовні) з їхньої реалізації, дали привід Зб. Бжезинському внести принципові уточнення щодо оцінки відпо-

* Независимая газета. 1998. 24 окт.

відної перспективи нашої держави. Влітку 2004 р. побачила світ його нова книга "Вибір. Світове панування чи глобальне лідерство", в якій обгрунтовуються три фази геополітичних перетворень у Європі. **Перша фаза** — "Варшавський раунд". Її мета — "ліквідувати найбільш очевидний і зловісний спадок "холодної війни" шляхом введення Польщі, Угорщини та Чеської Республіки до Північноатлантичного альянсу". **Друга фаза** — "Вільнюський раунд" — це продовження відповідного процесу. Причому на цей раз розширення Альянсу збіглося з розширенням ЄС. **Третя фаза** — "Київський раунд". За словами Зб. Бжезинського, це "буде більш важкий, комплексний та проблематичний процес, звернений на Схід, на Україну, який, можливо, охопить і Кавказ"⁶.

Така позиція, оприлюднена ще перед Помаранчевою революцією, дає змогу зрозуміти, окрім іншого, мотивацію фактичної інформаційної війни, що розгорнулася навколо двох лідируючих кандидатів під час останніх президентських виборів. Її безпосередніми суб'єктами виявилися не лише міжнародні ЗМІ та громадські організації, а й урядові інституції. В рамках пропагандистського тиску на Україну президентські перегони ще перед їхнім виходом на стадію голосування висвітлювалися у взаємозаперечних визначеннях: або демократія — або авторитаризм, або Захід — або Росія, або з нами — або проти нас. Не хотів би давати оцінки цих дій з огляду виборчого процесу. В даному разі йдеться про інше — про фактичне перетворення президентських виборів в Україні на інструмент жорсткого геополітичного суперництва провідних центрів сили, зокрема Росії та США, на пострадянському просторі.

Ще раз наголошую: не збираюся розрізняти, з якого боку — чи зі Сходу, чи із Заходу — було більше бруду, який, окрім всього, зводився і до фактичної дискредитації всього зробленого нашою державою за роки незалежності. Засуджуючи, як і все суспільство, фальсифікації виборчого процесу, що мали місце, я водночас звинувачую тодішню владу і в тому, що вона не змогла захистити українського виборця від шаленого зовнішнього

⁶ Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. Москва, 2005. С. 278.

тиску. Вимушений акцентувати на цьому увагу, аби попередити загрозу ослаблення (або навіть утрати) одного з найпринциповіших здобутків попередніх років — **суверенності нашої держави у міжнародних справах**, загрозу її втягування у будь-які конфліктні проекти зовнішніх центрів сили, зокрема ті, що стосуються формування зон впливу на пострадянському просторі.

Пошлюся у зв'язку з цим на принципову позицію Л. Кучми, висловлену ним у виступі на науковій конференції "Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку", яка відбулася 16 листопада 2000 р. "Будь-які сподівання на те, що Україна заради суто зовнішньої респектабельності або чистієсь прихильності, — зазначив тодішній Президент України, — буде поступатися своїми національними інтересами, є марними. Сумніватися можуть лише ті, хто не зробив жодних висновків з попереднього, майже десятирічного періоду нашої незалежності" *. Всі добре знають, що це була не просто заява, а й принципова позиція, що крок за кроком відстоювалася попередньою владою. Як це стає дедалі очевиднішим із нашого сьогодення, вона сприймалася на Заході далеко не всіма і далеко не однозначно. Однак вона повною мірою відповідала національним інтересам держави. Українська громадськість має активно впливати на нинішні владні інституції з тим, щоб упередити будь-яку можливість відходу від зазначеної позиції.

Ми знаходимося, ще раз наголошую, на перехресті геополітичних інтересів, на межі двох світів, двох у багатьох аспектах самодостатніх і водночас потенційно конфліктних, як це доводить багатоміліардна історія, цивілізацій, і тому будь-яка помилковість чи навіть неточність при визначенні відповідних пріоритетів можуть мати вкрай негативні для нас наслідки.

* Кучма Л. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє. Київ, 2003. С. 21.

В ЄВРОПУ — ЧЕРЕЗ ПОЛІТИКУ САМОУТВЕРДЖЕННЯ

Насамперед хотілося би, щоб суспільство знайшло в собі сили дати відсіч політичним спекуляціям у питанні євроінтеграційного курсу, які весь час накручуються. Це питання не може розглядатися як бренд якогось із політиків; його не можна, як це в нас зазвичай робиться, приватизувати. Євроінтеграційна стратегія України — це стратегія нашого самоутвердження, відтворення нашої цивілізаційної ідентичності. Вона викристалізується з багатовікової історії нашого народу, його ментальності та етнічних коренів, є природним наслідком здобуття країною державної незалежності, системної логіки започаткованих іще 1991 р. трансформаційних реформ.

Саме таким чином сприймалася ця проблема попередньою владою — насамперед першим Президентом незалежної України Л. Кравчуком, а потім і Л. Кучмою. Ідея євроінтеграції України була достатньо чітко окреслена Л. Кучмою ще 1994 р. в його програмі “Шляхом радикальних реформ”. Виступаючи 1998 р. на Парламентській Асамблеї Ради Європи, Л. Кучма однозначно заявив: “Стратегічна мета України — стати повноправним членом ЄС”. Із цим самим гаслом Л. Кучма йшов на президентські вибори 1999 р. Розставляючи основні акценти на завданнях внутрішніх перетворень, ми крок за кроком рухаємося у зазначеному напрямі. У 1998 р. набула чинності Угода про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом. Важливе значення для становлення таких взаємовідносин мали схвалення 1999 р. Радою Європи “Спільної стратегії ЄС щодо України”, “Плану дій ЄС у галузі юстиції та внутрішніх справ в Україні” (2001 р.), а також щорічне проведення на рівні вищого політичного керівництва саммітів “Україна — ЄС”.

Ще одним принциповим кроком стало Послання Президента України до Верховної Ради (червень 2002 р.) “Європейський вибір”, де обґрунтовано цілісну програму

му економічних перетворень, реалізація яких мала створити впродовж 10 років необхідні передумови набуття Україною спочатку асоційованого, а далі й повноправного членства в Європейському Союзі.

Звісно, у минулому періоді, коли розв'язувався найскладніший комплекс завдань (створення визначальних атрибутів нашої державності, демонтаж основних підвалин адміністративно-командної системи, утвердження базових засад ринкової економіки при одночасному доданні глибокої економічної кризи, виведення економіки на траєкторію стійкого зростання), можливості активної реалізації євроінтеграційного курсу, як і чітко визначеної ще 2002 р. стратегії щодо набуття Україною членства в НАТО, були суттєво обмежені. Негативно позначилися на цьому і наші помилки у проведенні реформ, допущені деформації, далеко не в усьому достатня послідовність у реалізації відповідних завдань. Нині інша — на порядок сприятливіша — ситуація, тож і наші реальні кроки у цих питаннях мають бути більш упевненими. А водночас і більш збалансованими, повною мірою враховувати не лише економічні, а й політичні та духовні чинники євроінтеграційного процесу, узгоджуватися із найсвятішим — зміцненням нашої державності та національного суверенітету.

Наголошую на цих питаннях, маючи на увазі два застереження.

Перше. Відповідна політика може бути на ділі конструктивною, якщо спиратиметься на вже зроблене у попередні роки, стане його логічним продовженням. Повертатися назад і розпочинати все з нульової позначки, як намагаються подати суть нових завдань євроінтеграційного курсу окремі урядовці, — ніщо інше, як вияв міщанської психології, який викликає лише подив, у тому числі в наших західних партнерів. Потрібно подолати цю, сподіваюся, тимчасову недоречність.

Друге. Треба врешті-решт зрозуміти, що суто емоційна складова не може весь час лишатися домінантою зовнішньої політики загалом і вирішення її євроінтеграційних завдань зокрема. Принципи Майдану в цій сфері могли дати позитивний ефект лише на початковому етапі

пореволюційного періоду. Сьогодні ж потрібно налаштувати себе (йдеться про владу) і громадськість на надзвичайно складну системну роботу з якісних перетворень буквально кожної клітинки суспільства, усіх без винятку його функціональних механізмів. Не влаштовувати міжнародні “торги” і не видавати на-гора щоденні проєкти щодо уточнення остаточної дати такого бажаного нами набуття повноправного членства в Європейському Союзі, а робити інше — демонструвати на ділі нашу дієздатність вирішувати завдання внутрішнього облаштування суспільства відповідно до принципів та критеріїв ЄС. Як було показано у попередніх розділах, основний спектр проблем концентрується саме на цьому.

Раніше ми постійно акцентували увагу на однозначній пріоритетності економічних завдань. У Європу, неодноразово наголошував Л. Кучма, потрібно йти з конкурентоспроможною і високотехнологічною економікою. У попередні п’ять років ми довели не лише собі, а й європейській спільноті, що Україна спроможна вирішувати це завдання. Якщо в Лондоні відбувається представницький міжнародний самміт, на якому обговорюється феномен українського “економічного дива”, то це вже не пропаганда, а реальне його визнання.

Однак інтеграційний процес (як процес об’єднання в одне ціле) — це не лише економічні зміни. Особливу значущість мають інституційні перетворення, демократизація всіх сфер суспільного життя, формування духовної спільноті. Україна за стандартами політичної та правової культури, за рівнем сприйняття цінностей правового та громадянського суспільства відстає від Європи навіть більше, ніж у сфері економічних відносин. Помаранчева революція надала відчутних імпульсів у подоланні цього розриву; вона ж водночас і висвітила його особливу гостроту.

Ще одна конче важлива, а можливо, й найголовніша проблема — незавершеність процесу творення зрілої української політичної нації, в якій мають знайти відображення вписані в єдиний консолідаційний процес природні права як корінного етносу, так і національних меншин. Чи можна ігнорувати при визначенні концептуальних завдань євроінтеграційної стратегії цю проблему?

Треба бути реалістами і бачити те, що державність без національної ідентичності, без її духовного наповнення — це державність без внутрішніх потенцій, а відтак і без майбутнього. Енергетика держави визначається насамперед енергетикою нації, її духовним і культурно-освітнім потенціалом. Місце, значення і роль кожної держави у розвитку світового цивілізаційного процесу прямо залежать від політичної консолідації нації, її духовних та культурних здобутків. Саме з огляду на ці чинники прийнято вважати, що консолідація політичної нації, забезпечення її цілісності, сприяння самоідентифікації та самовиявлення є найвищою функцією держави на всіх етапах її розвитку.

Отож потрібно розуміти: наш шлях до Європи, а це шлях народу, який шойно подолав свою бездержавність, за визначенням не може не відрізнятись від інтеграційного процесу, скажімо, Польщі, перед якою проблема відтворення національної самоідентифікації взагалі не стояла. Тож механічно перекладати колишню програму польської євроінтеграції на українську “дорожню карту” просто несерйозно. Існує закономірність, за якої той чи інший етнос виявляється не готовим до глобалізації і відповідно — денаціоналізації, якщо він не пройшов увесь тернистий шлях самоутвердження власної державності, свого історично вільного розвитку. Маємо бути свідомими й того, що нинішній етап розвитку Євросоюзу — це шлях до формування постнаціонального суспільства. З прийняттям Конституції ЄС цей процес суттєво прискориться. Європа, а точніше Євросоюз, поступово стає наддержавою. У цій ситуації проблема збереження ідентичності національних держав, що інтегруються в його структури, є ще надто далекою від задовільного вирішення, хоча пошук у цьому напрямку триває. Наслідки травневого (2005 р.) референдуму у Франції, на якому 55 % громадян висловили своє негативне ставлення до проекту Конституції ЄС, засвідчили особливу складність цих питань. Чи готова до такого перебігу подій наша держава? Не вважаю це питання риторичним. Як зазначалося, Україні необхідно насамперед виконати обов’язок перед самою собою, до кінця вицерпати місію самоутвердження як суверенної держави.

“Критерій розвитку, — писав А. Дж. Тойнбі, — слід шукати у процесі самовизначення, а оскільки самовизначення відбувається через самоутвердження, то проаналізувати процес розвитку нації ми зможемо, дослідивши, як саме вони самоутверджуються з плином історичного часу”^{*}.

Не думаю, що ми можемо бути у цьому винятком. Нашій державі ще потрібно подолати розпочатий 1991 р. складний шлях національного самовизначення, формування власного національного проекту, забезпечити його надійну стійкість. Тому бігти в Європу, як нас до цього підштовхують (можливо, й із благородних намірів) необачні політики, до кінця не осмисливши всі об’єктивні реалії, не оглядаючись назад і не думаючи про те, що найголовнішим для нас сьогодні є насамперед духовне самоствердження (а без цього, повторюю, не існує і не може існувати повнокровна Українська держава), це — шлях, який, на мою думку, є досить суперечливим. Ми добре знаємо, до чого призвела політика імперського зросійщення. Але мені невідомо, якими можуть стати системні ризики політики прискореної вестернізації для української нації, що себе остаточно не утвердила. Перекоаний лише в тому, що ці ризики існують. У зв’язку з цим гадаю, що політика, яка виражається формулою “В Європу — через політику самоутвердження”, яку проголосив Л. Кучма, лишається і на сьогодні чи не найбільш концептуально виваженою.

Наразі не торкаюся конкретних механізмів реалізації такої політики. З урахуванням нової, надзвичайно сприятливої політичної атмосфери у відносинах з країнами ЄС, яка сформувалася після Помаранчевої революції, ці механізми має опрацювати нова влада. Я за те, щоби при цьому була забезпечена необхідна публічність, щоби до відповідного обґрунтування була залучена і наукова громадськість нашої держави.

Що в цьому має бути визначальним?

Обґрутовуючи конкретні проблеми євроінтеграційної політики, ми ні на мить не можемо послабляти уваги до головного: **на Захід потрібно йти з дієздатною**

^{*} Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Т. 1. С. 212.

державою, конкурентоспроможною економікою та сформованою національною ідентичністю. Відкладення на більш віддалений, ніж це передбачалося нашими планами раніше, термін реалізації кінцевої мети — набуття Україною повноправного членства в ЄС (а це наше незмінне прагнення) — не повинно стати втратою для суспільства, оскільки йдеться про розширення рамок періоду фундаментальних системних трансформацій, які належить здійснити. Вдумливі політики розуміють, що поглиблення конструктивної співпраці з Росією та іншими країнами СНД, як і утвердження зони вільної торгівлі в межах ЄЕП, — наш вагомий актив і в контексті євроінтеграційних перспектив. Загалом маємо творчо осмислити досвід країн попередньої хвилі євроінтеграційного процесу, проаналізувати не лише позитивні, а й негативні сторони, аби уникнути помилок, яких допустилися країни Центральної Європи. Ми не повинні інтегруватися в Європу в якості “бідного сусіда”.

У зв’язку з цим хочу привернути увагу до опрацьованого у 2004 р. групою провідних вітчизняних учених за дорученням Л. Кучми фундаментального дослідження “Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004—2015 роки). Шляхом європейської інтеграції”. У цьому дослідженні, яке, на моє переконання, не втратило актуальності навіть з огляду на новітні реалії, обґрунтовано принцип **конструктивної інтеграції**, що відображає специфічні риси українського шляху, де основна увага концентрується на фундаментальності внутрішніх перетворень. Останні зводяться до розв’язання чотирьох базових завдань:

- *по-перше*, реалізація у відповідний проміжок часу стратегії випереджального розвитку, яка має забезпечити до 2015 р. зростання ВВП у 2,3—2,4 раза; за цей час розрахований за паритетом купівельної спроможності рівень ВВП на особу має досягти 16—17 тис. дол.;
- *по-друге*, опанування інноваційної моделі, метою якої є істотне підвищення конкурентоспроможності економіки, утвердження України як високотехнологічної держави;
- *по-третє*, цілеспрямоване забезпечення надійних передумов скорочення розриву в рівні та якості життєвих стандартів із країнами ЄС, утвердження середнього класу —

основи політичної стабільності та демократизації суспільства;

- *по-четверте*, глибока демократизація всіх сфер суспільного життя та розбудова основних засад громадянського суспільства. Захід має побачити в Україні надійного прихильника утвердження демократичних цінностей на пострадянському просторі.

У контексті практичної реалізації завдань євроінтеграційного процесу доцільно розглядати і наші активні дії щодо набуття повноправного членства в НАТО. Як зазначалося, переломним етапом у відносинах нашої держави з Північноатлантичним альянсом стало прийняття у 2002 р. Радою національної безпеки і оборони політичного рішення з цього питання. У цьому життєво важливому рішенні відбилася глибоке усвідомлення того, що не лише членство України в НАТО, а й сам процес відповідної інтеграції сприятимуть вирішенню низки важливих стратегічних завдань нашої держави, насамперед тих, що стосуються забезпечення гарантованого захисту національної безпеки України, її державного суверенітету, піднесення міжнародного іміджу, прилучення до геополітичних процесів, загальноєвропейської та колективної безпеки, зміцнення стабільності у Східноєвропейському та Чорноморському регіонах. Як тодішній директор Національного інституту стратегічних досліджень, я брав участь у цьому засіданні. Запам'яталася така деталь: голосування здійснювалося не підняттям руки, а саме голосом — кожний член РНБО піднімався зі свого місця і заявляв про своє особисте ставлення до відповідного рішення. Всі члени РНБО його підтримали.

У світлі цих чинників процес євроатлантичної інтеграції має розглядатися нами не лише як одна з проміжних ланок реалізації мети вищого порядку — завдань євроінтеграційної стратегії України, а й як ключовий ланцюг цієї стратегії. У такому контексті враховується і досвід країн Центральної Європи та Балтії. Добре відомо, що їхній шлях до ЄС пролягав через попереднє набуття членства в НАТО. Прикро, що деякі політики спекулюють на об'єктивних складнощах цієї проблеми. Те, що зроблено Україною у попередні роки, свідчить про послідовність її не тільки євроатлантичного, а й євро-

інтеграційного курсу. Це не можна заперечити. Потрібно розуміти й головні акценти цього процесу в попередній період. Вони робилися на розв'язанні завдань внутрішніх перетворень, утвердженні європейських принципів та стандартів суспільно-політичного та економічного розвитку, врешті-решт — на побудові Європи у нашому власному домі. Власне, в євроінтеграційній стратегії для нас це завжди було основним. Не думаю, що нині є підстави змінити таку субординацію.

Водночас не можна не враховувати далеко не однозначне ставлення населення України до нашого зближення з ЄС, яке, за результатами соціологічних досліджень, підтримує майже 60 % опитуваних, і до набуття членства в НАТО — всього 17,8 % (вересень 2004 р.). Неоднозначним є і ставлення окремих європейських країн (насамперед Франції та Німеччини) до євроатлантичної інтеграції України. У такому контексті посилюватиметься вплив США на євроінтеграційний процес нашої держави, що, як буде показано нижче, далеко не в усьому кореспондується з інтересами ЄС. Торкаючись цієї проблеми, преса слушно писала: "...популярна в Україні теза "у Євросоюз через НАТО", що цілком виправдала себе у випадку з нашими західними сусідами та країнами Балтії, сьогодні, на думку багатьох експертів, може лише зашкодити нашим євроінтеграційним зусиллям"*.

Хочу привернути увагу і до так званих **суперечностей, що стосуються розширення ЄС**, та нібито негативного впливу цього процесу на нашу державу, про що час від часу нагадують окремі політики головним чином лівої (як правило, проросійської) орієнтації. Завжди обстоював і обстоюю позицію, за якою розширення ЄС відкриває для України нові перспективи та досить вагомі можливості поглиблення євроінтеграційної політики нашої держави, об'єктивно посилює вплив ЄС насамперед на політичні процеси — поглиблення демократії, забезпечення прав і свобод людини, зміцнення позицій ЗМІ, утвердження основних засад громадянського суспільства. Особливого значення набуває поглиблення економічного і політичного співробітництва з новими членами ЄС,

* Дзеркало тижня. 2005. 7 трав.

насамперед із країнами, що утворюють Балтійсько-Чорноморську вісь. Йдеться про країни Північної й Центральної Європи, а також Балкан, які вирізняються особливою культурною спадщиною, традиціями та ментальністю і близькі відповідним цінностям українського народу.

Взагалі можна прогнозувати ситуацію, за якої майбутнє наших відносин з ЄС дедалі більшою, а можливо, й визначальною, мірою залежатиме від рівня відносин з країнами Центральної Європи та Балтії, котрі після набуття у травні 2004 р. членства в ЄС упевнено перебирають на себе функцію головного суб'єкта східної політики Євросоюзу. Україна — один з об'єктів цієї політики, і, власне, її позицією визначатиметься відповідна перспектива.

Водночас маємо бути свідомі того, що співробітництво з новими членами ЄС, зокрема в економічній сфері, не може розбудовуватися лише засобами революційної риторики. Утвердження механізмів такої співпраці потребує конкретних взаємовигідних рішень. Це поки що відсутнє. Не може не насторожувати статистика зовнішньої торгівлі товарами з цими країнами. Впродовж січня—квітня 2005 р. частка країн, що увійшли до ЄС, у загальному обсязі українського експорту зменшилася до 10,8 % проти 14,1 % за відповідний період минулого року. Адекватно цьому від 34,6 до 28,4 % впала частка нашого експорту до ЄС у його повному форматі. Хочеться сподіватися, що влада знайде можливості змінити цю тенденцію. Доречним буде зазначити, що на країни ЄС у російському експорті товарів припадає понад 50 %.

У реалізації євроінтеграційного курсу України важливого значення набуває **стратегічне партнерство з Польщею**. Останнім часом ця країна набула принципово нового геополітичного статусу. Вона перетворюється на одного з найсерйозніших європейських партнерів США, перебирає на себе роль своєрідного трансатлантичного інтегратора у Центральній та Східній Європі, що зумовлює об'єктивну зацікавленість не лише української, а й польської сторони у поглибленні всебічного співробітництва. Ланцюг "США — Польща — Україна" має бути ефективно використаний для просування України до Європи. Існує реальна перспектива зміцнення такого

ланцюга, перетворення його на стійку взаємозалежність геостратегічного значення, що має обов'язково враховуватися українською дипломатією. Водночас не можна припуститися небезпечної помилки — протиставлення названого альянсу іншим державам. Про це докладніше йтиметься далі.

Розглянуті обставини визначають взаємну зацікавленість країн Центральної Європи та Балтії у реалізації євроінтеграційної стратегії України, офіційну підтримку цієї стратегії, яка чимдалі посилюється. Це створює об'єктивні передумови поглиблення субрегіональних інтеграційних процесів на рівні країн Центральної Європи та Балтії з участю України. Не відкидаю можливості формалізації відповідних відносин, надання їм відповідних світовій практиці інституційно визначених форм.

Маємо враховувати і геополітичні аспекти розширення ЄС. Цей процес потрібно розглядати у контексті реалізації ідеї Великої Європи, об'єктивних трансформацій від однополярного до багатополярного світу. Ця проблема розглядається у наступному підрозділі. Йдеться про кроки у напрямі посилення геополітичної самодостатності Євросоюзу, відродження Європи як визнаного лідера світового цивілізаційного процесу. Міжнародна спільнота зацікавлена саме у такому векторі розвитку останнього. Переконалий, що зазначена логіка цивілізаційних трансформацій відповідає також національним інтересам США. Лише недалекоглядні політики можуть цього не розуміти.

Водночас розширення ЄС у задекларованих параметрах остаточно не вирішує проблеми європейської економічної самодостатності, не здатне суттєво зміцнити економічний потенціал Євросоюзу, який нині поступається економічному потенціалу США. За відповідного розширення буде досягнуто рівня виробництва, рівнозначного нинішнім обсягам ВВП США. Однак, за оцінками експертів, у найближчі роки США можуть розраховувати на прискорення динаміки зростання швидшими темпами (у тому числі за рахунок пріоритетів НТП, технічного переоснащення військової галузі, створення нової системи ПРО, доступу до ключових сировинних глобальних джерел). У цьому контексті

модернізована економіка України, як і інших держав — сусідів ЄС, може розглядатися як вагомий економічний потенціал, поетапна інтеграція якого в економічну систему ЄС повинна відіграти роль критичної маси, спроможної забезпечити відповідні зміни у геополітичному становищі Європи.

Якщо розглядати розширення ЄС у такий площині, то стає зрозумілим, що наміри України щодо набуття повноправного членства у цій організації мають досить вагомий передумови. Це — процес, що передбачає не лише нашу, а й зворотню зацікавленість. Об'єктивно ЄС такою ж мірою зацікавлений у цивілізованій демократичній Україні, як і Україна в ЄС. У перспективі така взаємна зацікавленість зростатиме. Помаранчева революція надала і в цьому відчутних імпульсів. Країнам Західної Європи необхідний час, аби повною мірою усвідомити цю залежність. У такій ситуації головне для нас — конкретними справами постійно доводити європейській спільноті послідовність обраного курсу, забезпечувати на ділі утвердження демократичних засад суспільства, принципів верховенства закону і права, соціальної спрямованості ринкових перетворень.

Водночас потрібно постійно виявляти політичну вигримку і розуміння складності розширення ЄС, усвідомлювати те, що цей процес не може штучно форсуватися. Країнам Центральної Європи, які на старті інтеграційних процесів мали порівняно з Україною відчутні переваги, знадобилося майже 15 років, щоб здійснити складні системні, іноді непопулярні, реформи і таким чином наблизитися до європейських стандартів. Українське суспільство, як і нова влада, поки що не демонструють прибічності саме таким, далеко не популістським рішенням. Потрібні знову ж таки час, наполеглива копітка праця і насамперед — політична воля і консолідація суспільства.

Був би некоректним перед читачем, якби не привернув увагу і до низки внутрішніх проблем, які супроводжують ЄС на нинішньому етапі розвитку і які, природно, є об'єктивним чинником, що унеможливорює суттєве прискорення процедури безпосереднього приєднання України до Євросоюзу. Йдеться передусім про суперечності

політичної сфери. Вони пов'язані з пошуком оптимальної моделі співвідношення національних та інтернаціональних засад у розвитку Євросоюзу, його політичної та інституційної організації, принципів взаємоузгодження зовнішньої та оборонної політики, із відтворенням духовних та гуманітарних цінностей кожної країни-учасниці. Немає потреби доводити очевидне: розширення ЄС суттєво ускладнює розв'язання цих проблем.

Багато в чому суперечливими є і проблеми економічної та соціальної політики. Ключовою у цьому є реалізація завдань так званої Лісабонської стратегії, згідно з якою у відповідь на виклики США та Південно-Східної Азії, зокрема Китаю, ставиться мета зробити до 2010 р. економіку ЄС найдинамічнішою та найконкурентоспроможнішою у світі, створити не менше 20 млн нових робочих місць і забезпечити щорічні темпи зростання ВВП у середньому на рівні 3 %. Насправді ж розширення Євросоюзу не посилило, а навпаки — знизило його можливості втілити в життя намічені завдання. Його населення збільшилося на 20 %, тоді як зростання ВВП — усього на 5 %. Це зумовило падіння у 2004 р. одного з базових економічних показників — ВВП на особу — на 12,5 %. У результаті поглибилися проблеми зайнятості, екології, соціальної сфери та ін. Ось лише один факт: за експертними оцінками, щоб досягти рівня заробітної плати хоча би Португалії, Польщі знадобиться не менше 8—10 років. По суті Європа зіткнулася нині з тією самою проблемою, яка постала ще 1989 р. перед Західною Німеччиною у зв'язку з падінням Берлінської стіни і возз'єднанням з колишньою НДР. За останні 15 років у Східні землі Німеччини спрямовано майже 1,5 трлн дол., однак питання економічного і соціального вирівнювання лишаються у багатьох аспектах не розв'язаними. І це при тому, що НДР належала до найбільш економічно розвинутих країн соціалістичного блоку. Свого часу я багато разів був у цій країні, і те, що спостерігав у економіці, завжди вражало. Навіть за офіційною статистикою продуктивність праці в колишній НДР була майже в 1,5 раза вищою порівняно не лише з СРСР, а й із тодішньою Польшею.

Ми не можемо не враховувати й суто психологічні чинники. Як зазначає добре знаний в Україні співробітник Фонду Карнегі А. Ослунд, “європейська еліта старого континенту охоплена пан’європейським націоналізмом”, що робить її особливо непримиренною до всього того, що привноситься ззовні. А. Ослунд має на увазі американські цінності, але це такою ж мірою стосується і центрально- та східноєвропейських, а також, без сумніву, українських цінностей. Звісно, що події Помаранчевої революції відіграли позитивну роль у цьому. Рейтинг нашої держави в очах європейців відчутно виріс. Але вважати, що порушене питання знято, навряд чи можна.

Акцентую увагу на проблемах Євросоюзу, аби упередити багато в чому легковажний підхід окремих українських політиків до наших можливостей швидкого входження в ЄС. Існують, як про це йшлося вище, надскладні проблеми України, є об’єктивні складнощі і в Євросоюзу. Відповідальна політика не може цього не враховувати. І визначення нами членства в ЄС як стратегічної мети ще не гарантує її автоматичного досягнення.

■ УКРАЇНА І ПРОЦЕСИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Наш рух на шляху євроінтеграції має обов’язково кореспондуватися із сучасними глобальними процесами, враховувати їхні основні тенденції, позитивні сторони та суперечності. Глобалізація, на основі якої формується системна цілісність світу, — це об’єктивна реальність, і тому питання щодо входження чи невходження до її структур окремих націй та народів ба навіть цивілізацій не підлягає обговоренню. Воно вже вирішене. Україна, як і інші країни пострадянської системи, є також органічною складовою глобалізаційного простору. Тому відстороненість позиції щодо процесів, які розвиваються в його межах, не може вважатися виправданою.

Насамперед маємо вдосконалювати механізми, що дають нам змогу активно використовувати системні переваги

глобалізації, спиратися на них. Глобалізація цивілізаційного процесу — велике благо для людства. Вона характеризується прогресивним зростанням значущості гуманітарної сфери, високих інформаційних технологій, постіндустріальних принципів суспільного розвитку, підвищенням ролі інтелектуального капіталу та менеджменту, соціальних чинників економічного прогресу. Глобалізація відкриває перед людством великі можливості розширення обміну товарами, послугами, інформацією, технологіями та капіталом, взаємодії у гуманітарній сфері, духовному збагаченні особистості. За коректної політики ці важливі реалії світового розвитку можуть стати для нашої держави, як і для інших держав світу, вагомим чинником прискорення суспільного прогресу.

Водночас треба усвідомлювати і суперечливу двоїстість глобалізації, яка не лише винагороджує, а й водночас надзвичайно жорстоко карає своїх суб'єктів. У зв'язку з цим пошук формули активного зовнішньополітичного курсу, який повною мірою відповідав би головній вимозі сучасного розвитку нашої держави — зміцненню її суверенності, має обов'язково охоплювати й визначення дієвих механізмів, що дозволили б нам адекватно реагувати на кризові процеси і пов'язані з ними системні виклики глобалізації, у структури якої ми глибоко інтегровані.

Найбільш небезпечним є те, що глобалізація підриває принципи суверенного розвитку незалежних держав, їхньої національної ідентичності. Добре знаний у світі британський історик Е. Дж. Гобсбаум зазначає, що одним з основних викликів ХХІ ст. є “зниження ролі національної держави як системи, у межах якої живуть люди і на просторі якої відбувається більшість значущих для них подій”*. На цьому акцентує і Зб. Бжезинський. Глобалізація, пише він, стимулює процеси, що “приводять до ерозії традиційних державних суверенітетів”, загрожує “втратою національного контролю над основними економічними та соціальними цінностями”**. Це особливо небезпечно для молодих держав, які щойно вступили на шлях незалежного розвитку і достатньою

* Свободная мысль. 2004. XXI. № 9. С. 9.

** Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. С. 7, 185.

мірою ще не забезпечили зміцнення своєї імунної системи. Зрозуміло, що Україна належить саме до таких країн. Чи враховуємо це ми у нашій зовнішньополітичній стратегії?

Інша, такою ж мірою загрозлива для нас суперечність глобалізації, — поглиблення на її основі міждержавної стратифікації, розмежування країн на “цивілізаційний центр”, або “глобальне ядро” (Зб. Бжезинський), і “периферійну зону”. Світовій спільноті не вдається віднайти ефективні механізми, які б могли протидіяти цим процесам. Фактично продемонструвала свою безперспективність політика так званої наздоганяльної модернізації, за рецептами якої починаючи від 60-х років розвивалася значна частина країн Латинської Америки, Азії та Африки і яка у 90-х роках набула поширення на пострадянському просторі, зокрема в Україні. Вона не сприяла вирішенню ключової проблеми сучасного світового процесу — забезпеченню сталого розвитку та зближення на цій основі країн за рівнем життя населення. Нині людство зіткнулося із ситуацією, за якої значна частина країн опинилася за межами економічного та соціального прогресу.

Глибока криза, що характеризує нині процес глобалізації, має й інший вимір. Вона пов'язана не лише із соціально-економічною стратифікацією, а і з поглибленням технологічної диференціації, що має трирівневу структуру: перший рівень — країни, що розвиваються на основі постіндустріальних принципів; другий — країни з традиційною індустріальною технологією; третій — країни доіндустріального (суто аграрного) розвитку. Важливо враховувати й той факт, що в системі міждержавних відносин формуються механізми, які по суті унеможливають вертикальну міграцію країн із нижнього на більш високий технологічний рівень. Така міграція стає можливою лише для обмеженого кола держав і не змінює загальної картини світового розвитку.

Що це означає? Відповідь на це запитання, на жаль, не може бути оптимістичною. Потрібно виходити, з одного боку, із системної цілісності світу, яка ніким не ставиться під сумнів, але з іншого — із функціональної спеціалізації цивілізаційного центру і розгалуженої та

“різноповерхової” периферії, розподілу праці між ними, який утвердився впродовж другої половини минулого століття. Нинішній центр сформувався за участю ресурсової бази (в її широкому розумінні) периферії і без її дальшого використання забезпечити самодостатність власного розвитку не може. Не міг раніше, не може і тепер. Як свого часу метрополія не могла існувати без колоніальних володінь, так і сучасний цивілізаційний центр немислимий без периферії.

Не переконаний у тому, що існує прямий зв'язок між представленими узагальненнями і трагічними подіями 11 вересня 2001 року. Але те, що проблема співвідношення бідних та багатих країн є відлунням цих подій, не викликає сумнівів. Думати по-іншому — означає вводити себе в оману, не бачити головного. У цьому контексті світова спільнота дедалі більше переконується в тому, що глобалізація не змогла, як зазначалося, вирішити ключову проблему сучасного світового розвитку — забезпечити зближення держав за рівнем життя населення і зменшити на цій основі глибину міждержавної стратифікації. Навпаки, процес диференціації весь час прискорюється. “Світові лідери, особливо в індустріально розвинутих демократичних суспільствах, — пише з приводу цього колишній Держсекретар США Г. Кісінджер, — не можуть ігнорувати той факт, що за багатьма напрямками прірва між тими, кому випадають плоди глобалізації, і всіма іншими продовжує зростати, причому як у межах окремих держав, так і у світовому масштабі”*. Все це — об'єктивні, жорсткі й далеко не завжди прогнозовані реалії сучасного світу, які слід максимально враховувати: плоди глобальної нерівності перетворилися на центральну проблему XXI століття. Світ, як і раніше, визнає лише сильних, поважає лише тих, хто спроможний до самоутвердження, здатний захищати власну свободу та цінності.

Якою буде думка нової влади щодо цього? Чи збираємося ми й далі, роблячи вигляд, що зазначеної проблеми не існує, ігнорувати її реальні загрози світовій стабільності? Чи, навпаки, голос України у протидії цим

* Кісінджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? Москва, 2002. С. 254.

явищам ставатиме більш конструктивним та вагомим? Маємо сформувати власну позицію і у цих питаннях. Це для нас дуже важливо. Україна має посилювати співпрацю не лише з провідними державами Заходу, а і з країнами, що розвиваються. Можливості такої співпраці, зокрема в економічній сфері, є надзвичайно вагомими. Маю на увазі не лише потенціал індустріального розвитку (про це йшлося у попередніх розділах), а й визнаний світовою спільнотою досвід подолання однієї з найдеструктивніших (навіть за світовими стандартами) економічних криз, здійснення глибоких трансформаційних реформ і виведення економіки на траєкторію швидкого і сталого зростання. У попередні роки закладено основи диференціації зовнішньоекономічного курсу нашої держави. Цю тенденцію потрібно відчутно посилити. Авторитет України у світі значною мірою залежатиме і від цього.

Нам потрібно визначитися і стосовно ще одного виміру глобалізації. Це її безпосередній зв'язок з інформаційною революцією. Як зазначає Зб. Бжезинський, глобалізація "означає настання нової ери всесвітньої доступності інформатизації"^{*}. Для цього сформовано потужну матеріально-технічну базу. Йдеться про комунікаційні мережі, якими охоплено практично весь світовий простір. Чисельність користувачів Інтернету щорічно зростає на 25—30 %, а вартість виробництва, зберігання та передавання інформації швидко знижується. У нас відповідні процеси розвиваються ще швидше.

Особливо відчутною стає глибока взаємодія інформаційних технологій та світової економіки, фінансових і товарних ринків, ринків капіталів. Спостерігається утвердження у всесвітньому масштабі не просто фінансового чи інформаційного ринків, а єдиного фінансово-інформаційного простору, в якому дедалі більше здійснюється не лише комерційна, а й уся життєдіяльність особи. Україна дедалі більшою мірою інтегрується і у цей простір.

Водночас інформаційна революція не обмежується лише позитивними явищами. Одним із особливо гострих питань, яке сьогодні хвилює світову громадськість,

^{*} *Бжезинський Зб.* Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. С. 184.

є питання системного впливу інформації на людську свідомість, посилення відповідного психоемоційного навантаження на особу. Складається ситуація, за якої обсяги доступної інформації, як правило, перевищують можливості її осмисленого усвідомлення, внаслідок чого зростає розрив між інформацією та знаннями. У цій ситуації людина втрачає “точку опори”, можливість самостійного осмислення навколишньої реальності. Особливо небезпечним є нав’язування особі (у тому числі засобами інформаційного тиску) уніфікованої моделі сприйняття суспільних процесів, узагалі поглядів на світ. Таким чином формується реальна загроза набуття суспільством, яке активно не протидіє цим явищам, ознак модернізованого тоталітарного режиму: замість грубого адміністративного насилля за допомогою найновітніших інформаційних технологій застосовуються більш м’які методи маніпуляції суспільною та індивідуальною свідомістю. Все це підриває базові підвалини демократичної будови суспільства. Сформована на такій основі “модерна (технологічна) демократія” по суті є ерзац-демократією.

Особливо небезпечним є використання “інформаційної терапії” у зовнішньополітичних цілях. Ідеться про перетворення колишньої моделі політичного імперіалізму в її новітній різновид — модель “інформаційного імперіалізму”. Завдання штучної трансплантації формалізованих зразків “політичної свободи”, демократичних та ліберальних “цінностей”, як і зразків так званої масової культури, вирішуються у сучасному світі не методами прямої військової агресії і навіть не інструментами економічної експансії, як це було у 1960—70-ті роки, а насамперед на основі широкого використання механізмів “інформаційного імперіалізму”. Для країн, у населення яких не вироблено достатньої імунної стійкості щодо такого роду механізмів, відповідні процеси несуть на собі потужний деструктивний потенціал. Як свідчить досвід останніх десятиліть, світ від цього не стає більш збалансованим та стабільним. Безпосереднім об’єктом такого втручання є і країни пострадянського простору. Нам потрібно більш чітко визначитися і в цьому питанні: чи ми все це схвалюємо, чи в нас існують якісь застереження тощо. Суспільство має право розраховувати й на відповідну поінформованість.

Хотілося б, щоб нова влада замислилася і над такою проблемою. Реалізації нової архітектури міждержавних відносин у сфері економіки слугує сформована, головним чином у повоєнний період, достатньо розгалужена мережа міжнародних фінансових відносин. Це МВФ, Світовий банк, Світова організація торгівлі та ін. Всі вони за своїм статусом покликані сприяти поглибленню глобалізаційного процесу, структурної збалансованості світової економіки. У дійсності ж виявляється протилежне. Справжня мета політики відповідних інституцій, як це переконливо довели останні десятиліття, полягає в іншому. Це обслуговування інтересів “лідерів” у країнах периферійної зони, це всіляке пристосування виробничого, фінансового та інтелектуального потенціалу цих країн до потреб цивілізаційного центру.

Йдеться не про вигадку лівих “екстремістів”. Така думка підтверджується вченими і політиками Заходу. “Програми МВФ, — пише Г. Кісінджер, — завжди націлені на скорочення втрат кредиторів значно більшою мірою, ніж втрат позичальників”. При цьому Фонд не несе відповідальності “за політичні наслідки своїх рекомендацій”*. Аналогічні звинувачення на адресу Фонду висловлюються і в численних публікаціях Дж. Сакса. “МВФ, — писав він ще 1997 р. на сторінках “Файненшл таймс”, — наділено занадто великою владою: жодна організація не повинна брати на себе відповідальність за економічну політику половини країн світу”. На цьому наголошує і відомий американський учений С. Гантінгтон. “За посередництва МВФ та інших міжнародних економічних організацій, — зазначає він, — Захід реалізує свої економічні інтереси і у зв’язку з цим нав’язує іншим країнам економічну політику за власним баченням”**.

Показовою є і така деталь. На відміну від класичних міжнародних інституцій, у тому числі ООН, де діє демократичний принцип “Одна країна — один голос”, у МВФ та Світовому банку рішення приймаються на основі так званого зваженого голосування. Це дає змогу

* Кісінджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? С. 252, 248.

** Полис. 1994. №1. С. 42.

країнам центру здійснювати політику, яка повною мірою коригується власними інтересами. До того ж система міждержавних фінансових відносин розбудована так, що без санкції МВФ канали доступу країн периферійної зони практично на всі ринки позичкового капіталу виявляються цілком перекритими. Світова спільнота дедалі більше усвідомлює не лише деструктивність, а й реальну небезпеку зазначеної системи. Це маємо розуміти й ми. Україна є членом відповідних міжнародних інституцій, і вона об'єктивно зацікавлена у широкій співпраці з ними. Перебуваючи майже 10 років на посаді радника Президента України з питань макроекономіки, я активно сприяв цьому. Існують можливості (як це нині широко обговорюється на шпальтах світових видань) структурної перебудови відповідних інституцій, їх більш адекватного пристосування до завдань щодо подолання суперечностей сучасного глобалізаційного процесу. Слід ясно усвідомлювати те, що світ, у якому не зменшується, а весь час збільшується небезпечний розрив між багатими та бідними державами, не може бути стійким. Треба бачити ці суперечності — і не лише зі споглядальної позиції. Україна має стати активною учасницею вдосконалення сучасного глобалізаційного процесу. Це нам під силу, це, врешті-решт, і наш обов'язок. Реальний авторитет України у світі визначатиметься не стільки нашими успіхами політики “адаптації та пристосування”, а насамперед нашими бажаннями і спроможністю оперативного реагувати на глобальні виклики сучасного світового процесу й навіть упереджувати їх.

КРИЗА ОДНОПОЛЯРНОСТІ

При опрацюванні зовнішньополітичної стратегії України ми зобов'язані враховувати ще одну глобальну тенденцію, яка поки що не набула чітких ознак, проте має реальні перспективи розвитку. Йдеться про поступове визрівання нових полюсів (центрів) сили і про перспективи

перебудови на цій основі сучасного глобалізаційного процесу, його трансформації від одноосібного гегемонізму до багатополюсного (поліцентричного) світового співтовариства. Маємо насамперед бачити те, що конусоподібна піраміда, на вершині якої здійснюють свою неподільну гегемонію США, а далі стоять країни ЄС та Японія і знову ж таки відповідно до своєї “прописки” у світовому господарстві — решта, що така піраміда навряд чи може лишатися міцною. Світ, як писав англійський журнал “Economist” (15—21 червня 2000 р.), “перебуває нині на шляху до триполюсного світу”, де обов’язково зміцнюватимуться (поряд з інтеграційними процесами на Американському континенті) позиції об’єднаної Європи, а також країн Південно-Східної Азії — системи “ASEAN+3”: 10 країн ASEAN плюс Японія, Китай та Південна (а можливо, і об’єднана) Корея. Із цього стає дедалі зрозумілішим: XXI ст. не залишатиметься століттям пірамідального світу на чолі зі США. Воно стане століттям поліцентричним.

Є декілька сценаріїв розвитку глобальних процесів на перші десятиліття XXI ст. Один із них виходить із одноосібної гегемонії США щонайменше на найближчі два десятиліття. Другий сценарій передбачає біполярність: на одному полюсі залишаються США, на другому — об’єднана Європа. Третій сценарій — багатополярного світу. Це США і обидві Америки, Китай та його оточення, Індія та її оточення, Німеччина на чолі об’єднаної Європи, Росія та її оточення. В усіх цих схемах особливе місце відводиться Китаю. Вважається, що через два—три десятиліття ця країна вийде на першу позицію у світовій економіці. Її ВВП сягне 20 трлн дол., що перевищуватиме ВВП США. До числа провідних держав світу можуть наблизитись і Японія, Індія та Німеччина.

Існують і інші обґрунтування майбутньої структури світового устрою. Тож не думаю, що і цю досить пікантну з огляду на інтереси одного з наших стратегічних партнерів проблему треба відносити до “непринципових”, як це нині робить український політикум. До того ж дана проблема широко дискутується не лише на сторінках наукових видань, а й серед провідних політиків світу. Її особлива актуальність для нашої держави

пов'язана насамперед із чіткою орієнтацією України на інтеграцію в Європейський Союз. Яким же чином під час реалізації цього визначального для нас завдання ми маємо враховувати названі глобальні трансформації?

Добре відомо, що підвалини сучасного цивілізаційного процесу базуються на європейських цінностях. Ідеться про домінуючі позиції в цьому процесі насамперед європейської культури. Європа — батьківщина таких титанів людського духу, як Данте і Сервантес, Шекспір і Гете, Мікеланджело і Рембрандт, Бетговен і Моцарт, Толстой і Достоевський, Шевченко і Леся Українка.

Європа завжди була і залишається центром економічних та соціальних інновацій. На відміну від інших країн, зокрема США та Японії, які значні відтинки історії розвивалися за принципами так званої наздоганяльної стратегії, господарська система європейських країн завжди вдосконалювалася на власній основі, спиралася на інтелект і духовні потенції народів, що їх населяли. Добре відомо й те, що США створили свій економічний потенціал значною мірою розумом європейських іммігрантів: після Першої та особливо Другої світових воєн до Америки емігрували чимало видатних представників європейської інтелектуальної еліти.

Унікальність європейської цивілізації полягає і в тому, що вона найбільшою мірою кореспондується з базовими закономірностями ринкових відносин, із принципами капіталізму. Як підкреслював Макс Вебер, капіталізм як суспільна база сучасного економічного прогресу виріс із глибин європейської душі. "Сучасна людина, — наголошував він, — дитина європейської культури". Цілком логічним є й те, що такі важливі критерії цивілізаційного прогресу, як демократія, громадянське суспільство, всебічний розвиток особистості, якість життя, права людини, принципи та механізми її соціального захисту й підпорядкування цим принципам визначальних функцій держави, — всі ці виняткової ваги чинники світового прогресу були започатковані й дістали динамічний розвиток на теренах європейської цивілізації.

* Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. С. 19.

Те саме стосується економічної моделі розвитку. Європейська цивілізація базується на принципах так званої рейнської (континентально-європейської) моделі, яка має не лише суттєві відмінності, а й принципові переваги над американською (точніше — англосаксонською) моделлю. Це визнається і американською стороною. Як пише один із відомих американських економістів Лестер Туроу, “європейська модель на відміну від англосаксонської більшою мірою схильна до вирішення соціальних аспектів розвитку. Вона ґрунтується на тому, що соціальна забезпеченість — закономірний результат економічного прогресу і що зазначена схильність до соціальних вимог, як і до утвердження держави загального благоденства, не підлягає обговоренню”^{*}.

Кидається у вічі такий факт: переваги США у темпах економічного зростання найбільшою мірою позначилися в роки Першої та Другої світових воєн, які завдали величезних втрат європейській економіці. Початок ХХ ст. Європа зустріла в економічному розквіті. У 1900 р. п'ять найбільших європейських держав — Велика Британія, Німеччина, Франція, Росія та Австро-Угорщина — разом випереджали Сполучені Штати у 1,5—2 рази. Їхня частка у світовому виробництві обробної промисловості становила 51,9 % проти 26,6 % у США. Однак після 1914 р. у співвідношенні економічних потенціалів обох континентів сталися відчутні зміни. Втрати європейських країн від Першої світової війни сягнули понад 30 % промислового виробництва. Та найбільшими вони були під час Другої світової. У 1945 р. більшість європейських країн за обсягом ВВП були відкинуті на рівень початку століття. Лише економіка Великої Британії залишилася на рівні 1936 р.

На противагу цьому у період війни США значно збільшили свій економічний потенціал. У 1941—1945 рр. середньорічні темпи економічного зростання тут сягнули 16,9 %. Це був рекорд в американській економічній історії: продуктивність праці та промисловості зросла більш ніж удвічі, а прибутки — уп'ятеро. Слід зазначити, що локомотивом зростання тоді були не природні

^{*} Туроу Л. Будущее капитализма. С. 335.

(засновані на ринкових механізмах) процеси розвитку, а механізми військової економіки, стимулювання якої здійснювалося головним чином на основі державних асигнувань.

Відповідні процеси суттєво змінили співвідношення економічних потенціалів США і Західної Європи. Досить зазначити, що у 1948 р. частка США у світовому валовому продукті досягла 45 %. У засіках США було сконцентровано близько 70 % світових золотовалютних резервів: золотовалютні резерви США у 1948 р. оцінювалися у 24,6 млрд дол., а країн Західної Європи загалом — у 4 млрд. Це дозволило Вашингтону ініціювати впровадження Бреттон-Вудської валютної системи, за якою американський долар перебрав на себе функцію світових грошей. Основним гаслом нової системи стало: “Долар такий самий, як і золото, долар — кращий від золота”. Все це надавало велетенські переваги американській економіці: імпорту, який оплачувався в доларах, дістав можливість за неординарної ситуації прямо покриватися за рахунок грошової емісії.

Однак, незважаючи на згадане, у мирний період (за винятком 1990-х років) динаміка економічного зростання більшості країн Західної Європи випереджала американські показники. Завдяки цьому нині країни ЄС практично зрівнялися зі США за обсягами ВВП та виробництва найважливіших видів продукції.

Потребує відповідного пояснення і проблема, яка стосується науково-технічного лідерства США. Всім добре відомо, що і в цьому випадку йдеться про модель науково-технічного прогресу, в основі якої лежать преференції військово-промислового комплексу і відповідно — державні замовлення. Те саме стосується і сучасних аспектів постіндустріального розвитку.

В Європі ці процеси відтворюються на принципово іншій — цивільній — основі. Вони більшою мірою, ніж у США, кореспондуються з проблемами соціальної політики, всебічного розвитку особи, з принципами демократії та громадянського суспільства. Це надає Європі стратегічних переваг і у цьому питанні. Логіка постіндустріального розвитку більшою мірою відповідає базовим принципам європейської економіки, насамперед моделі не суто

ринкової, а соціально-ринкової економіки, яка сформувалася і вдосконалюється на теренах Західної Європи*.

Аби зрозуміти ключову позицію запропонованого аналізу, потрібно врахувати, що основою постіндустріального розвитку є соціалізація економіки, тобто підпорядкування всіх ланок економічної системи реалізації її соціальної функції — розвиткові людини, її особистості, знань та інтелекту, які за нових умов перетворюються не лише на основний виробничий ресурс, а й на головну форму багатства суспільства, провідний об'єкт власності. Соціум перебуває лише на початкових етапах становлення та розвитку постіндустріального суспільства, остаточні контури якого ще повною мірою не окреслилися.

Звісно, маючи на старті становлення нових цивілізаційних процесів потужніший, ніж у країн Західної Європи, економічний потенціал, США змогли більшою мірою просунутися вперед у розвитку базових галузей постіндустріальної системи — інформаційних технологій та інших сфер “нової економіки”. Пріоритетність військової сфери у цих питаннях природно породжує суспільні суперечності, які стали приводом для висновків окремих науковців щодо кризи постіндустріалізму з огляду перспектив цивілізаційного прогресу**.

Насправді йдеться про загострення суперечностей відтворення основ суто американської моделі (мілітаризованої за своїми визначальними ознаками) науково-технічного прогресу, а не постіндустріального суспільства загалом. Важливою складовою цих суперечностей є неадекватність соціальної структури європейського суспільства, логіки соціальних перетворень, в якій переваги європейської моделі розвитку над американською є особливо відчутними. Йдеться насамперед про здійснення в Європі упродовж тривалого часу активної та цілеспрямованої політики соціального вирівнювання, зменшення майнової диференціації та утримання доходів низькооплачуваних верств населення на прийнятному рівні. Маються на увазі не суто патронатні принципи

* Див.: *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 2. С. 3—7.

** Див.: *Иванарин А. С.* Россия в циклах мировой истории. Москва, 1999.

підтримки державою незаможної людності (хоча і це має місце), а особливості ментальності європейського підприємництва, специфічні риси економічної культури.

Можна вести мову й про інші цінності європейської цивілізації, які по суті детермінують глибинні закономірності сучасного світового розвитку і у багатьох принципових аспектах суперечать принципам американізму. Однак, як добре відомо, історія розпорядилася по-іншому. Так склалося, що процеси глобалізації на її нинішньому етапі виявилися несвропейською формою суспільного прогресу. “Комендантом” глобалізації за своїм рангом та функціями стали США. Саме через це глобалізація здійснювалася не за принципами М. Вебера і Л. Ергарда, а на засадах панамериканізму та ринкового фундаменталізму.

Суперечності глобалізму, про які йшлося вище, мають відповідне пояснення. “Основною “бідю” сучасної глобалізації, — зазначає відомий російський науковець В. Іноземцев, — стало те, що головною її дійовою особою виявилася країна, що звикла використовувати світ у корисливих цілях і тому не здатна по-справжньому турбуватися про поступальну динаміку його розвитку”*. Такий висновок збігається і з позицією Дж. Сороса. “Я стверджую, — пише він, — що глобалізації та американському домінуванню бракує морального підґрунтя... Сполучені Штати, з огляду на їхній панівний стан, несуть особливу відповідальність за цілий світ. Без співробітництва з ними неможливе вироблення міжнародних механізмів. Однак сьогодні саме Сполучені Штати — головна перешкода на шляху міжнародного співробітництва”**.

Водночас Дж. Сорос акцентує увагу і на очевидній суперечності принципів гегемонізму США й реалізації основних засад відкритого суспільства. “Гегемоністські намагання прямо конфліктують із картиною глобального відкритого суспільства. Гегемоністська точка зору мириться з порушеннями суверенітету інших держав, проте наполягає на захисті суверенітету США в усіх відношеннях”***.

* Вопр. філософії. 2004. № 4. С. 66.

** Сорос Дж. Про глобалізацію. Київ, 2002. С. 150—151.

*** Там само. С. 151.

Європа, невід'ємною частиною якої є Україна, розуміє цю істину. Нинішня глобалізація світу, пише з приводу цього відомий французький економіст і соціолог Серж Латуш, "це радше американізація, ніж європеїзація. Загальносвітова уніфікація відбувається під знаком американського стилю життя". "Саме Америка, а не Стара Європа, — наголошує він, — уособлює глобалізаційний процес"^{*}.

З цим погоджуються і представники американської політичної еліти. Для них глобалізація — це синонім американізму. "Головним чинником глобалізації, — зазначає Г. Кісінджер, — є Сполучені Штати; вони ж більше за всіх виграли від сил, випущених ними на волю"^{**}. "Глобалізація, — підкреслює цю ж думку Зб. Бжезинський, — стала неофіційною ідеологією політичної та ділової еліти США; вона визначає роль Америки у світі та ототожнює Америку з передбачуваними благами, які несе нова ера"^{***}.

Звичайно, для таких оцінок існували й існують вагомі передумови. Лідруючі позиції США у світі визначаються насамперед нинішньою могутністю їхнього економічного потенціалу. Йдеться про найбільш ефективний економічний організм, найвищу в світі продуктивність праці у промисловості, домінуючі позиції у світовій валютній системі, про найбільш могутні транснаціональні корпорації. США — визнаний центр світової науки та підготовки кадрів, панівне джерело формування інформаційних потоків. Наприкінці ХХ ст. на частку США припадало майже 44 % світових витрат на наукові розробки. Це дозволяло їм контролювати 72 % світового ринку інформаційних послуг. Америці належать ключові позиції у міжнародних фінансово-економічних та торговельних організаціях: МВФ, Світовому банку, СОТ, ОЕСР та ін. Всього на частку США у 2004 р. припадало майже 22 % розрахованого на основі ПКС долара світового ВВП — близько 11 трлн дол. Громадяни США та

* Свободная мысль. 2004. № 8. С. 64.

** Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? С. 235.

*** Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. С. 187.

американські корпорації володіють близько 55 % цінних паперів, оцінених за ринковою вартістю.

Інша складова світового лідерства США — переваги військового потенціалу. Нині, за оцінками Зб. Бжезинського, його розвиток навіть надлишковий*. Ідеться знову ж таки про найбільш оснащені збройні сили та ефективну військову економіку, про найрозгалуженішу в світі розвідувальну систему та ін.

Велетенська економічна могутність США дозволяє на практиці втілювати відоме ще з минулих століть гасло “І масло, і гармати”. Нині на американські військові видатки припадає майже 40 % витрат на оборону всіх країн світу. Ще вищою є американська частка у глобальних видатках на закупівлю озброєнь (близько 65 %) і на військові НДДКР (приблизно 75 %). Показовими є й такі дані: військові видатки США у 2,5 рази перевищують витрати на оборону всіх європейських держав разом узятих. США контролює 46,8 % світового обсягу запасів ядерної зброї.

Відчутний відрив США від своїх потенційних політичних та економічних партнерів у трьох визначальних напрямках — економіці, військовій сфері та найсучасніших галузях науково-технічного прогресу, зокрема в інформатиці, — створює об’єктивні передумови домінуючої позиції США у сучасному світі, їх суспільного визнання як “єдиної наддержави світового масштабу”. “Америка є світовою наддержавою у повному розумінні цього слова”, — наголошував ще у 1997 р. Зб. Бжезинський.

Американський політолог тоді ще не бачив можливих загроз, які б могли змінити цей стан. “Упродовж життя одного покоління, а можливо, й більш віддаленої перспективи навряд чи будь-яка країна зможе похитнути статус Америки як першої держави світу”**. Ця ж позиція знайшла підтвердження і у книзі Зб. Бжезинського, опублікованій у 2004 р., один з основних висновків якої такий: “В Америці відсутні і скоро не з’являться рівні їй противаги у світі”***. Відомі й інші аналогічні

* Там само. С. 278.

** Независимая газета. 1997. 24 окт.

*** Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. С. 8.

висловлювання політичних діячів США. За словами неоконсерватора Чарлза Краутгаммера, “XVIII століття було французьким, XIX — англійським, XX — американським, наступне століття також буде американським”^{*}.

Насправді ж після трагічних подій 11 вересня 2001 р. світ почав розвиватися за дещо іншим сценарієм. Відповідним чином трансформувалась і зовнішньополітична стратегія США. Принаймні до зазначених подій офіційний Вашингтон дотримувався принципу так званої “м’якої гегемонії”^{**}. У наступні роки стався, як пише Дж. Сорос, “розрив наступності”. Це по суті засвідчує і нова стратегія національної безпеки США, оприлюднена в липні 2002 р. Відповідна стратегія утримується на двох китах: 1) США все робитимуть для збереження незаперечного військового лідерства; 2) США присвоюють собі право застосовувати “превентивні (упереджувальні) дії”. “В цілому ці “кити”, — наголошує Дж. Сорос, — передбачають існування двох видів суверенітету: суверенітет Сполучених Штатів, що має пріоритет над міжнародними договорами і зобов’язаннями, і суверенітет усіх інших держав, які підпорядковуються доктрині Буша”^{***}.

Саме у такому контексті розглядається й інше ключове питання стратегії національної безпеки — поширення у світі демократії та свободи. “Сполучені Штати, — акцентує стратегія національної безпеки США, — повинні захищати свободу і справедливість тому, що ці принципи вірні та істинні для всіх людей у світі”. Відповідної філософії дотримується й нинішній Держсекретар США Кондоліза Райс. “Якщо сила слугує справі свободи, — зазначає вона, — то це необхідно вітати”^{****}. Щоправда, Дж. Сорос вносить принципове уточнення у цю позицію. “Коли президент Буш говорить про торжество “свободи” (а це трапляється часто), — пише відомий американський фінансист, — він насправді має на меті

* Проблеми міжнародної безпеки: Аналіт. огляд. Київ, 2002. Квіт. С. 237.

** Там само.

*** Сорос Дж. Мыльный пузырь американского превосходства. Москва, 2004. С. 27, 25.

**** Цит. за: Россия в глобальной политике. 2003. Т. 1. № 3. С. 77.

торжество Америки”*. Власне, події останніх років в Іраку можуть, напевне, розглядатися як практичне підтвердження цих слів.

Яке ставлення до цього нової української влади? Чи схвалюємо ми цю позицію і чи враховувалася вона при узгодженні під час квітневого (2005 р.) візиту Президента України до США “нової конфігурації україно-американських відносин”, суть якої, за визначенням Б. Тарасюка, полягає “у спільному просуванні свободи і демократії”?**. Розумію міністра закордонних справ: нам приємно, що США визнали Україну як країну, що має потенціал “просування демократії і свободи у світі”. Однак, як я тлумачу цитовані вище рядки Дж. Сороса, Сполучені Штати в боротьбі за свободу й демократію в усьому світі враховують передусім власні національні інтереси. Якою ж мірою ми збираємося відстоювати у цьому процесі національні інтереси Української держави і чи ідентичні вони інтересам Америки? Чи, можливо, Дж. Сорос помиляється, і тому питань, які я порушую, взагалі не існує..?

Та повернімося до загального контексту проблеми. Що стоїть за новою стратегією США, чи можна її вважати відображенням посилення одноосібного лідерства Америки?

Переконаний, що відповідь на це принципове питання не може бути позитивною. Багато аналітиків схильні розглядати нові акценти політики Білого Дому, зокрема відчутне посилення наступальної жорсткості зовнішньополітичного курсу США, як явище, що детермінується протилежним — об’єктивним загостренням суперечностей, пов’язаних насамперед із відповідною гегемонією. Я цілком поділяю таку думку.

Йдеться не просто про загострення, а радше — про кризу однополярності, про утвердження тенденції, спрямованої на глибоку перебудову чинної міжнародної системи, про рух від однополярного геополітичного середовища до багатополярних світових відносин за рахунок зміцнення позицій насамперед ЄС та Китаю і водночас про відповідну

* Сорос Дж. Мыльный пузырь американского превосходства. С. 26.

** День. 2005. 7 квіт.

реакцію Вашингтона, який, звісно, не може не бачити ці явища.

Криза однополярності має кілька вимірів. Вона не обмежується лише проблемою нерівності, складним комплексом відносин між багатими та бідними країнами так званої периферійної зони. Вона не обмежується і конфліктом цивілізацій чи суперечностями, які формуються на релігійному підґрунті. Вона безпосередньо торкається і процесів, що відбуваються на пострадянському просторі, у тому числі в Україні. Потрібно враховувати, що нинішня одноосібна гегемонія здобута США в результаті перемоги над радянською системою, яка впала, не витримавши конкуренції з Америкою. В підсумку визначальним чинником утвердження в 1990-х роках одноосібної гегемонії США стало не лише падіння Берлінської стіни і зникнення з політико-економічної карти СРСР — основного контрпартнера США в умовах біполярного світу, який утворився після Другої світової війни, а й відчутне послаблення внаслідок глибокої трансформаційної кризи економічного потенціалу Росії та наближених до неї країн. “Росія, — зазначає Зб. Бжезинський, — перестала бути учасницею забігу”.

Ця обставина дає можливість зрозуміти специфічні особливості трансформаційної моделі, що базується на принципах так званого “Вашингтонського консенсусу” і яка упродовж усього попереднього періоду утверджувалася не лише в нас, а й в інших пострадянських країнах, насамперед у Росії. Так склалося, що Європа по суті віддала ініціативу США щодо їхнього впливу на визначення логіки трансформаційних процесів на пострадянському просторі. Під безпосередньою опікою МВФ реформи здійснювалися за латиноамериканським сценарієм.

Так звані “матриці реформ”, які настирливо рекомендувалися, були, як про це йшлося у попередніх розділах, ідентичні латиноамериканським. Багато внутрішніх суперечностей трансформаційних процесів, з якими зіткнулася українська економіка і які надзвичайно гостро даються взнаки сьогодні, органічно зумовлено цим чинником. Пострадянський світ, у тому числі Україна, міг бути зовсім іншим при здійсненні трансформаційних процесів за іншим сценарієм. США понад

усе боялися, що постгорбачовська Росія піде шляхом Китаю. Тому їй було фактично нав'язано апробовану в Латинській Америці модель трансформації, згідно з якою системні реформи (навіть за їхньої ефективної реалізації) залишають країну у периферійній зоні.

У зв'язку з цим дехто з аналітиків схильний вважати, що однією з причин “ускладнення” україно-американських взаємин у першій половині 2000-х років, як, до речі, і взаємин США та Росії, стало намагання нашої держави здійснювати відносно незалежну політику, активно співпрацювати з Російською Федерацією. Саме в цей період було досягнуто відчутного зростання економічної динаміки, і на цій основі почала складатися тенденція відносного самоутвердження пострадянського регіону і формування на його теренах самодостатньої геополітичної сили. Водночас ми поставили під сумнів коректність ідеологічних постулатів, за якими український шлях прилучення до західноєвропейських цінностей має обов'язково проходити через американські ворота. Зрозуміло, що це ніякою мірою не гармонізувалося з логікою зміцнення однополярності, що і стало, як на мене, чи не одною з головних причин охолодження україно-американських відносин, які перед тим, у 1994—1999 рр., розвивалися по висхідній траєкторії.

Інший бік кризи одноосібного гегемонізму визначається, як ішлося вище, якісно новими аспектами видимих, а у значній своїй частині — поки що невидимих, суперечностей у взаємовідносинах розвинутих країн Заходу. Постійно акцентуючи увагу після переобрання Дж. Буша на значущості “відновлення трансатлантичного союзу між Америкою та Європою”, США не демонструють готовності поступитися своїми позиціями у процесі реалізації тенденції, пов'язаної з рухом спочатку від двополярного до однополярного і далі — до багатополярного світу, хоча йдеться про об'єктивну закономірність, яку нікому, навіть такій могутній країні, як Америка, зупинити не вдасться. Проте Вашингтон робить усе для того, щоб упередити ці процеси.

Привертає увагу й позиція США щодо інтеграції в Європі. “Прагнення Європи до єдності, — пише Зб. Бжезинський, — може бути втілене в життя лише за умови,

якщо Сполучені Штати сприятимуть, а в окремих випадках і підштовхуватимуть цей процес”. Навряд чи слід коментувати таку (звісно, у моєму розумінні) зухвалість. Вона базується на основному постулаті американської зовнішньополітичної стратегії, згідно з яким американські союзники не мають альтернативи і тому змушені підтримувати Сполучені Штати, оскільки не можуть діяти самостійно, тим більше всупереч Вашингтону.

Торкаючись цієї проблеми у своєму виступі в лондонському Інституті стратегічних досліджень (червень 2003 р.), Кондоліза Райс зазначала: “Не може не турбувати те, що дехто із захопленням — і навіть із почуттям ностальгії — говорить про багатополярність, нібито вона є позитивом сама собою. Насправді реальність полягає в тому, що багатополярність ніколи не була об’єднувальною ідеєю. Вона являла собою неодмінне зло і підтримувала стан без війни, однак ніколи не сприяла перемозі миру. Багатополярність — це теорія суперництва, теорія конкуруючих інтересів і — гірше того — конкуруючих цінностей”^{*}.

Краще не скажеш. У дійсності ж прагнення до штучної уніфікації світу виступає нині чи не найголовнішим деструктивним чинником. “Експансія західного суспільства і поширення західної культури призвели до того, — зазначав видатний англійський вчений А. Дж. Тойнбі, — що всі інші живі цивілізації... відійшли до вестернізованої сфери, яка обіймає весь світ... Вперше в історії людського роду всі яйця людства зібрано в одному неоціненному і незахищеному кошику”. Як результат, резюмує він, “нині всюдиусе західне суспільство тримає в своїх руках долю всього людства”^{**}.

Намагання Заходу силоміць ідентифікувати себе через механізми відповідної політики А. Дж. Тойнбі розглядав як один із симптомів надлому західної цивілізації, її кризи. У ситуації, що утверджується, більшість народів світу вимушені відносити себе, за словами вченого, до категорії “внутрішнього пролетаріату”^{***}. Цим поняттям

* Цит. за: Россия в глобальной политике. С. 76.

** Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Т. 2. С. 280–282.

*** Там само. С. 291.

Тойнбі позначав тих, хто відчуває, що духовно не належить до системи, в якій існує фізично.

Можливо, події 11 вересня, а також кровопролиття в Іраку є відлунням і цієї ситуації? Можливо, базове стратегічне гасло США “Сила слугує справі свободи”, яке нині всіяко пропагує К. Райс, не таке вже й бездоганне? Над цим нам обов’язково слід думати. Тим більше що ніхто з прибічників багатополлярності світу не вбачає в цьому логіки антиамериканізму. Навпаки — це логіка зменшення небезпечних загроз, насамперед для США як одного з незаперечних лідерів сучасного глобалізаційного прогресу, локомотива цього прогресу, його системного впорядкування. Світ зацікавлений у цьому.

Доречно зазначити, що незворотність відповідного процесу усвідомлюється і багатьма американськими вченими та політиками. “Гегемонія, — пише Зб. Бжезинський, — є історичною фазою, яка минає”. Особливий поштовх цьому, вважає він, надали події 11 вересня. Нині “глобальна солідарність з Америкою дедалі більшою мірою перетворюється в ізоляцію Америки, а глобальні симпатії поступаються місцем підозрам щодо дійсних мотивів використання нею своєї могутності”.

Привертає увагу і позиція Г. Кісінджера. США, наголошує він, “не здатні придушити ідеї, адекватні новій реальності, що виникає”. “Незалежно від того, — акцентує один із найавторитетніших у світі політологів, — наскільки безкорисливими сама Америка вважає свої кінцеві цілі, її наміри домінувати, що виявляються дедалі більшою мірою, поступово об’єднують світ проти США і змусять їх обмежити свої претензії, що зрештою призведе їх до ізоляції та виснаження”. “Шлях до імперського статусу, — однозначно констатує колишній Держсекретар США, — призводить до загнивання самої країни через те, що з часом претензії на всемогутність руйнують і внутрішні бар’єри... Цілеспрямоване прагнення гегемонії — це найбільш відповідний шлях до зруйнування цінностей, які зробили Америку великою”* (виділено мною. — А. Г.). Нам залишається погодитися з цим висновком.

* Кісінджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? С. 3, 325.

Такими є нові реалії у розвитку геополітичних процесів, пов'язані з одноосібною гегемонією США. Звісно, що вони ще не виявили себе повною мірою і потребують прискіпливої уваги насамперед на рівні наукової громадськості. Проблемами, які найбільше зачіпають геополітичні інтереси України, є дві лінії можливого розвитку подій: лінія відносин США та ЄС, з одного боку, а з іншого — нові аспекти у взаємовідносинах США і Росії.

Ці проблеми детально розглядаються далі. При цьому автор свідомо абстрагується від теми “США — Китай”. Існують прогнози оцінки, за якими у недалекому майбутньому Китай випередить США за обсягом ВВП. Американські вчені Р. Бернстайн і Р. Манро кваліфікують піднесення Китаю і нинішні масштаби його зовнішньоекономічної експансії як “найбільш тяжкий виклик для США”*. “Якщо Китаю вдасться зберегти внутрішню цілісність, — поділяючи цю думку, пише Г. Кісінджер, — йому призначено стати великою державою і у такій якості здобути можливість кинути виклик Америці”**.

З цим не можна не погодитися, хоч я не схильний абсолютизувати подібні прогнози. Їх реалізація охоплює дуже багато складних проблем, перспективи розв'язання яких ще недостатньо викристалізувалися. Вони не осмислені належним чином і на науковому рівні. Але те, що в системі геополітичних взаємозв'язків США — ЄС і США — Росія присутність китайського чинника весь час зростатиме, не може викликати сумнівів. Україна має неодмінно усвідомлювати і цей аспект розвитку геополітичних інтересів, узгоджуючи їх з власною політикою.

* Независимая газета. 2003. 1 сент.

** Кисинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? С. 157.

ЄВРОПА І США — ПАРТНЕРСТВО ЧИ ГЕОПОЛІТИЧНЕ СУПЕРНИЦТВО?

Європа і США — партнерство
чи геополітичне суперництво?

При визначенні стратегії і тактики зовнішньої політики Української держави, у тому числі наших планів євроінтеграції, маємо обов'язково враховувати і динаміку геополітичних відносин США — Європа, які формують нині основу сучасної глобальної стабільності, але водночас далеко не в усьому є стійкими та прогнозованими. Проблема полягає не лише в їхній непаритетності, а й у визріванні потенціалу стратегічного суперництва між ними. За оцінками сенатора США Чака Гейгеля, “у XXI ст. Європейський Союз стане одним із найбільш значущих центрів сили. Реалізуючи свій зовнішньополітичний курс, США мають розглядати ЄС як самостійну геополітичну силу, що стоїть осторонь НАТО, хоча і пов'язана з цією організацією” (Foreign Affairs. 2004. № 4). На цьому по суті акцентує і Зб. Бжезинський, який зазначає, що одним із головних питань, на яке необхідно дати “стратегічно всеосяжну відповідь”, є питання, “чи здатна Америка налагодити дійсне партнерство з Європою, враховуючи, з одного боку, повільні темпи політичного об'єднання Європи, а з іншого — очевидне зростання її економічної могутності”^{*}.

Зб. Бжезинський привертає увагу і до посилення відповідного суперництва після трагічних подій 11 вересня. Спровоковані цим актом процеси, зазначає він, призвели до мілітаризації зовнішньої політики США. Вони стали новим імпульсом поглиблення тріщини між Америкою та Європою, яка стає нині дедалі виразнішою, особливо після “гучної сварки”, що виникла у 2003 р. через відому позицію ключових європейських держав у питанні війни в Іраку. “Враховуючи те, що за своїм економічним потенціалом ЄС уже зрівнявся з Америкою і що обидва ці суб'єкти нерідко стикаються на фінансовому і торговельному підґрунті, Європа при відродженні її військового потенціалу може перетворитися

^{*} Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. С. 11.

на грізного супротивника для Америки. Вона не відмовиться від того, щоб кинути виклик американській гегемонії”, — прогнозує класик сучасної політології*.

Можливість Європи кинути виклик США у зовнішній політиці не виключає і Г. Кісінджер. “...Хоч як це парадоксально, — пише він, — відносини Північної Америки та Європи сповнені суперечностей. Мова не йде про те, що вони традиційно були ідилічними чи хоча б гладкими. У суперечностях, що виникли, відображаються проблеми Альянсу, які поглиблюються. Іншого очікувати було й неможливо в умовах, коли держави, що домінували у світі протягом трьох століть, раптом виявили, що залежать від рішень, що ухвалюються за три тисячі миль, у Вашингтоні”**.

У цьому контексті розглядаються можливі наслідки перебудови формату геополітичних відносин між США та Європою насамперед на Близькому Сході, в Латинській Америці, а також на Євразійському континенті. “Сполучені Штати, відторгнуті від Європи, — пише з приводу цього Г. Кісінджер, — виявилися б у геополітичному сенсі островом, що знаходиться неподалік берегів Євразії та нагадує чимось Велику Британію XIX ст. у порівнянні з Європою. Щодо Європи їм довелося б здійснювати стратегію балансу сил, яка традиційно ними відтворюється. В Америці немає ні засобів, ні можливостей для такої політики”***. За такої ситуації зона стратегічної гегемонії США обмежилася б лише Тихоокеанським регіоном. У випадку, прогнозує Зб. Бжезинський, якщо Європа “стане економічним гігантом і великою військовою силою в одній особі, сфера главенства США, можливо, обмежиться в основному простором Тихого океану”****.

Не схильний абсолютизувати ці висновки. Враховую об’єктивну зацікавленість світової спільноти, як і

* *Бжезинский Зб.* Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. С. 11, 65, 122—124.

** *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? С. 19.

*** Там само. С. 41.

**** *Бжезинский Зб.* Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. С. 125.

Української держави, у збереженні трансатлантичного альянсу США та Євросоюзу. Добре розумію і геополітичне значення США, як і те, що стабілізаційна функція цієї держави ще далеко не повною мірою себе вичерпала. Однак це не означає наявність табу щодо всебічного осмислення порушеної вище проблеми.

Водночас переконаний, що відповідні узагальнення, у тому числі осіб, які причетні до формування зовнішньополітичної стратегії США (маю на увазі Г. Кісінджера і Зб. Бжезинського), не можуть не враховуватися українською зовнішньою політикою. Тим більше що вони мають достатньо вагомі передумови.

Було б великим спрощенням вважати, що перетворення США на єдину наддержаву та їхня одноосібна гегемонія викликають суто позитивні емоції європейської спільноти. Хоча мова тут далеко не про емоційне сприйняття процесів, про які йдеться, а про більш фундаментальні речі — про альтернативу, яка, з одного боку, визнає долю Європи як визнаного лідера світового цивілізаційного процесу, збереження її унікальності в цьому процесі, утвердження як самостійного центру багатополярного світу третього тисячоліття, а з іншого — зумовлює остаточне підпорядкування Європи панамериканізму, її дифузії у процесі глобалізації, можливу дезінтеграцію на самостійні й суперечливі центри сили — так звані “стару” і “нову” Європи.

Саме у такій площині має розглядатися порушена проблема, яка не може сприйматися відсторонено не лише новою владою, а й кожним українцем. Адже ми є частиною Європи, ми — європейці, і все, що тут відбувається, стосується нашої долі.

Конче значущою для нас є і така позиція. Окремі аналітики небезпідставно розглядають **європейський інтеграційний процес**, у тому числі розширення ЄС, як захисну реакцію на американську гегемонію. По суті до цього схиляється і Г. Кісінджер.*

Існувала думка, що після падіння Берлінської стіни і розвалу Радянського Союзу європейські інтеграційні

* Див.: *Кісінджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? С. 325.

процеси почнуть вщухати. Але сталося протилежне: рух до об'єднання Європи весь час набуває нової сили. Навряд чи варто акцентувати увагу на тому, що відповідні зміни, крім усього, пов'язані з проблемами взаємовідносин Європа — США. Звісно, інтеграційні процеси в Європі зачіпають широке коло проблем суспільного розвитку, які мають не лише зовнішню, а насамперед внутрішню спрямованість. Однак те, що у мотивації відповідного посилення євроінтеграційного об'єднання присутнє й прагнення європейців протистояти геополітичній експансії США, не може викликати сумнівів. “Наша мета, — зазначається у прийнятій 2000 р. довгостроковій програмі формування нової Європи, — полягає в тому, щоб зробити Європу глобальною дійовою особою з тим, щоб політична вага відповідала нашій економічній силі; дійовою особою, що здатна говорити сильним голосом та вносити зміни у здійснення світових справ”*. Цитовані рядки мають переконати читача у стратегічній позиції Європи стосовно досягнення названої мети.

Важливо враховувати й таке. Вашингтон офіційно підтримує плани розширення ЄС. Формування об'єднаної Європи Г. Кісінджер називає “однією з найбільш революційних подій нашого часу”. Водночас домінантною є позиція, за якої відповідне об'єднання можливе лише під безпосереднім патронатом США. Лише пов'язаний з Америкою наднаціональний Європейський Союз має шанси, наголошує Зб. Бжезинський, відновити в регіоні насамперед власні економічні позиції, упередити хаос на пострадянському просторі й водночас збільшити свою геополітичну вагу.

Звертаючи увагу на критичну важливість американо-європейського глобального партнерства, Зб. Бжезинський указує, що в межах цього партнерства Америка стає наддержавою-плюс, а без Європи — наддержавою-мінус. “Як наддержава-мінус, — зазначає він, — Америка буде змушена піти на значно більші витрати для здійснення свого глобального лідерства, а шанси на об'єднання

* Цит. за: Європа вчора, сьогодні, завтра. Москва, 2002. С. 743.

Європи значно зменшаться через те, що антиатлантична платформа не зможе залучити на свій бік більшість країн Євросоюзу й тих, хто хотів би вступити у цей союз”^{*}. Висновок очевидний: “Серйозне суперництво між Америкою і Європою було би згубним для них обох”^{**}.

Процеси, на яких наголошує Зб. Бжезинський, розширюють аргументацію проблеми, що розглядається. Вони вказують не лише на суто економічні, а й на геополітичні аспекти можливого дистанціювання європейських країн від США. Таке дистанціювання може відбуватися за формального збереження (на певний час) трансатлантичної солідарності та стратегічного партнерства. Водночас воно не виключає можливості й суттєвіших зрушень — посилення геополітичної автономії Європи. Україна має обов’язково враховувати таку можливість.

У даному разі йдеться не лише про загальнотеоретичні припущення. Відповідні процеси демонструє й реальна практика останніх років. Серед найбільш перспективних проектів європейської політики, які фактично започатковані ще у 90-х роках і здатні суттєво підвищити роль ЄС у геополітичному процесі, виділимо такі.

По-перше, це рішення про розширення ЄС, яке слід розглядати під кутом зору не лише кількісного збільшення країн—членів Союзу, а й, що дуже важливо, як вагомий крок уперед у його реформуванні. Наріжним каменем у цьому стане прийняття європейської конституції, що має суттєво підвищити рівень керованості Союзу, посилити дієвість його інституцій та структур, а також сприяти формуванню й реалізації загальної зовнішньої та оборонної політики. Йдеться, зрештою, про реалізацію унікального за своїми масштабами та змістом і водночас найуспішнішого інтеграційного проекту другої половини ХХ — початку ХХІ ст., який не має аналогів у світовій практиці.

По-друге, це розрахований на більш віддалену перспективу пан’європейський інтеграційний проект створення економічного простору під назвою Великої Європи.

* Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. С. 275.

** Там само. С. 125.

як стратегічного партнера, поважає і визнає особливості національної оборонної політики держав—членів ЄС, яку вони здійснюють у рамках НАТО. У зв'язку з цим не варто перебільшувати суперечності між США і ЄС у питаннях оборонної політики, хоча проблеми реформування Північноатлантичного альянсу, на якого чекає, як вважають окремі політологи, перспектива стати “помильною структурою”, дійсно на часі.

Для багатьох європейських політиків виявилася несподіваною позиція США щодо перетворення НАТО із суто військової та оборонної в політичну організацію, що була оприлюднена на лютому 2005 р. самміті у Брюсселі. Така позиція була сприйнята як спроба протиставлення НАТО і ЄС. Підтвердженням досить непростих відносин між ними можна вважати, зокрема, дострокове виведення чи намагання обмежити термін перебування в Іраку своїх військ країнами—членами НАТО, не враховуючи при цьому інтересів США. У зв'язку з цим не виключено, що з часом, у міру зростання економічної могутності ЄС, його військової потуги, значна частина держав ЄС — членів НАТО піде шляхом Франції, яка у 1966 р. вийшла із військової складової НАТО, а можливо, і зовсім припинить членство в НАТО.

По-н'яте, це конструктивність відносин із країнами “третього світу”. Більшість із них дедалі розчаровується в американській моделі розвитку, як і у зовнішній політиці США. Зазначимо, що Європейський Союз і США по суті втілюють дві якісно відмінні стратегії взаємодії західної цивілізації з зовнішнім світом. Відповідно до своїх базових принципів країни ЄС прагнуть надати максимальну підтримку сталому економічному та соціальному поступові країн, що розвиваються. Європа спрямовує коштів на програми допомоги таким країнам удвічі більше, ніж США. За даними Дж. Сороса, у 2000 р. частка донорської допомоги США становила всього 0,1 % ВВП. За цим показником США посідають останнє місце серед розвинутих країн. Показовими є такі порівняння: 301 млрд дол. на оборонні витрати США проти 10 млрд офіційної допомоги на розвиток (2000 р.)*. Швеція, Нідерланди та Данія виявилися лідерами за обсягами зазначених асигнувань у розрахунку на душу населення своїх країн — 190, 203 і 331 дол., тоді як у США цей показник становить 33 дол. Зрештою, ідеться про принципи,

* Сорос Дж. Про глобалізацію. С. 30, 159.

які можуть у перспективі стати оновленою основою відносин постіндустріального Заходу з країнами периферії*.

Переконаний у тому, що названі процеси цілком закономірні. Вони є природним результатом відчутних змін у співвідношенні геополітичних потенціалів Європи і США, що сталися на початку нового століття, а також відповідною реакцією Європи на прагнення лідерів США за будь-яких умов зберегти світовий статус своєї держави.

Усе це підтверджує основну позицію цього розділу: **нині дедалі більше інтенсифікується процес переосмислення геополітичного статусу Європи і насамперед ЄС.** Ідеться про нові контури світоустрою, розбудову системи міжнародних відносин, де ЄС міг би відігравати самостійну роль, виконувати політичну функцію, відмінну від тієї, що реалізується нині, — функцію не лише важливого, а й водночас рівноправного партнера США. Це повною мірою відповідає прагненням європейської спільноти. Соціологічне дослідження “Трансатлантичні тенденції у 2004 році”, проведене в листопаді 2004 р., свідчить, що понад 70 % європейців хотіли б бачити ЄС такою ж наддержавою, як і США. Водночас увага акцентується на тому, що європейський інтеграційний проект ніякою мірою не спрямований проти США. “Європі необхідна спільна зовнішня політика і спільна армія, — наголошує з приводу цього депутат Європарламенту, колишній Президент Португалії Маріу Соариш, — тому, що ми зобов’язані запропонувати власну стратегію, альтернативну стратегії Сполучених Штатів. Підкреслюю: не проти США, а незалежно від них”**.

Проте ЄС не форсує розвиток подій. Країни Союзу цінують свої відносини зі США, отримують від них певний зиск і не мають наміру з легкої руки обривати їх. Тим більше що кожна з країн — членів Євросоюзу зберігає власні лінії взаємовідносин зі США, які мають історичні підвалини, не лише економічні та політичні, а й гуманітарні корені. Не слід нехтувати і військовим аспектом справи, де лідерство США поки що залишається

* МЭ и МО. 2002. № 4. С. 12—13.

** Цит. за: Россия в глобальной политике. 2004. Т. 2. № 3. С. 158.

беззаперечним. Дається взнаки й зростання загрози міжнародного тероризму, що потребує спільних протидій із боку провідних країн світу. “Кінець Заходу настане тоді, — підкреслює німецький міністр закордонних справ Йошка Фішер, — якщо Європа і Америка підуть різними шляхами”^{*}.

Багато аналітиків вважають, що Європа ще не готова до більш рішучих кроків у відстоюванні власних геополітичних інтересів і у суто психологічному плані. Досі не подолані психологічний шок, завданий континентові двома світовими війнами, а також його ідеологічний розкол на два антагоністичні полюси.

У такій ситуації правлячі європейські кола поки що мають перед собою обмежений вибір геополітичної стратегії. У деяких аспектах спостерігається фактичне самовідсторонення від активної політичної лінії. Головна причина цього — природна відсутність політичного консенсусу серед європейських націй. Для досягнення такого консенсусу потрібен час. “Малоймовірно, — зазначає Зб. Бжезинський, — що у найближчі два десятиліття Європейський Союз досягне того ступеня політичної єдності, без якої народам Європи ніколи не здобути волі до суперництва зі Сполученими Штатами...”^{**}

Погоджуючись із цим, я водночас не поділяю думки, що нинішня аморфність зовнішньополітичного курсу ЄС є свідченням відсутності чітко вираженої геополітичної мети. Одне — геополітична стратегія окремо взятої країни, але інше — політика союзу суверенних держав. Треба розуміти: Європі дійсно потрібен час для глибшої політичної консолідації. Потрібно враховувати й те, що інтеграційні процеси за своєю суттю не піддаються штучному форсуванню — вони можуть утверджуватися лише на еволюційній основі. Час працював, працює і працюватиме на Європу. Європою вже пройдено значну відстань, що визначає геополітичну рівновагу США — ЄС. Нині стратегічна ініціатива дедалі більше утверджується на боці Європи. Після подій 11 вересня і трагічного сценарію в Іраку в цьому навряд чи хто сумніва-

* Независимая газета. 2004. 23 авг.

** Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. С. 15—16.

ється. Як було показано вище, такі ілюзії відсутні й у тверезих політиків Вашингтона. Світ зацікавлений у тому, щоб політика держави-лідера була максимально виваженою.

Доцільно навести погляд С. Латуша на цю проблему. “Чи може Європа, — запитує авторитетний французький учений, — відійти від своїх принципів і дистанціюватися від “монстра”, якого сама породила?.. Щоб продемонструвати свою самобутність, Європа має спиратися на власні корені... Їй необхідно також відновити духовну спорідненість зі східним і православним соціумами, що знаходяться на периферії та в свою чергу стикаються з іншим соціумом — Близьким, Середнім і Далеким Сходом і всім мусульманським світом. Завдяки постійному обміну та взаємодії цим соціумам вдалося уникнути крайнього егоцентризму, що у більшості випадків визначається відсутністю почуття міри в американців”. “Звісно, — робить висновок С. Латуш, — проєкт незалежного європейського розвитку здається сьогодні утопією, однак утопією, необхідною для майбутнього Заходу і всієї решти світу!”*

Ці та інші аналогічні оцінки є свідченням глибоких системних змін, що не лише позначилися на старті нового тисячоліття, а й поступово починають пробивати собі дорогу в етнополітичних відносинах. Надзвичайно важливо, що епіцентр конструктивності у світовій політиці дедалі більшою мірою переміщується від США до Європи. Це породжує у європейців не лише оптимізм, а й упевненість у своїх діях. Як заявив у ході візиту до Росії Прем'єр-міністр Італії Сільвіо Берлусконі, “ми хочемо, щоб у майбутньому було лише мирне змагання — Сполучених Штатів, з одного боку, і дуже сильного суб'єкта — Великої Європи — з іншого”**.

Переконаний, що, маючи велетенський суспільний потенціал та багатотисячовий досвід розбудови міждержавних відносин, країни Старого Світу спроможні реалізувати ці ідеї, надавши тим самим світовому цивілізаційному процесові нових відчутних імпульсів. Усе це питання, які мають прямий стосунок до зовнішньої політики України,

* Свободная мысль. 2004. № 8. С. 64.

** Эксперт. 2002. 8 апр.

її стратегічного курсу. Їх не можна замовчувати. Вони мають бути предметом публічної дискусії. Це повною мірою відповідає логіці та принципам Помаранчевої революції.

ЄВРАЗІЯ — ГОЛОВНИЙ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПРИЗ ДЛЯ АМЕРИКИ

Хочу привернути увагу читача до надзвичайно значущої, як на мене, проблеми: у відомій книзі Зб. Бжезинського “Велика шахова дошка”, яка побачила світ 1997 р., серед основних геополітичних регіонів, домінування в яких визначає глобальне лідерство США (а це Близький Схід та Перська затока), на перше місце поставлено розстановку сил насамперед у Євразії. Євразія є центром світу, епіцентром світової могутності, і той, хто контролює Євразію, реально здійснює контроль над усім світом — це для Зб. Бжезинського аксіома, яка доведена світовою історією і за жодних умов не може ставитися під сумнів. Саме Євразія “являє собою шахову дошку, на якій продовжується боротьба за глобальну першість”*. “Усі потенційні політичні та/чи економічні виклики американському домінуванню виходять із Євразії”. “Головний геополітичний приз для Америки, — наголошує Зб. Бжезинський, — Євразія. Половину тисячоліття переважний вплив у світових справах мали європейські держави і народи, які боролися один з одним за регіональне панування і намагалися добитися глобальної влади. Сьогодні в Євразії керівну роль відіграють неєвропейські держави, і глобальна перевага Америки безпосередньо залежить від того, наскільки довго й ефективно зберігатиметься їхня перевага на Євразійському континенті”** (виділено мною. — А. Г.).

Серед ключових геостратегічних дійових осіб на західному просторі Євразії Зб. Бжезинський виділяє насамперед Францію та Німеччину. “Для них обох мотивацією є

* *Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. С. 44.*

** Там само. С. 43.

образ об'єднаної Європи, хоча вони розходяться у поглядах відносно того, наскільки і яким чином така Європа має залишатися пов'язаною з Америкою. Однак обидві ці країни хочуть скласти в Європі дещо амбіційно нове, змінивши таким чином статус-кво^{*}. До числа інших найбільш крупних і активних гравців євразійського простору Зб. Бжезинський відносить Росію, Китай та Індію. Далі йдуть Польща, Туреччина, Азербайджан та Україна.

Зрозуміло, що серед основних суб'єктів євразійського простору особливо значущу позицію займає Росія. Не виключаючи можливості демократичного розвитку Росії, її тісних зв'язків з Європою і водночас указуючи на її "амбіційні геополітичні цілі", автор "Великої шахової дошки" акцентує на тому, що Москві "ще належить зробити свій головний геостратегічний вибір у плані взаємовідносин з Америкою: друг вона їй чи ворог", чи могла б вона перебрати на себе функції "молодшого партнера у створенні більш стабільної і заснованої на співробітництві Євразії"^{**}.

У цьому контексті особлива роль відводиться нашій державі. "Україна, — зазначає Зб. Бжезинський, — новий і важливий простір на євразійській шаховій дошці, геополітичний центр, оскільки саме її існування як незалежної держави допомагає трансформувати Росію. Без України Росія перестане бути євразійською імперією. Без України Росія все ще може боротися за імперський статус, але у цьому випадку вона стала б в основному азійською імперською державою"^{***}.

Зрозуміло, що після трагічних подій 11 вересня світ змінився. Основний театр геополітичних суперечностей перемістився на Близький Схід. Але чи остаточно відтиснули ці події на другий план значущість для США євразійського геополітичного простору і чи зменшилася у зв'язку з цим роль Росії як одного із його ключових суб'єктів? Думати так — значило би припуститися принципових помилок. Перекоаний в іншому: події останніх років не лише у Перській затоці, а й на Близькому Сході з усією переконливістю продемонстрували світові,

* Бжезинський Зб. Великая шахматная доска. С. 56.

** Там само. С. 67.

*** Там само. С. 61.

що їхній перебіг істотно визначається розстановкою сил на євразійському просторі. У книзі “Вибір. Світове панування чи глобальне лідерство”, написаній через сім років після “Великої шахової дошки”, Зб. Бжезинський привертає увагу до можливості посилення антиамериканізму та “реваншу Євразії”. Він не виключає загрози того, що “Америка зіткнеться з широким занепокоєнням континенту її першістю і, зрештою, втратить своє стратегічне верховенство в Євразії”. Така загроза “може стати реальністю, якщо пан’європейські та паназійські спільноти зберуть під свої прапори всіх, хто бачить в Америці загальну загрозу”^{*}.

Пан’європейський рух в Європі та паназійський в Азії являють собою, за визначенням Зб. Бжезинського, “форму наднаціонального регіоналізму, що зароджується”. Ідеться про реальну силу, яка прагне об’єднання і намагається “зменшити американську присутність або навіть повністю витиснути Америку із західної та східної окраїн Євразії”. “Усвідомлення цієї загрози, — акцентує американський політик, — повинно спонукати США докласти дедалі більше зусиль до поглиблення та розширення зв’язків Америки із західними та східними регіонами, що мають життєво важливе значення”^{**}.

Свідченням посилення уваги політикуму США до цих процесів стала представницька конференція “Зміни динаміки безпеки на теренах Євразії”, яка проводилася 8–9 вересня 2004 р. у Вашингтоні Інститутом національних стратегічних досліджень Університету національної оборони США. Як показала конференція, у зв’язку із перспективами завершення воєнної кампанії в Іраку і розв’язання близькосхідного конфлікту на порядку денному знову постала проблема “нового освоєння Євразії”. Мова йде фактично про формування на експертно-аналітичному рівні нових підходів щодо стратегії США на цьому просторі.

Який зміст вкладається у поняття “нове освоєння Євразії”, яка роль у цьому відводиться нашій державі? — ці питання не можуть не цікавити українську громадськість.

* *Бжезинський Зб.* Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. С. 166–167, 168.

** Там само. С. 168, 171.

Конференція акцентувала увагу на загрозі широко-масштабної кризи на євразійських теренах, зумовленої інтенсивним рухом до “національного екстремізму”, а також боротьбою за вплив на цей регіон, що розгортається поміж Росією, Китаєм та Іраном. Підкреслювалося, що Росія та Китай не можуть бути постійними і всеосяжними союзниками США в регіоні, де основним завданням США, з одного боку, є збереження незалежності нових пострадянських країн, а з іншого — покінчення з домінуванням Росії на цьому просторі. Зоною посиленої уваги США в Євразії визначено Чорноморський регіон і Кавказ, а основними форпостами просування американських інтересів — Туреччину і нових членів НАТО.

Особлива роль відводилась Україні, яка розглядалась як критично важлива держава для США і НАТО, оскільки остаточне введення її в європейський і євроатлантичний контекст дасть змогу покінчити з російським домінуванням та ізоляцією країн Кавказу від євроатлантичної спільноти. У зв'язку з цим ключовими проблемами НАТО на євразійському просторі визначалися створення Балтійсько-Чорноморського поясу, який межує з Росією, а також перетворення України та Молдови, а в перспективі й Білорусії на “буферну зону”, що має забезпечити стабільність і безпеку переднього краю Альянсу по лінії Балтика — Чорне море.

Зазначена логіка розгортання подій прогнозується і щойно оприлюдненим дослідженням американсько-ізраїльського аналітичного центру Stratfor. У ньому, зокрема, зазначається: “У випадку, якщо Україна виявиться остаточно втраченою для Москви, Грузія стане домінуючою країною на Кавказі, а події Киргизії перекинуться на всю Центральну Азію, очевидним стане і питання щодо виживання й самої Російської Федерації”.

Наголошую на тому, що йдеться не про офіційний курс США, а про експертно-аналітичні оцінки американських політиків. Однак і в цьому випадку їхня суть є для нашої держави надзвичайно значущою. Ми можемо констатувати декілька важливих позицій:

по-перше, очевидне посилення уваги у геополітичній стратегії США до проблем Євразії. В умовах високої

суперечливості результатів іракської місії США і збільшенням у зв'язку з цим загрози панамериканізму значення євразійського простору у збереженні світового лідерства Америки відчутно зростає;

по-друге, посилення геополітичного тиску США на позиції Росії на пострадянському просторі. Нині на експертному рівні акцентується увага до реанімації в цьому елементів “холодної війни”. Процитую хоча би фрагмент одного з виступів Зб. Бжезінського під час його перебування восени 2004 р. у Києві. “Ми не можемо й не повинні ігнорувати той факт, — зазначав американський політик, — що на даний момент у Росії встановлюється, м'яко кажучи, авторитарний режим правління. Ми не можемо закривати очі на утиски засобів масової інформації. Ми не можемо ігнорувати дії правлячої еліти, в якій дедалі більше домінують представники останнього покоління КДБ. Ми не можемо не помічати реалій держави, що декларує повагу до прав та свобод людини і в той же час продовжує геноцид проти малочисельної нації. Це — найважливіші фактори, до яких додаються, звичайно ж, і проблеми зовнішньої політики”. Гадаю, що коментувати тональність цих оцінок немає потреби;

по-третє, досить виразні розрахунки США насамперед на “нову Європу”, сформовану із країн колишнього комуністичного Центру та Сходу, де роль по суті визначального каталізатора балансу сил в американо-російському суперництві відведено Україні. Розрахунки робляться на те, що саме наша держава має стати не лише форпостом такого суперництва, а й головним опозиціонером Росії на пострадянському просторі.

Зазначена позиція має й іншу не менш принципову сторону. Вона пов'язана з намаганнями Росії зблизитися, як про це йтиметься далі, з країнами “старої Європи”, насамперед із Німеччиною та Францією. Цеться про можливість створення осі Берлін—Париж—Москва. У цій ситуації Україна незалежно від власної позиції опиняється в епіцентрі протистоянь не лише “США — Росія”, а й “стара Європа” — “нова Європа”;

по-четверте, роль України розглядається і у більш широкому контексті. Оксфордський аналітик Марк Алмонд у статті, опублікованій у грудні 2004 р. у “The Guardian” із виразною назвою “Для Вашингтона ситуація в Україні виглядає так: зараз або ніколи”, підкреслює, що справжня мета США в Україні та інших пострадянських

республіках полягає у встановленні контролю над життєво важливими ресурсами, перш ніж Індія та Китай зможуть кинути виклик домінуванню США. “Якщо Україна, — зазначає автор статті, — потрапить до орбіти НАТО, Росія втратить вихід до своїх військово-морських баз на Чорному морі й транспортні шляхи для експорту нафти і газу проходитимуть крізь кільце американських сил. У своєму намаганні отримати колишній радянський стратегічний простір навколо Росії Пентагон насправді націлюється на Пекін. Китай процвітає, але енергетичні ресурси є його ахіллесовою п'ятою. Лише доступ до нафти Росії та Центральної Азії може звільнити Китай від залежності від уразливого постачання морським шляхом. Отже, йдеться про велику гру між Пекіном та Вашингтоном” (виділено мною. — А. Г.).

Такими є деякі, на мій погляд, достатньо принципові характеристики геополітичних протистоянь, у центрі гравітаційного поля яких опинилася Україна напередодні президентських виборів і після їх проведення. Як поводитися в такій ситуації Україні, як розбудовувати стратегію щодо реалізації власного євроінтеграційного курсу? Ці та низка інших питань, які стосуються складного комплексу взаємовідносин США—ЄС—Росії та їхнього впливу на політику євразійського простору, в тому числі України, є для нас особливо значущими. Вони не завжди ставляться на рівні офіційних міждержавних відносин відкрито, однак реальні політичні процеси розвиваються з урахуванням їхньої наявності.

У контексті поставленої проблеми більш ґрунтовного аналізу потребують відносини Росія — США, які мають розглядатися в еволюційному розвитку. Їх розмежовують трагічні події 11 вересня: до цих подій — системна невизначеність, після — рух у напрямі до набуття статусу стратегічного партнерства, останні роки — загострення протистоянь. Розглянемо ці питання більш детально. Вони для нас також особливо значущі.

США — РОСІЯ. ВІД “ШЛЮБНОГО СОЮЗУ” ДО ПРОТИСТОЯНЬ

США — Росія. Від “шлюбного союзу” до протистоянь

У 1994 р. відомий журнал “Foreign affairs” опублікував статтю Зб. Бжезинського із символічною назвою “Завчасне партнерство”, де колишній помічник Президента США вказує на необхідність (після розпаду Радянського Союзу і припинення “холодної війни”) нової стратегії, яка б не розглядала Росію як противника і в якій фактор сили більше не був би визначальним. Однак чіткості щодо цього тоді ще не існувало. “Якщо Росія не супротивник — то чи стане вона союзником, чи молодшим партнером, чи просто переможеним ворогом, — це питання лишалося відкритим”, — зазначав Зб. Бжезинський. У цій констатації звертає на себе увагу діапазон можливого статусу Росії: союзник, молодший партнер, просто переможений ворог. Про стратегічне партнерство чи “шлюбний союз” тоді ще не йшлося.

Через три роки Зб. Бжезинський знову порушив це питання. “Майбутнє Росії, — підкреслив він у статті “Геостратегія для Євразії”, — залишається найменш визначеним, і перспективи її еволюції у позитивному плані не такі вже й високі”*. У цьому плані потрібно мати на увазі й хід системних реформ у Росії. Як зазначалося, Європа по суті віддала ініціативу США щодо їхнього впливу на визначення логіки трансформаційних процесів на пострадянському просторі. Здійснювані під безпосередньою опікою МВФ реформи супроводжувалися невиправдано великими економічними та політичними втратами. Як результат цього, домінуючими в американських оцінках Росії першої половини 1990-х років стали такі:

- Росія як правонаступниця СРСР програла “холодну війну”, і тому їй потрібно погодитися зі статусом переможеного, ставитися до США як до переможця;
- Росія не лише перестала бути наддержавою, а й надовго, якщо не назавжди, вибула з числа великих держав;

* Независимая газета. 1997. 24 окт.

- Росія лежить у руїнах, і їй не вибратися з уламків імперії без допомоги Заходу і передусім США, які повинні отримати за це свої “законні дивіденди”;
- Росія та її лідери не можуть не піти “в науку” до США, й цим потрібно скористатися, навчивши її тому, що відповідає інтересам Америки; водночас Сполучені Штати ніколи не ставитимуть своєю метою робити з Росії “другу Америку”;
- ставши врешті-решт єдиною наддержавою, США повинні добитися, щоб нова Росія стала складовою панамериканського простору; ключі від нової Росії лежать у кишені США. Як наголошував Зб. Бжезинський, доля Росії тепер “дедалі більше залежить від Заходу”, що виступає в ролі “виконавчого директора з банкрутства”[•].

Зовсім інші акценти у відносинах США — Росія почали розставлятися після подій 11 вересня. “Усвідомлюючи свою відповідальність за забезпечення міжнародної безпеки, — йшлося у спільній Заяві Президента Російської Федерації В. Путіна та Президента Сполучених Штатів Америки Дж. Буша (листопад 2001 р.), — ми словнені рішучості здійснювати спільні зусилля і співробітництво з іншими державами і міжнародними організаціями, в тому числі ООН, у справі зміцнення безпеки, економічного добробуту, забезпечення миру, процвітання та свободи у світі”^{••}. Як впливає з цього офіційного документа, йдеться про взаємодію вишого порядку, про спільну відповідальність, спільні зусилля, спільне співробітництво.

На запитання, чи склався стратегічний альянс між Росією та США, посол США в Росії Ол. Вершбоу відповів ще більш визначено: “Я вважаю, що коли розібратися у подіях, які сталися впродовж останнього року, то відбувається явна трансформація відносин між Росією і США, з’являється можливість для тісного альянсу”. Далі посол уточнив свою позицію: “Я наполягаю на тому, що спільні інтереси, які пов’язують Росію та США, є стратегічними, а не тактичними... Росія та США як держави, які мають одні й ті самі цінності,

• Цит. за: США, Канада: економіка, політика, культура. 2002. № 4. С. 24.

•• Российская газета. 2001. 16 нояб.

взаємно зацікавлені у захисті й поширенні цих цінностей у XXI столітті”.

Зрозуміло, що посол мав вагомі аргументи для таких оптимістичних оцінок. Їх було зроблено перед травневим 2002 р. візитом Президента США до Росії, за яким відбулися такі значущі події для поглиблення відносин між двома країнами, як остаточне утвердження Росії у структурі G-8 та відповідне розширення її співробітництва з НАТО.

У Спільній декларації В. Путіна та Дж. Буша за підсумками російсько-американської зустрічі на вищому рівні 24—26 травня 2002 р. говориться: “Ми вийшли на рівень нових **стратегічних відносин** (виділено мною. — А. Г.). Епоха, коли Росія і США розглядали одне одного як ворога, закінчилася. Ми партнери і будемо співпрацювати заради зміцнення стабільності, безпеки, економічної інтеграції, спільної протидії глобальним викликам і сприяння вирішенню регіональних конфліктів”.

Виходячи саме із цих принципових геополітичних оцінок у світових мас-медіа почала обговорюватися можливість стійкого “шлюбного союзу” між Москвою і Вашингтоном, головним аспектом якого стало б не лише співробітництво у боротьбі з міжнародним тероризмом, а й надання Росії неофіційної згоди на гегемонію на пострадянському просторі, мандату “коменданта” цього простору. Коментуючи таку позицію, “Независимая газета” опублікувала відверто цинічну статтю під назвою “Модернизация глобализма: Вашингтон признал за Россией право “естественного доминирования” на постсоветском пространстве”. Головна ідея статті: наступна модернізація глобалізму зводиться до того, “що світ буде поділено на міні-імперії, які користуватимуться значною автономією від світового лідера, однак вони будуть сформовані та розвиватимуться з урахуванням його безумовного верховенства”. “У цій ситуації, — підкреслила “Независимая газета”, — саме Москва нестиме безпосередню відповідальність за все, що відбувається на пострадянському просторі і за поведінку його національних еліт”**. Привертає увагу і низка публікацій

* Независимая газета, 2002. 8 апр.

** Там само. 2001. 23 окт.

російської преси щодо так званого “пакта Іванов — Райс”, який нібито став основою відповідних домовленостей*.

Звісно, що представлена вище досить складна система геополітичних зв'язків не лежала на поверхні. Вона почала втілюватися в життя інструментами не відкритої, а більшою мірою “тіньової” дипломатії, де, як вважають авторитетні політичні оглядачі, головним став принцип “політичного бартеру”. До таких угод можна віднести, з одного боку, мовчазну згоду на військову присутність США у Центральній Азії та на Південному Кавказі. “Розширення уз між Заходом і Росією, — зазначає Зб. Бжезинський, — відкрило шлях для проникнення Заходу, і передусім Америки, у колись заповідну зону російського “ближнього зарубіжжя”**. Як відповідь — членство Росії у механізмі G-7, трансформованому в G-8, утворення в системі НАТО угруповання “19+1”, а також “амністія”, фактично оголошена Росії з чеченського питання. До аналогічних кроків можна віднести і фактичне залучення США до середньоазійських і транскавказьких енергетичних ресурсів і водночас неофіційну санкцію США щодо тодішніх путінських намагань перетворити суверенну Білорусь на одного із суб'єктів Російської Федерації.

Як пояснити таку ситуацію?

Розглядаючи її витoki, потрібно враховувати насамперед нові акценти геополітичної стратегії США після подій 11 вересня. Мова йде про поворот у бік так званої політики мультилатеризму — утвердження світової системи, у якій владні повноваження розподілятимуться між США і великими державами, однак Америка зберігатиме за собою роль лідера. На цьому наголошувала й Кондоліза Райс. Основою стратегії США, зазначала вона, є принцип співробітництва великих держав, здатних вирішувати насамперед локальні конфлікти***.

Є в цьому і більш визначені аспекти. Йдеться про суто військову сторону зближення США і Росії. Як зазначав російський журнал “Експерт”, після подій 11 вересня раптом з'ясувалося, що лише дві країни — США та

* Независимая газета. 2001. 29 дек.

** Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. С. 138.

*** Россия в глобальной политике. 2003. Т. 1. № 3. С. 76.

Росія — можуть реально протистояти всесвітній системі тероризму, а також запобігати ситуаціям, за яких зброя масового знищення могла би потрапити до рук нестабільних режимів. Європа і НАТО нічого суттєвого до зусиль США додати не можуть. Про ООН узагалі немає мови. Що ж до Росії, то як учасник антитерористичної коаліції і гарант міжнародного порядку вона має, як вважає журнал, низку конкурентних переваг — достатність озброєння, розвинену розвідувальну мережу, зокрема супутникову, географічну близькість до джерел тероризму і головне — готовність реально воювати з екстремістами і терористами, чого не демонструють ні Європа, ні Азія*.

Ми припустилися би помилки, якби поза увагою залишили економічну проблематику. Як акцентують багато аналітичних центрів США, важливим напрямом нової зовнішньополітичної стратегії адміністрації Дж. Буша є забезпечення національної енергетичної безпеки в умовах, коли США не гарантований достатній контроль над близькосхідною нафтою. І в цьому разі вважається, що лише Росія здатна надійно підстрахувати Захід на випадок енергетичної блокади з боку арабського Сходу. "У Росії, — за словами посла Ол. Вершбоу, — існує потенціал для того, щоби стати надзвичайно великим партнером Америки у розвитку енергетичних ресурсів на Далекому Сході, що могло б драматично змінити економічну привабливість регіонів Близького Сходу та Перської затоки"^{**}. У зв'язку з цим не слід забувати, що нині США імпортують майже 60 % сирової нафти, що споживається цією країною.

Нарешті, потрібно мати на увазі й те, що політика, про яку йдеться, знаходила підтримку і у частини американської громадськості. Вона пов'язувалася з довірою до В. Путіна, його особистими контактами з американським Президентом, "романом" Путіна з Бушем. Обрання Президента Путіна, зазначав Зб. Бжезинський, було проголошено "як вищий доказ того, що демократія в Росії стала фактом, що відбувся"^{***}. Професор Колумбійського університету Р. Легволд захоплено писав:

* Эксперт. 2002. 27 мая.

** Независимая газета. 2002. 8 апр.

*** Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. С. 192.

“Подумайте, яким чином зміниться світ через 20 років, якщо демократична і економічно відроджена Росія буде дійсним партнером США і вони разом будуть протидіяти загрозам міжнародного миру та благополуччя!”*

Чим же пояснюється зміна ситуації в останні роки?

Відповідь на це запитання потребує спеціального аналізу, однак одна обставина є достатньо очевидною. Перекоаний у тому, що основні чинники охолодження російсько-американських відносин слід шукати насамперед не у США, а в Росії. Особливу роль тут відіграли, з одного боку, надзвичайно швидке (неочікуване для Заходу) відновлення економічного потенціалу Росії, а з іншого — демонстративна політика В. Путіна щодо відновлення статусу Росії як великої держави — реального лідера на пострадянському просторі, зокрема її відчутного зближення за часів президентства Л. Кучми з Україною.

Водночас потрібно мати на увазі й інше. Мова йде про стійкість антиамериканських настроїв у російському загалі, з чим не міг не рахуватися Президент Росії, тим більше з огляду на президентські вибори 2004 р. Для російської спільноти гасло “Європа у десятки разів цінніша за США” завжди було і залишається незаперечним. Перед травневим 2002 р. візитом Дж. Буша до Росії російський фонд “Общественное мнение” провів опитування на тему “З ким важливіше розвивати партнерські зв’язки — з Європою чи США?” Майже половина росіян висловилися за поглиблені відносини з Євросоюзом і лише 4 % — зі США**. Інші соціологічні дослідження дають подібні результати: 52 % росіян вважають, що послаблення Росії вигідне США, тоді як лише 14 % вірять у ширшу зацікавленість Америки у сильній Росії. І ще одне: лише 24 % росіян вважають, що США відіграють у сьогоденному світі позитивну роль; 53 % оцінюють її як негативну***. У цих та інших результатах опитувань привертає увагу стабільний показник — більше половини росіян продовжують підозріливо ставитися до США.

* Цит. за: Россия в глобальной политике. 2003. Т. 1, № 3. С. 50.

** Эксперт. 2002. № 20. 27 мая.

*** Экон. жизнь. 2002. № 26.

На мій погляд, саме ці мотиви — “Європа для Росії цінніша за США”, які, серед іншого, знайшли своє конкретне втілення і в особливій позиції Росії в іракській війні, визначили (повторюю, за моїми суб’єктивними оцінками) зміну тактики відносин Росії та США, їхнє суттєве загострення в останні два роки. І в цьому питанні спрацював принцип маятника. У США почали дедалі глибше усвідомлювати небезпеку для посилення їхньої геополітичної гегемонії можливості, з одного боку, політичного зближення Росії та України, з іншого, альянсу ЄС і путінської Росії, яка з урахуванням зміцнення її позицій на пострадянському просторі отримала б реальні шанси відновити статус великої держави на світовій арені. Вважається, що одним із аспектів такого альянсу стала спроба сформувати антивоєнну (щодо подій в Іраку) коаліцію трьох потужних держав — Росії, Німеччини і Франції, на основі якої мислилося утвердити, як про це писав відомий аналітик, провідний експерт Німецької ради із зовнішньої політики О. Пар, “стратегічну противагу Pax Americana у світовій політиці”^{*}.

Власне, це й послугувало безпосереднім приводом зміни позиції Вашингтона щодо Росії, як і щодо інших країн “старої Європи”, які безпосередньо не підтримали США в іракській війні. Альтернативно цьому почала концентруватися увага на геополітичній значущості Польщі та інших нових членів НАТО, які направили свої військові контингенти в Ірак. Адміністрація Дж. Буша почала відкрито демонструвати, як про це пише О. Пар, свою прибічність цим країнам, закликаючи учасників НАТО рівнятися на нових членів, і насамперед Польщу^{**}. З урахуванням участі наших військ в Іраку особливі акценти в цьому почали ставитися і на можливості формування альянсу “нова Європа” — Україна”, зміцнення якого могло б суттєво посилити вплив США на європейську зовнішню політику.

Зазначена розстановка сил дає можливість більш предметно оцінити міжнародне становище України напередодні президентських виборів, яка на цей раз опинилася, як про це йшлося вище, в зоні принципівих

* Независимая газета. 2003. 9 июня.

** Там само.

протистоянь не лише по лінії “США — Росія”, а й “стара Європа” — “нова Європа”. На думку багатьох експертів, з огляду на геополітичний потенціал України їй стали відводити місце критичної маси у системі вказаних протистоянь. Гостре суперництво основних центрів світової політики щодо результатів президентських перегонів в Україні, особлива активність у переговорному процесі під час Помаранчевої революції А. Квасневського, Х. Солани та Б. Гризлова мають, на моє глибоке переконання, зазначений підтекст.

Відповідні події є ілюстрацією й іншої надзвичайно значущої геополітичної ситуації, яка безпосередньо стосується нашої держави. Йдеться про фактичне підтвердження поданих вище оцінок щодо посилення ролі Євразії у глобальній політиці, поступового перенесення центру світового суперництва із Близькосхідного регіону на терени євразійського простору, роль якого у формуванні нової конфігурації світового суперництва продовжує й нині лишатися ключовою. Те саме можна сказати і про основних фігурантів суперництва. Ними, як і раніше, залишаються Росія з країнами, що входять у зону її безпосереднього впливу, США, які прагнуть на основі збереження панівних позицій у відповідному регіоні зміцнити свій статус одноосібного світового лідера, а також ЄС, Китай та Іран, що у стратегічному вимірі мають тут власні інтереси і тому прямо чи опосередковано протидіють цим намаганням. Загрозливість становища, в якому опинилася Україна, полягає в об’єктивній зацікавленості відповідних суб’єктів (крім Китаю) інтегрувати нашу державу в зону власних геополітичних інтересів.

Добре відомо, що зовнішня політика Л. Кучми базувалася не лише на протидії цим процесам, а й на намаганнях забезпечити баланс інтересів насамперед між США і Росією на пострадянському просторі. Йдеться про політику багатовекторності, завдяки якій Україні вдалося протягом тривалого часу уникати перетворення в суто проросійський чи проамериканський протекторат в Європі. При зростанні тиску однієї зі сторін керівництво України намагалося використати протилежну сторону для забезпечення балансу сил і гарантованого збереження національних інтересів України.

Ми весь час прагнули активізувати економічну співпрацю на рівні СНД, підтримали у зв'язку з цим ідею формування ЄЕП і в той же час задекларували нашу основну стратегічну мету: не просто євро- та євроатлантична інтеграція, а набуття у перспективі повноправного членства в НАТО і ЄС, таким же чином активно працюючи і в цих напрямках. Коментуючи відповідну політику Л. Кучми, “Независимая газета” в серпні 2002 р. опублікувала статтю під досить промовистою назвою — “Украинский маятник качнулся прочь от России”. “Україна, — зазначалося в ній, — нині намагається продемонструвати обом стратегічним партнерам — і США, і Росії — свою здатність самостійно здійснювати регіональну політику. І не можна сказати, що це прагнення зустрічає реальну підтримку обох сторін”^{*}.

І це відповідало дійсності. Така політика ніяк не влаштувала ні США, ні Росію. Знову пошлюся на “Независимую газету”. “Україна виявилася великою сліпою плямою у самому центрі карти пострадянського простору, не залишаючи можливості для його геополітичного освоєння Росією”, — говорилося в одній з її публікацій^{**}.

Думаю, що ці оцінки близькі до істини. Спекуляції довкола того, що Л. Кучма нібито “ліг під Путіна”, — результат примітивізму аналітичного мислення або ж стовідсоткове політиканство. За всі десять років свого президентства Л. Кучма при здійсненні зовнішньополітичного курсу ні на йоту не поступався національними інтересами нашої держави. Це визнаний у світі факт, у тому числі опонентами Л. Кучми. Принциповою є і така обставина. Політика України знаходила не лише розуміння, а й фактичну підтримку наших партнерів по СНД. Алгоритм їхніх відносин із Російською Федерацією у своїй основі відповідав принципам україно-російського співробітництва. Насамперед цим пояснюється високий авторитет Л. Кучми серед лідерів відповідних країн. Із цим не міг не рахуватися і російський Президент. Склалася ситуація, за якої, “пропонуючи країнам СНД якусь зовнішньополітичну ініціативу, Росія передусім

* Независимая газета. 2002. 5 авг.

** Там само. 29 дек.

повинна була запропонувати її Україні як “старшому” серед своїх партнерів”. Це знову ж таки оцінка не моя особиста, а російського видання, “Независимой газеты”, яка ніколи не вважалася рупором української політики.

Помаранчева революція внесла відчутні корективи у цю ситуацію. Відмова нової влади від принципу багатовекторності зовнішньої політики України не лише зумовлює (незалежно від того, усвідомлює це політичне керівництво держави, чи ні) зміну балансу сил на пострадянському просторі, який сформувався після 1991 р. і слугував відносній геополітичній стабільності цього надскладного за своєю генетикою та історією регіону, а й фактично сприяє розгортанню нового циклу небезпечного суперництва основних геополітичних центрів сил у ньому. Адекватним чином трансформується і геополітичний статус України: із сили, що впродовж усього попереднього періоду виконувала балансуєчу функцію, наша держава почала розглядатися в якості не просто “найближчого партнера США на пострадянському просторі”, а й геополітичної сили, на яку покладено місію “спільного просування свободи і демократії”. У цій новій якості ми по суті перетворюємося (незалежно від того, чи відповідає це нашим інтересам) на основного опонента Росії (Грузія, зрозуміло, не дотягає до такої ролі) у відповідному суперництві.

Показовим є те, що зазначену місію України оцінено у Вашингтоні як більш вагомому, ніж нашу безпосередню участь у розв’язанні іракської проблеми. Це, зокрема, засвідчив візит українського Президента до США. Привертає увагу, з одного боку, багато в чому стримана (якщо не враховувати суто емоційні аспекти) позиція лідерів “старої Європи”, яка досить рельєфно виявила себе під час попередніх візитів Глави нашої держави до країн Західної Європи, а з іншого — надзвичайно високий рівень офіційних преференцій (насамперед політичних), отриманих в Америці. Офіційні оцінки на кшталт того, що перший робочий візит новообраного Президента України в Америку “відкриває нову еру в рівноправному стратегічному партнерстві між нашими державами”, є підтвердженням зазначеного. Відповідна ситуація з урахуванням активної “моральної” (як прийнято нині

говорити) підтримки США Помаранчевої революції була цілком очікуваною — вона прогнозувалася на експертно-аналітичному рівні. "Жоден із політичних рухів у Центральній та Східній Європі, — зазначала "Washington Times" 11 січня 2005 р., — не був більшою мірою проамериканським і не перебував під більш сильним впливом американської філософії вільного ринку та демократії, ніж опозиційний блок Ющенко в Україні".

Особисто я завжди був і залишаюся активним прибічником зміщення західного вектора зовнішньої політики України, у тому числі істотного поглиблення наших відносин зі США, подолання накопичених в останні роки далеко не в усьому обґрунтованих ускладнень. Мої застереження з приводу того, що відбувається нині, мають інший аспект. Вони пов'язані з уроками нашої ще не такої давньої недержавності, до яких я завжди прагну повернути увагу "емоційних" політиків. Нам скоро виповниться лише чотирнадцять. Однак волею долі, а можливо й свідомо — "ім'ям революції", ми знову (вже вкотре у нашій багатостраждальній віковій історії) виявилися, як про це йшлося вище, не просто в зоні небезпечних для нашої суверенності геополітичних протистоянь, а й почали, граючи у лідерство, перебирати на себе (чи не зарано?) роль провідної ланки їхньої можливої ескаляції, освоювати принципово нову для нас функцію великої держави, "серця Європи". Така позиція ніколи не приносила нашій державі позитивних дивідендів.

Ще раз наголошую на особливій значущості для нас східної політики. Було б добре, якби нова влада зайняла в цьому максимально конструктивну позицію. Не можна забувати того, що пострадянський простір — це не лише нові суверенні держави. Це ще й продукт розпаду радянської імперії, котра розбудовувала всю систему між-національних відносин у відповідності з власною імперською логікою. Це стосується насамперед світоглядних конструкцій, низки найскладніших питань територіального устрою, інших проблем. Цим не можна нехтувати. Чи усвідомлюється це повною мірою на Банковій? Думаю, ні. Цьому є достатньо ілюстрацій. Одна з них — далеко не в усьому виважена, як на мене, позиція спільної заяви президентів В. Ющенко та Дж. Буша

“Порядок денний нового століття для українсько-американського стратегічного партнерства” щодо того, що Київ і Вашингтон мають наміри спільно просувати свободу в Білорусь та на Кубу. Невже українська сторона схвалює американський принцип “Якщо сила слугує справі свободи, то це необхідно підтримувати”? Суспільство має право розраховувати на відповідні пояснення.

Досить суперечливою, за оцінками експертів, є і позиція України щодо ідеологізації ГУУАМ. Це підтверджує офіційний вихід Узбекистану з цієї організації, і її перетворення в ГУАМ. Свого часу одним із ініціаторів створення ГУУАМ був Л. Кучма. Тоді йшлося, що основною метою організації має стати інтенсифікація економічної взаємодії нашої держави з країнами Центральної Азії та Кавказу, зокрема у розвитку міжнародних транспортно-комунікаційних мереж, освоєнні покладів вуглеводнів Каспійського басейну. Поглиблення відповідного співробітництва повною мірою кореспондується з інтересами США та Євросоюзу.

Де кілька років тому побачила світ чудова книга українського журналіста О. Маслова “Тайни більшого креста”, в якій на широкому матеріалі обґрунтовується цивілізаційне значення відновлення Великого шовкового шляху, а ГУУАМ розглядається як структура, що здатна втілити в життя цю ідею. Нинішня ідеологізація ГУАМ фактично унеможливує її реалізацію. До того ж сам принцип ідеологізації міжнародних відносин — це принцип часів “холодної війни”. Чи потрібно нам ініціювати його відтворення на пострадянському просторі? Існує загроза, за якої, як зазначають деякі політичні оглядачі, приклад Узбекистану саме з цих міркувань може наслідувати й Азербайджан. У цьому випадку ГУАМ перетвориться на ГУМ, що навряд чи можна буде оцінювати як перемогу української демократії.

Не думаю, що така ситуація повною мірою кореспондується із стратегічними інтересами нашої держави. Наведу досить аргументований коментар із цього питання, опублікований “Дзеркалом тижня”. У Брюсселі (а точніше, Парижі та Берліні), зазначає газета, не особливо заохочують “розгорнуту Києвом регіональну активність у рамках ГУАМ. Серйозно стурбовані антиросійською

риторикою Президента Грузії Саакашвілі, свробюрократи побоюються того, що на пострадянському просторі з’явиться альянс, ворожо налаштований до Москви й “надто дружньо” — до Вашингтона” (виділено мною. — А. Г.). Подібні дії, застерігає газета, можуть стати “першим зовнішньополітичним провалом нової української влади”^{*}.

Загалом не може не турбувати те, що нова влада поки що не опрацювала стратегію своєї політики на пострадянському просторі і дедалі більшою мірою втрачає тут не лише колишні принципові позиції, а й політичний авторитет. Це надзвичайно тривожна ситуація. Ідеться про істину, яку навряд чи слід аргументувати. Лише упереджені політики можуть цього не бачити. Особливі застереження у суспільства викликає те, що у зовнішній політиці основна ставка робиться на суто демонстративний ефект, на намагання будь-якою ціною довести, що саме ми, і ніхто інший, є основною опорою Заходу в політиці “трансплантації” демократії на теренах пострадянського простору. Цілком поділяю точку зору О. Майбороди, який вказує на нашу “надмірну пафосність щодо США та їхньої зовнішньополітичної стратегії”. “Не є секретом, — зазначає український науковець, — що США ніколи не намагалися ошчасливити інші народи. Проголошений ними свого часу похід за права людини та за демократію мотивувався аж ніяк не турботою про долю інших народів, а виключно національною користю. Можна передбачити заперечення, що, мовляв, США зацікавлені у демократичній Україні, адже вони надали моральну підтримку помаранчевій революції. Але не можна забувати й того, що США зацікавлені у слухняній демократичній Україні”^{**}. Не думаю, що статус саме такої — слухняної демократичної — України відстоював Майдан.

Який вихід із ситуації, що формується? На мій погляд, є декілька принципових позицій.

По-перше, Україна за жодних умов не повинна давати привід щодо свого безпосереднього втягування у так званий процес “зовнішнього демократичного транзиту

* Дзеркало тижня. 2005. 7 трав.

** День. 2005. 7 квіт.

на пострадянському просторі”, про який йшлося вище. Ми можемо сприяти цьому не безпосередньою підтримкою (у тому числі політичною) опозиційних сил “країн нового тоталітаризму”, а власним прикладом демократичних перетворень. Однак для цього необхідно, щоб такі перетворення мали не суто пропагандистське, а реальне втілення. Демонстраційний ефект може стати дієвою силою лише на відповідній основі.

По-друге, Україна має більшою мірою наблизитися до спільних з ЄС зовнішньополітичних та геостратегічних підходів, будучи свідомою того, що останні не завжди близькі США (як у стратегії, так і тактиці), та зважаючи на те, що, з одного боку, Європа має власні преференції на євразійському просторі, а з іншого — механізми реалізації цих преференцій ще остаточно не сформовано. Більш чітка стратегічна визначеність України у цих питаннях може стати для нас важливим стимулом прискорення євроінтеграційного процесу.

По-третє, нам ніяк не можна припуститися ситуації, за якої природне і принципово значуще для нас посилення західного вектора української зовнішньої політики здійснювалося б за рахунок його протиставлення відносинам із Росією. Потрібно обов’язково враховувати й те, що, всіма засобами обмежуючи відтворення імперського статусу Росії, Захід (у тому числі США) не лише не зацікавлений у послабленні політичного і економічного потенціалу Росії, а навпаки, розглядає її, як це буде показано далі, як основу геополітичної стабільності на євразійському просторі. У цьому повною мірою має бути зацікавлена й Україна. Важливою є і така обставина: економічне зростання в 2000—2004 рр. в Україні органічно пов’язане з відповідними процесами в Російській Федерації. Особливо значущою у цьому є і проблема внутрішньої консолідації українського суспільства, вирішення якої прямо і безпосередньо кореспондується з конструктивністю нашої політики у зазначеному аспекті. Не думаю, що можуть існувати принципові аргументи, які б могли ставити під сумнів ці висновки.

УКРАЇНА — РОСІЯ: НОВИЙ ПОРЯДОК ДЕННИЙ СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА

Суспільство має з розумінням ставитися до поки що далеко не в усьому логічних і часто суперечливих дій нової влади, які стосуються наших відносин із Росією. Щоб реалізувати задеклароване владою завдання — сформувати нову конструктивну логіку стратегічного партнерства з Російською Федерацією, потрібен час. Щоправда, перші кроки у цьому напрямі досить (принаймні, так би мені хотілося) обнадійливі. І у даному питанні (як і в багатьох інших) поступово розвіюється основний міф передвиборчої риторики про тяжку спадщину, залишену старою владою; досягнуте у попередній період не ставиться під сумнів, а оцінюється як платформа для наступних кроків. Тим часом поки що ніхто не знає, на якій концептуальній основі вони мають здійснюватися. Для цього необхідна ґрунтовна аналітика. Вона звісно, відсутня. Але хочеться вірити, що таку дефіцитність, що дається взнаки і в інших аспектах зовнішньої політики, буде подолано. Головне — дотримуватися формули “Реалізм у зовнішній політиці — основа успіху”. Ця істина всім добре відома. Однак на заваді — залишки “революційної ейфорії”, яких слід урешті-решт позбутися.

На формуванні стратегічних засад зовнішньої політики насамперед позначається тенденційність наших оцінок, які стосуються головного — нових процесів, що визначають, з одного боку, місце нашого північного сусіда у трикутнику геополітичних інтересів США — ЄС — Росія, в центрі якого ми знаходимося, з іншого — нову розстановку сил на пострадянському просторі. Ставка на те, що Помаранчева революція, яка відкрила шлях суттєвому прискоренню демократичного процесу в Україні, автоматично зумовить зміну лідерства на цьому просторі на користь нашої держави, є надто спрощеною. Росія залишається одним із дієвих учасників глобалізаційного процесу, країною, що здійснює активну зовнішню політику, має достатньо потужний експортно-

енергетичний потенціал, динамічні партнерські зв'язки з провідними країнами Заходу і Сходу, відіграє помітну роль у формуванні міжнародної безпеки.

Є в цьому й інша надзвичайно значуща для нас обставина: позиція Росії в сучасному світі має оцінюватися і в контексті геополітичного суперництва США — Європа, що, як зазначалося вище, набуває в останні роки, особливо після трагічних подій 11 вересня та війни в Іраку, дедалі чіткіших обрисів. “Сьогодні союзники по обидва боки Атлантики, — пише Г. Кісінджер, — намагаються сформувати свої власні особливі відносини з Москвою. Хоча їхні спроби не обов'язково ворожі одна одній, вони, проте, не дуже беруть до уваги погляди своїх союзників і, намагаючись посилити власні позиції — певною мірою як страховку один проти одного — добиваються прихильності Москви”*. Росія не лише розуміє цю ситуацію, а й досить кваліфіковано “грає” на ній, використовуючи її у власних інтересах.

Потрібно враховувати й те, що Захід об'єктивно зацікавлений не тільки у посиленні стабілізаційних процесів у Росії, а й у її євроінтеграційній політиці — зближенні з НАТО і ЄС. Росія не ставить (і не буде ставити) питання щодо членства у відповідних структурах, однак її політика у відповідному напрямі достатньо активна. “Росія і Захід — лише така формула відносин, звернена до наших сусідів, — зазначає відомий російський політолог А. Піонтковський, — дозволяє нам зберегти свій вплив на пострадянському просторі, зміцнити свої економічні та культурні позиції і, найголовніше, — зберегти симпатії до Росії у цих країнах”**.

Не думаю, що В. Путін вважає по-іншому.

Перспектива зміцнення співпраці ЄС — Росія розглядається і американськими експертами. Наприкінці 2003 р. Національна рада з питань розвідки при Центральному розвідувальному управлінні США розпочала публікацію дослідження “Global Trends 2020”, метою якого є прогнозування найбільш загальних тенденцій світового розвитку до 2020 р. В розділі “Європа та Росія 2020”

* Кісінджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? С. 21.

** Обозреватель. 2005. 9 янв.

вказується на можливість посилення співпраці Росії з ЄС у різних сферах, у тому числі військовій. Одним із принципових аспектів такої співпраці може стати система протиракетної оборони європейського театру дій із залученням до її розбудови військово-промислового комплексу Росії. Одночасно прогнозується зменшення ролі НАТО на Європейському континенті. Деякі з повноважень НАТО, зазначається у дослідженні, перейдуть до європейських структур.

У поглибленні співробітництва ЄС і Росії особлива роль відводиться і природному зміцненню зв'язків у духовній сфері. Як писала французька газета "Le Figaro" у грудні 2004 р., бажання відсікти Росію від Європи, обмежити її та, гірше того, — зруйнувати означає відсторонення від Європи велетенського пласту світової культури. "Як можна собі уявити, — наголошує газета, — європейську культуру XIX ст. без "Войны и мира"? Що може собою являти європейська музика минулого століття без Стравінського і Шостаковича? Як собі уявити католицький персоналізм, який розцвів у Польщі в часи "Солідарності", без Бердяєва, без Маніфесту 1905 р. про свободу віросповідання? Чим би були лінгвістика та структуралізм без Трубецького та Бодуена де Куртене? Перелічувати можна довго, але Росія — стражденна й жертвенна — невід'ємна від європейської цивілізації, як вважав іще Пушкін".

Вище приверталася увага й до того, що у реалізації зазначеного співробітництва акценти робляться насамперед на поглибленні традиційних історичних зв'язків Росії з країнами "старої Європи" — Німеччиною та Францією. Г. Кісінджер зазначає особливу перспективність російсько-німецького зближення. "Пропорційно до того як могутність Німеччини та її роль зростатимуть, а Росія виходитиме з кризи, — прогнозує один із найавторитетніших у світі фахівців із геополітичної стратегії, — з'явиться спокуса дедалі тіснішого російсько-німецького зближення, заснованого на ідеях Бісмарка, згідно з якими ці дві країни процвітають лише тоді, коли зближуються, і зазнають поразки, вступаючи в конфлікт". Водночас Г. Кісінджер наголошує ще на одній важливій, у тому числі для нас, обставині. Він вважає, що одним із мотивів

“пошуку європейськими країнами спільної мови з Росією” є “реакція на американське домінування”^{*}.

Однією з ілюстрацій цього може розглядатися формування так званого німецько-російського газового альянсу, угоду про який було підписано у квітні 2005 р. Коментуючи це рішення, О. Пар зазначив: “На наших очах у Європі розвивається нове геополітичне протистояння через енергетику. З одного боку, Німеччина й Росія з дивною швидкістю домовилися про те, щоб усе ж таки будувати газову трубу через Балтійське море з Росії до Німеччини, в обхід Польщі й України, що турбує всіх. Саме канцлер Шредер насамперед виступає за підключення Росії до європейських енергетичних ринків і таким чином “заштовхує” Росію до Європейського Союзу. Цю політику Шредера підтримує один лише президент Франції Ширак. Водночас проти такого енергетичного альянсу виступає чимдалі більше інших країн”.

“Таким чином, — продовжує відомий німецький політолог, — у Європі постають два конкуруючі енергетичні альянси. Йдеться про величезні гроші, про енергетичну безпеку Заходу в XXI столітті, про те, підключати Росію до Європи або ж усе-таки залишати її на дистанції. Всі ці питання мають колосальну вагу й нині визначатимуть долю Європи. На наших очах розгортається новий сценарій, який почався, зокрема, через помаранчеву революцію в Україні. Можливо, він приведе до бажаної диверсифікації енергетичних потоків зі сходу на захід, але водночас може призвести до дуже серйозних конфліктів, яких в Європі, звісно, ніхто не хоче”^{**}.

Інший бік, що також має принципове значення у формуванні нової стратегії наших відносин із Росією, стосується можливості відновлення пригніченого останнім часом через події в Іраку стратегічного партнерства між США і Росією. Таке відновлення також не виключається багатьма авторитетними міжнародними експертами. За визначенням Кондолізи Райс, російсько-американські відносини “завжди були найскладнішими для

* *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? С. 27.

** *День.* 2005. 13 квіт.

Америку". Однак, дотримуючись політики жорсткого прагматизму при здійсненні зовнішньополітичного курсу, роблячи при цьому ставку на "мудре лідерство" (Зб. Бжезинський), США весь час знаходили механізми відновлення російсько-американського діалогу та взаєморозуміння. У цьому й нині є достатньо висока взаємна зацікавленість.

Для Росії стратегічне партнерство зі США дозволяє й далі зберігати місце у першій лізі світової політики. Відповідне партнерство має принципові мотивації і для США. Йдеться про спільні інтереси стосовно: *по-перше*, протидії міжнародному тероризмові; *по-друге*, нерозповсюдження зброї масового знищення; *по-третє*, співробітництва в енергетичній сфері; і, *по-четверте*, протидії можливій критичній дестабілізації ситуації на євразійському просторі. Ключова роль Росії у цьому ні в кого не викликає і не може викликати сумнівів. У книзі "Вибір. Світове панування чи глобальне лідерство" Зб. Бжезинський не виключає можливості реанімації функції Росії як "головного стратегічного партнера Америки в упорядкуванні регіональних євразійських суперечностей"*.

Останні події в Узбекистані та реальність загрози порушення рівноваги у Центральноміазійському регіоні посилюють імовірність відповідних прогнозів. Звісно, що в усіх випадках, які стосуються перспектив відновлення активного американо-російського співробітництва, ставиться умова, з одного боку, визнання Росією свого статусу "молодшого партнера" (Зб. Бжезинський), з іншого — її розриву з імперським минулим і надання пріоритетності демократичним цінностям.

Водночас у політичних колах Заходу, в тому числі США, існує розуміння об'єктивних складностей реалізації відповідних перетворень, усвідомлення того, що в умовах реальної загрози дезінтеграційних процесів (розпаду Росії як цілісної держави) путінська "керована демократія" являє собою далеко не найгірший варіант посткомуністичної трансформації російського суспільства. Йдеться про проблему, яка не може не враховуватися. У червневому за 2004 р. числі журналу "Россия в

* Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. С. 94.

глобальної політике” опубліковано статтю голови Конституційного суду РФ В. Зоріна, в якій зазначається: “Говорити про те, що відцентрові сили в Росії втратили свою динаміку, передчасно. Адже досі, навіть після президентських виборів 2004 р., з вуст окремих керівників час від часу лунають слова про необхідність будувати Федерацію на принципах “роздільного існування”. І далі В. Зорін уточнює: “Протягом десяти років, що діяла Конституція Російської Федерації, найбільшою й найреальнішою загрозою для країни був розпад держави. Не дефолт, не нерівність, яка постійно посилюється, не зростання масштабів бідності та поширення таких пороків, як злочинність, корупція, пияцтво, наркотики і проституція, а саме розпад країни. Бо якщо всі інші соціальні кризи та антисоціальні явища можна пережити або подолати, то розпад держави є незворотним”^{*}. Можна було б навести й інші подібні оцінки авторитетних політиків як Росії, так і Заходу ^{**}. Україна не має права не брати до уваги ці застереження.

Великою заслугою В. Путіна є те, що він зумів локалізувати активізацію дезінтеграційного процесу, на якому акцентує увагу В. Зорін. Але у Президента РФ не існує вибору, і він змушений діяти обережно. Пошлюся на точку зору провідного експерта Московського центру Карнегі Л. Шевцової, яка завжди виступає досить жорстким опонентом чинного режиму Росії. В одному з інтерв'ю вона зазначила: “Я думаю, у Путіна є відчуття історичної місії, яке і визначає його поведінку. До недавнього часу цією місією, як мені здається, була модернізація Росії. Тепер, очевидно, на перший план висунулася інша проблема — суспільна безпека. Місія ускладнилася: потрібно якимось чином узгоджувати модернізацію із гарантіями безпеки”^{***}.

Цю ситуацію належним чином оцінюють і тверезомислячі західні політики. “Західній Європі, — зазначає Г. Кісінджер, — знадобилися століття, щоби процес демократизації приніс свої наслідки. У Росії, в якій

* Россия в глобальной политике. 2004. Т. 2, № 3. С. 19.

** Див.: Гальчинський А. Час національного пробудження. Київ, 2004. С. 76—91.

*** Независимая газета. 2004. 27 сент.

відсутні необхідні капіталістичні або демократичні традиції... відповідна еволюція скоріше за все здійснюватиметься не просто”*. Привертає увагу і позиція Зб. Бжезинського: “Росія уже не являє собою імперську державу”**. Достатньо симптоматичною є і заява посла США в Росії Ол. Вершбоу: “США намагатиметься вивести відносини з Росією із рівня стратегічного партнерства до рівня стратегічного союзу й після 2004 року, незважаючи на тимчасові розбіжності”***. І хоча ці оцінки було озвучено ще до Помаранчевої революції, не треба думати, що нині вони стали принципово іншими. У політиці визначальними завжди були й залишатимуться довгострокові інтереси, а не миттєві емоції.

На підтвердження цього пошлюся на “The International Herald Tribune” (США), яка 14 квітня 2005 р. писала: “Сьогодні Росія залишається “стратегічним партнером” Заходу. Так, Путін контролює національне телебачення, але преса в Росії вільна. Також вільно відбуваються і публічні дискусії. Суспільство безсумнівно підтримує його, однак існують активна політична дискусія і полеміка. Проводяться вибори. Москва постає на Захід нафту, взаємодіє з Бушем у його війні з тероризмом, не створює проблем у розгортанні американських військових баз у Середній Азії...” Цілком погоджуюся з цими висновками.

У зв’язку з цим не слід перебільшувати і характер суперечностей між США, як і іншими країнами Заходу, та Росією щодо виборчих перегонів у нашій державі. Росія була й залишається надто значущим суб’єктом геополітичних відносин. З цієї причини розрахунки окремих українських політиків на те, що внаслідок Революції троянд у Грузії та Помаранчевої революції в Україні статус Росії знизиться від “стратегічного партнера” до “переможеного ворога” (Зб. Бжезинський) і Україна увійде в Європу “на плечах” антиросійських настроїв, не витримують критики. Це недалекоглядна політика. За моїми оцінками, події

* Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? С. 72.

** Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. С. 16.

*** Независимая газета. 2004. 15 марта.

Помаранчевої революції, навіть зважаючи на її найактивнішу підтримку країнами Заходу і насамперед США, докорінно не змінили загальну конфігурацію геополітичних відносин між відповідними державами і Росією. Лише упереджені політики можуть цього не розуміти.

“Якщо Росія заспокоїться у своїх нинішніх кордонах, — зазначав Г. Кісінджер, — її відносини із зовнішнім світом швидко поліпшуватимуться”. Помаранчева революція і пов’язані з нею відповідні перипетії стали, як мені хочеться думати, не лише важливим чинником такого “заспокоєння”, а й достатньо потужним збудником демократизації суспільних процесів, більш глибокого усвідомлення російською політичною елітою (як і керівництвом держави) об’єктивної невідворотності утвердження геополітичного плюралізму на пострадянському просторі. В Росії буквально не існує іншого вибору і в цьому питанні. Цю істину, як на мене, дедалі більшою мірою усвідомлює і В. Путін. Його чергове Послання Федеральним Зборам РФ від 25 квітня 2005 р. — достатньо вагоме підтвердження зазначеного.

У зв’язку з цим було б коректніше вести мову не про послаблення, а навпаки — про формування передумов посилення геополітичних позицій нашого північного сусіда. Це підтверджують і березневі 2005 р. переговори В. Путіна з Дж. Бушем, а також лідерами Німеччини, Франції та Іспанії. Перспективи такого посилення мають, окрім іншого, розглядатися і в контексті геополітичних суперечностей США — Євросоюз, де, як зазначалося вище, останнім часом стратегічна перевага дедалі більше схиляється на користь Старого Світу. Аби на рівних конкурувати зі Сполученими Штатами, ЄС зацікавлений у суттєвому поглибленні партнерства з Росією і за жодних умов не піде на те, щоби природне посилення уваги до нашої держави здійснювалося за рахунок згортання співпраці з Російською Федерацією. Та й нам це не потрібно. Тому позицію А. Квасневського “Краще Україна без Росії, ніж Україна з Росією”, що свого часу викликала вкрай емоційні оцінки у політиків, маємо сприймати достатньо виважено.

Як учиняти в такій ситуації Україні? Якою за своїми принципами та стратегічними цілями має бути нова зов-

нішня політика стосовно Росії? Переговори з В. Путіним, які відбулися у квітні 2005 р., їхній основний бренд — “з усіх проблем досягнуто узгоджених домовленостей” — засвідчують, як на мене, не лише відсутність у влади принципових уявлень щодо порушених питань, а й по суті втрату стратегічної ініціативи, яку, здавалося би, мала отримати Україна внаслідок Помаранчевої революції. Як писала німецька газета “Die Welt” у тому ж квітні, Ж. Ширак, Г. Шредер і Л. Сапаторо під час останньої неформальної зустрічі переконували В. Путіна в тому, що “довіряють главі Кремля і очікують від нього не в останню чергу прихильного ставлення до України”. В. Путін пообіцяв, що зробить це, і виконав свою обіцянку. Аплодуючи російському Президентові, ми були безмежно раді і цьому.

А що ж насправді? Насправді нинішня геополітична ситуація, у тому числі нові можливості більш прискороно вирішувати завдання європейської та євроатлантичної інтеграції — нашої визначальної стратегічної мети, зумовлюють особливу актуальність не просто уточнення, а **формування фактично нового порядку денного стратегічного партнерства наших держав**. Відповідна стратегія має враховувати насамперед нові геополітичні реалії, зокрема принципові аспекти нинішньої політики розширення ЄС, має розглядати цей процес у контексті реалізації ідеї Великої Європи, глобальних змін, пов'язаних з об'єктивними трансформаціями від однополярного до багатополярного світу. Йдеться, як зазначалося вище, про посилення геополітичної самодостатності європейського співтовариства, про відродження Європи як визнаного лідера сучасного цивілізаційного процесу. Наразі розглядаються перспективи формування більш широкої (порівняно з ЄС) європейської інтеграційної зони, реалізації ідеології “ЄС плюс”, утворення спільного європейського економічного простору, організованого за принципом концентричних кіл із різнорівневими ступенями інтеграції.

У світлі цієї ідеології по-іншому сприймається і роль Росії. Вона не лише не протиставляється відповідному процесові, а навпаки — стає одним із його ключових суб'єктів. На цій основі можуть розбудовуватися і філо-

софія нашої співпраці з Росією, а також логіка нашого ставлення до проекту ЄСП. Маю на увазі сприйняття його суб'єктів не як антиподів, а як реальних співучасників спільного європейського простору, Великої Європи. Потрібно пам'ятати й те, що проблема, про яку йдеться, вже декілька років є предметом обговорення між Москвою та Брюсселем.

Знаковою подією вважається травневий (2005 р.) самміт Росія — ЄС, на якому були підписані документи щодо формування чотирьох спільних просторів співробітництва між Росією та ЄС — економічного, внутрішньої політики (свобода, справедливість, правосуддя), зовнішньої безпеки та гуманітарного розвитку (освіта, наука, культура). Реалізація цього проекту (відповідної “дорожньої карти”) розрахована на вісім років. Напередодні московського самміту іспанська газета “El Mundo” опублікувала статтю комісара ЄС із зовнішніх зв'язків Беніті Ферреро-Вальднер із красномовною назвою — “Зміцнювати Росію, щоб самим ставати сильнішими”. У статті йдеться про розбудову відносин між Росією та ЄС як між двома глобальними державами — інтеграторами Великої Європи.

Переконаний, що реалізація цього перспективного проекту повною мірою відповідає стратегічним інтересам України, нашим цілям щодо набуття в перспективі повноправного членства в ЄС. Більше того, за наявності доброї волі та конструктивності можна було б вести мову про пошук механізмів нашого прилучення до його конструкцій, про формування на цій основі геополітичного трикутника Росія — ЄС — Україна, який міг би відігравати відчутну роль у реалізації пан'європейської стратегії. Треба бути свідомими й того, що наші відносини з ЄС матимуть реальну перспективу лише в одному випадку: у випадку стабільності україно-російських відносин. Хотілося би, щоб ця істина повною мірою усвідомлювалась і на Банковій.

Нині створено реальні передумови суттєвого поглиблення економічного і політичного співробітництва України з новими членами ЄС, що утворюють Балтійсько-Чорноморську вісь, а також із країнами ГУАМ. Однак і ці процеси мають нести на собі відповідне навантажен-

ня. Україна має стати зоною зближення, а не відторгнення Європи від Росії і на цьому рівні. Такою ж мірою із застереженням слід ставитися до штучного протиставлення “старої” та “нової” Європи, до ідеї автономізації осі Вашингтон — Варшава — Київ, як і до можливості її протиставлення осі Париж — Берлін — Росія, перспективи утвердження якої не можуть відкидатися.

Ми не повинні відмежовуватися від Росії і в такому складному питанні, як демократизація пострадянського простору. Маємо утриматися від спокуси його поділу за принципом “свій — чужий”, розуміти його об’єктивну зумовленість, а також урахувати, з одного боку, те, що зазначений процес у кожній країні може відбуватися лише за специфічним сценарієм і у специфічних формах, а з іншого — нежиттєздатність імпортичних зразків демократії. До того ж слід пам’ятати, що “вулична демократія” має дуже мало спільного з принципами реального демократичного суспільства. Нам, як, до речі, і Грузії, потрібно ще надзвичайно багато зробити, щоб досягти стандартів такого суспільства, яке базується, окрім усього, на розвиненій економіці та високому рівні добробуту людей. Тож грати в лідерство у питаннях демократії нам ще зарано. Не протиставлення одне одному, а осмислена співпраця з Росією і в цій сфері може виявитися достатньо продуктивною.

Новий порядок денний стратегічного партнерства Україна — Росія передбачає дальше поглиблення економічного співробітництва. Потрібно враховувати обмеженість можливостей відчутно збільшити нашу економічну присутність на теренах ЄС, де насиченість товарних ринків є надзвичайно високою. Вона суттєво вища, ніж на пострадянському просторі. Ми наближаємося до верхньої межі в обсягах товарного експорту до відповідних країн, переступити яку буде надзвичайно важко. Відчутне зменшення в січні—квітні 2005 р. частки країн ЄС у загальному обсязі українського експорту є підтвердженням цього. Умовою зміни ситуації є відчутне підвищення конкурентоспроможності української економіки, а для цього потрібні час і адекватна політика уряду, яка поки що не сформована. Тож не послаблення, як до цього нині все йде, а навпаки — відчутне посилення нашої присутності на ринках країн

СНД і насамперед Росії, повсякденна копітка і політично незаангажована робота владних структур у напрямі створення відповідних політичних та економічних передумов — це чи не найважливіший тест на зрілість, який має витримати нова влада. Розумію, наскільки складним є дане питання.

Лакмусом у цьому є подолання сформованого на рівні опозиції попередній владі упередженого ставлення насамперед до реалізації Угоди щодо формування ЄЕП за участю Білорусі, Казахстану, Росії та України. Це ніяк не суперечить євроінтеграційній стратегії нашої держави, адже відповідний проект можна розглядати у двох протилежних аспектах: вважати його антиподом ЄС або, навпаки, регіональним утворенням, яке органічно вливається у спільний європейський економічний простір. Україна може і повинна активно працювати у напрямі реалізації другого аспекту.

Водночас маємо виходити з того, що поглиблення регіонального співробітництва повністю відповідає принципам Євросоюзу, що прагне, як зазначалося вище, суттєво розширити свою присутність, у тому числі на східних ринках. Основою цих принципів є розуміння того, що тільки через співробітництво і партнерство зі своїми сусідами кожна країна може максимально використати свій потенціал, гарантувати реалізацію національних інтересів. Україна зацікавлена в європейській орієнтації відповідного міждержавного утворення. Посилення інтеграційних процесів між нашими країнами може сприяти утвердженню у східній частині Європейського континенту зони сталого розвитку та високих темпів економічного зростання. Це стає нині реальністю. У 2003 р. в середньому по країнах СНД ВВП виріс на 7,9 %, а у 2004 р. — на 8,1 %. Це темпи, що у 2,5—3,0 рази перевищують нинішню динаміку зростання країн ЄС. У 2004 р. економіка ЄС виросла всього на 2 %, а, за оцінками МВФ, цей показник зменшиться у 2005 р. до 1,5 %.

Європейська спільнота об'єктивно зацікавлена у підтримці євроінтеграційної політики наших держав. Ідеться про важливий чинник розширення зони стабільності на євразійському просторі, що є одним із визначальних

пріоритетів Євросоюзу. Ця позиція знайшла всебічне підтвердження на Ялтинському 2004 р. самміті “Україна — ЄС”. “Ми прагнемо того, — заявив на ньому тодішній голова Єврокомісії Романо Проді, — щоб між двома країнами були добрі відносини. Будь-яке поглиблення взаємин між Україною та Росією не є перешкодою вступу України до ЄС”. Чи існують нині підстави ставити під сумнів цю принципову позицію?

Водночас цілком природним є те, що українські інтереси, насамперед у питаннях формування ЄЕП, далеко не в усьому збігаються з прагненнями наших східних партнерів. Однак до цього слід ставитися толерантно. До того ж ратифікована нашим парламентом Угода про ЄЕП передбачає можливість широкого політичного маневру при її реалізації.

Потрібно враховувати три принципові застереження, внесені за наполяганням Л. Кучми в текст Угоди під час її підписання. Перше — про те, що “Україна буде брати участь у формуванні і функціонуванні Єдиного економічного простору в межах, що відповідають Конституції України”. Друге — рамковий характер Угоди, що передбачає близько ста додаткових угод із конкретних питань, жодна з яких не зможе бути реалізована без відповідної ратифікації. І третє: конче важливою для нас є п’ята стаття, в якій йдеться про різнорівневу і різношвидкісну інтеграцію, зокрема про право кожної країни “самостійно визначати, в якому з напрямів розвитку інтеграції чи в окремих інтеграційних заходах вона братиме участь і в якому обсязі”.

Цікавою в цьому сенсі є оцінка російської преси, яка напередодні ратифікації акцентувала увагу російських парламентарів на тому, що у вигляді, в якому трактується ЄЕП Україною, ця Угода означає “відчутні економічні втрати для Росії”. “Головною перешкодою у просуванні проекту... — зазначала “Независимая газета”, — стала позиція України, яка запропонувала “різнорівневу і різношвидкісну інтеграцію” і відмовилася від опрацювання узгодженої позиції у переговорах із СОТ”*. Тож звинувачення на адресу Л. Кучми щодо

* Независимая газета. 2004. 4 апр.

нашої “капітуляції” при ратифікації Угоди є суттєвим перебільшенням.

З огляду на це принципово значущим для нової влади є не блокування, а вироблення Україною конструктивної політики щодо формування Єдиного економічного простору, яка гарантувала б надійну реалізацію наших національних інтересів, орієнтувалася на розбудову ЄЄП відповідно до загальноєвропейських принципів міжнародного права, європейських норм та стандартів економічної співпраці.

Неодноразово акцентував увагу на об'єктивній зацікавленості України у повній реалізації положень Угоди насамперед щодо поетапного формування в межах ЄЄП зони вільної торгівлі без вилучень і обмежень. Ідеться про розвиток торгівлі та інвестицій на основі загальноєвропейських принципів у світовій практиці принципів СОТ, що гарантують рівність конкурентних можливостей країн-учасниць, їхній міжнародний правовий захист. Формування зони вільної торгівлі на цих принципах сприятиме вирішенню й іншого базового завдання євроінтеграційного курсу не лише України, а й інших суб'єктів регіональної інтеграції — приєднання до Спільного європейського економічного простору. Це питання набуває дедалі більшої актуальності. Своїм рішенням про сусідські відносини Єврокомісія, як зазначалося вище, підтвердила таку можливість.

Потрібно враховувати й те, що на відміну від митного союзу зона вільної торгівлі не передбачає формування єдиного наднаціонального регулювального органа, уніфікації тарифних режимів щодо третіх країн, гармонізації законодавства та економічної політики й тим більше — використання у перспективі єдиної валюти, на чому наполягала свого часу російська сторона. У зв'язку з цим формування зони вільної торгівлі на принципах СОТ має розглядатися нами як найвища планка інтеграційних процесів на пострадянському просторі, у яких можлива участь України. Отож ми можемо опинитися в ситуації, яка докорінно змінить геополітичну парадигму нашої держави, її стратегічний курс на глибоку європейську та євроатлантичну інтеграцію. Річ у тім, що зона вільної торгівлі є фактично найвищим рівнем наших відносин у

межах чотирьох країн, за якого для України зберігається перспектива відповідно до статті 49 Договору про Європейський Союз претендувати на членство у цій структурі.

Водночас потрібні виважені оцінки і щодо перспектив участі України не лише у формуванні ЄЕП, а й у розвитку СНД. Переконалий, що і в цьому питанні, яке нині широко дискутується на рівні не лише наукових експертів, а і владних політиків, необхідно враховувати, що **перспективи СНД залежать насамперед від нашої спроможності вирішити питання про утвердження на теренах цієї організації зони вільної торгівлі.** Цю позицію наша держава послідовно відстоювала починаючи з 1994 р. Слід визнати, що, зрештою, ідеться про якісну трансформацію Співдружності — її перетворення з інструменту “політичного розлучення” колишніх союзних республік на інститут їхньої активної цивілізованої економічної співпраці. Функціонуючи на принципах і правилах СОТ, зона вільної торгівлі без будь-яких винятків та обмежень може стати саме тим рушієм, який у змозі не лише подовжити існування СНД, а й вдихнути в неї принципово нове життя, істотно зміцнити, що дуже важливо, її організаційні основи.

У зв'язку з цим, як на мене, є сенс внести уточнення і в саму назву СНД. Коректнішою вбачається інша — Організація Економічного Співробітництва Незалежних Держав (ОЕСНД). На моє переконання, такий далеко не формальний крок сприятиме формуванню принципово нового міжнародного іміджу цієї організації. Зі структури, що вмирає, вона могла б трансформуватися у перспективне регіональне економічне утворення. Активно обстоюю вказану точку зору вже декілька років, у тому числі тоді, коли обіймав посаду радника колишнього Президента України, неодноразово виступав із приводу цього на сторінках преси. Нині, як мені вважається, існують реальні, зокрема політичні, передумови реалізації саме такого підходу.

І останнє питання. Нам потрібно бути свідомими того, що навіть за найсприятливішого для нас перебігу подій на пострадянському просторі Росія залишатиметься його не просто дієвим, а провідним суб'єктом. Не думаю, що ставка робитиметься на реанімацію силових

засобів політичного та економічного панування. Ці часи вже відійшли (сподіваюся — назавжди) у минуле. Насправді Росія вже давно почала освоювати на теренах пострадянського простору іншу модель зовнішньої політики — модель так званої “м’якої гегемонії”. Про це не говориться відкрито на офіційному рівні, однак реальні політичні процеси розвиваються саме у відповідному напрямі. Докладно про це йдеться у моїй книзі “Час національного пробудження”, яка побачила світ напередодні Помаранчевої революції*. Чи зміниться названа політика Росії у контексті пореволюційних процесів? Навпаки, на моє переконання, саме ця модель, як підтверджує і російська преса, розглядатиметься Москвою в якості домінанти. Ми не можемо не враховувати й цього.

Цікаво, що сам принцип “м’якої гегемонії” не є чимось новим у міжнародній політиці. До того ж його принциповою особливістю є відповідність нормам міжнародного права. Свого часу така політика здійснювалася американською адміністрацією В. Клінтона. Про це писав Зб. Бжезинський 1997 року. У статті “Геостратегія для Євразії. Короткострокові та довгострокові цілі політики США в цьому регіоні” він наголошував: “М’яка американська гегемонія має переконати інші країни в тому, що кидати виклик Сполученим Штатам немає необхідності. Не лише тому, що це коштуватиме надто дорого, а й через те, що необхідно поважати законні інтереси країн, що претендують на свою роль у тих чи інших регіонах”**.

У цій цитаті є багато того, що перегукується з нинішньою позицією Росії. Вона, як і США, через механізми “м’якої гегемонії” прагне переконати пострадянські країни в тому, що виклик цій політиці коштуватиме надто дорого і що Росія має у відповідному регіоні інтереси, які слід поважати. Тут усе логічно: у вас, шановні добродії, іншого виходу, крім “зміщення стратегічного партнерства”, не існує! Мені здається, що саме такий підтекст мали квітневі 2005 р. переговори В. Путіна та В. Ющенка, з чим фактично погодився і наш Президент. Можливо, я помиляюся?

* Гальчинський А. Час національного пробудження. С. 113–126.

** Независимая газета. 1997. 24 окт.

Політика “м’якої гегемонії” має кілька напрямів. Ми їх зобов’язані враховувати, відповідним чином реагувати на них. Почнемо насамперед з її світоглядної складової — примату, як про це писав російський журнал “Експерт”, духовно-культурної та інформаційної політики.

Наступна складова — політика, пов’язана із забезпеченням гуманітарних прав російськомовного населення. Як і попереднє, це питання Росія відносить до найголовніших. “У доборі пріоритетів нової російської політики, — підкреслює “Независимая газета”, — на першому місці за своїм значенням — становище росіян (і російськомовного населення) в Україні. Ми не маємо права втратити таку вагому частину нашого народу... Тому потрібно зробити права людини основним важелем російської політики в Україні. Розуміючи, що в цьому питанні поєднуються стратегічні та тактичні завдання, потрібно враховувати, що іншої людської масової опори для російської політики у напрямі України не існує”. Цитовані рядки належать добре відомій в Україні особі — депутатові Держдуми К. Затуліну. Навряд чи хтось зможе переконати мене у тім, що офіційний Кремль діє інакше. Пошлюся на позицію одного з найавторитетніших політиків Російської Федерації А. Кокошина, який вважає, що у відповідній політиці Росія повинна бути коректною, спиратися на стандарти ОБСЄ. “Росія, — зазначає він, — має утверджуватися як більш активний захисник прав людини на пострадянському просторі... Це — досить цивілізований метод. У цьому плані можна повчитися і в Америки, і в Європи”.

У контексті “оновленої” політики Москви щодо України треба розглядати, як зазначає журнал “Експерт”, і “інтенсивне освоєння українського економічного простору”. Москва принаймні ззовні поводить досить респектабельно: основні акценти робляться на створенні сприятливих передумов для експорту російського капіталу, що повністю вписується у стандарти сучасних міжнародних відносин. Найвідвертішим виявився колишній віце-прем’єр Росії Б. Немцов. Мені запам’яталася його “крилата” фраза, яку прочитав ще рік тому на сторінках “Независимой газеты»: “Крим не потрібно приєднувати — його потрібно скупити”.

Привертає увагу позиція ще одного з найвідоміших російських політиків — А. Чубайса, обґрунтована в його виступі у Санкт-Петербурзі (вересень 2003 р.): “Нам не потрібно вступати ні в Євросоюз, ані в НАТО. Ми не “вмістимося” туди ні економічно, ні політично, ні географічно”. Альтернативна місія Росії на теренах СНД — це “побудова ліберального імперіалізму”. Росія є не просто лідером на відповідному просторі, “вона може й повинна невинно нарощувати, посилювати та зміцнювати свою провідну позицію у цій частині планети наступні 50 років”.

Свідомо наводжу висловлювання не тих, хто багато років спеціалізується на антиукраїнській риторичі. Б. Немцов і А. Чубайс — наші друзі, що активно підтримали Помаранчеву революцію. Чи змінили вони свої погляди, мені невідомо. Цікаву думку презентує і відомий російський політолог В. Ігрунов. “Перегляд Україною своїх позицій, — зазначає він, — не може не викликати опору в Росії. Але, з іншого боку, є і просто втома. Багато хто зрадив: нарешті завдяки помаранчевій революції Росія перестане виходити з ідеологічних установок, залишить їх осторонь і у відносинах з Україною керуватиметься суто прагматичними міркуваннями”. Є й інша обставина, до якої привертає увагу директор Міжнародного інституту гуманітарно-політичних досліджень: “У Росії нині формується клас людей, котрі приймають рішення, які загалом починають негативно ставитися до розвитку російсько-українських відносин”^{*}.

Залишаю право читачеві самому зробити висновки. Був і залишаюся прибічником активного економічного співробітництва з Росією на паритетних засадах і тому у відповідних оцінках можу припуститися помилки. Для роздумів можу назвати лише такі показники: у 2004 р. частка України у російському імпорті товарів складала 6 %, тоді як у нас частка Росії — майже 36 %. Так хто програє від такої політики, і насамперед економічно?

При цьому проблема україно-російських відносин має значно ширший зміст. Для нас вона має не лише

* День. 2005. 16 квіт.

зовнішній, а й принциповий внутрішній підтекст, не лише економіку, а й широкі пласти гуманітарних відносин. Маю на увазі і ситуацію “Схід—Захід”, що, як було показано вище, має об’єктивне підґрунтя. У зв’язку з цим проблема зміцнення внутрішньої політичної стабільності в нашій державі у багатьох аспектах кореспондується і з відносинами з Росією.

Підсумовуючи питання “м’якої гегемонії”, ще раз хочу акцентувати на достатній коректності її складових з огляду норм і стандартів міжнародних взаємин. Тут уже не порушуються (як раніше) проблеми суверенітету України, її кордонів. Ідеться про інше — про права людини, економічний прагматизм і співробітництво в духовній сфері. У зв’язку з цим можу припустити, що той же А. Чубайс (якому загалом симпатизую) уже не хоче відвойовувати лідерство на теренах СНД інструментами “класичного” імперіалізму. Все може бути. Не виключаю і того, що В. Путін нині дотримується зовсім інших, ніж раніше, поглядів. Говорю про це лише тому, аби попередити легковажність у тих перших кроках зовнішньої політики, які вже робляться новою владою.

Наша політика відносно Росії має бути якнайшвидше очищена від уже звичних для нас гасел революції. Справа не в тому, як ми будемо називати нові відносини з Росією — стратегічними чи просто добросусідськими, партнерськими. Визначальним є їх змістове наповнення. Згоден із тими, хто вважає, що стратегічним для будь-якої держави може бути лише один — головний — вектор її політики. Для нас це курс на євроінтеграцію, набуття у перспективі членства у Євросоюзі. Однак не можуть не викликати занепокоєння відверті маніпуляції “російським чинником”, яких припускаються окремі недалекоглядні українські політики, навіть наділені владними повноваженнями. Маємо своєрідне намагання спорудити нову “берлінську стіну”, але тепер уже на кордоні з Росією, і у такий спосіб довести свою прибічність західним цінностям та демократичним ідеалам. Це не просто абсурдна, а й надзвичайно небезпечна для нашої держави позиція.

Хочеться вірити, що нова влада не піддасться таким устремлінням. Нам потрібно поглиблювати україно-росій-

ське співробітництво. Водночас розуміти й те, що між-державне співробітництво — це не люб'язність, яку одна країна виявляє до іншої. Співробітництво — це відносини, пов'язані з реалізацією кожною стороною насамперед власних національних інтересів, це водночас і постійний діалог щодо з'ясування можливостей їхнього оптимального втілення. Здавна уважалося, що ефективною може бути лише та політика, яка не зменшує, а збільшує число друзів своєї держави. Чи керуємося ми насамперед цим принципом сьогодні? У мене з приводу цього виникає багато сумнівів, з якими я і вирішив поділитися на сторінках цієї книги.

Терпеливість та далекоглядність у зовнішній політиці — це ознака політичної мудрості. Те, що ми отримали нині потужну, насамперед морально-політичну, підтримку Заходу, не робить наше міжнародне становище більш простим, а завдання зовнішньої політики — більш легкими порівняно з тим, що ми робили раніше, здавалося б, із максимальною мобілізацією сил. І це не аномалія, а природний стан суспільства, що прагне відчутного прогресу, логіка якого завжди ґрунтується на принципі руху від простого до складного.

Зазначу й інше. Можливо, я помиляюсь, але мені здається, що пошук формули мудрого зовнішньополітичного курсу нашої держави має розпочинатися не з визначення логіки євроінтеграційного процесу, в якій основні проблеми у принциповому плані вже опрацьовано раніше, а з осмислення нових аспектів стратегії наших відносин із Росією. Від успіхів насамперед на цьому завжди для нас суперскладному напрямі залежать і наші реальні зрушення у реалізації євроінтеграційної стратегії. Авторитет держави буде на порядок вагомішим, якщо ми, спираючись на зроблене у попередній період, зможемо піднятися на більш високий рівень відповідної співпраці. І навпаки — Україна, відгороджена кам'яним муrom від Росії, суттєво втрачатиме у геополітичній вазі. Тож тестування на нашу політичну зрілість торкатиметься насамперед цих аспектів.

Післямова

Знову повернуся до об'єктивних передумов Помаранчевої революції. Як показано у представленому аналізі, вони кореспондуються, з одного боку, із цілком закономірними суперечностями перехідного суспільства, незавершеністю трансформаційних реформ, допущеними при їх проведенні прорахунками та деформаціями, а з іншого — із природним прагненням суспільства їх найшвидше подолати. Акценти, зроблені в книзі з приводу **об'єктивності передумов Помаранчевої революції**, мають сприяти ліквідації її упередженого сприйняття, яке й досі зберігається у досить великої частини українського суспільства. Помаранчева революція — це вже те, що відбулося, це вже невід'ємна сторінка нашої історії, це ми самі, це пафос нашого самоствердження й наші надії на майбутнє — і всі ми маємо сприймати її саме такою, в усіх її здобутках і втратах.

Водночас маємо закріпити в собі чи не найголовнішу ознаку революційної доби — активну позицію всього суспільства, кожного з нас, щодо процесів, які характеризують зміст пореволюційних перетворень, визначають перспективи нашої держави, логіку суспільного прогресу. Творення нового завжди набагато складніше, ніж безпосередня робота революції, і саме через це **громадська активність кожного з нас є нині чи не найвищою суспільною цінністю**.

Виходячи з цих передумов я намагався не лише показати об'єктивні суперечності й деформації попереднього етапу розвитку нашої держави, котрі, як це мені бачиться, сформували передумови Помаранчевої революції, а й насамперед зосередити увагу на **обґрунтуванні ме-**

ханізмів конструктивних рішень, на логіці всього комплексу перетворень на завершальному етапі розпочатих ще 1991 р. системних трансформацій, нашого прилучення до сучасних надбань європейського цивілізаційного процесу. Я свідомо намагався уникати конкретики, що пов'язана з інструментарієм окремих рішень. Розумію, що це завжди важливо, але нині, на моє переконання, не є головним.

Так склалося, і про це йдеться у книзі, що революція не мала чітко окресленої стратегії майбутнього, філософії нашої перспективи. Усі завдання, що стосуються відповідних обґрунтувань, вона залишила учасникам пореволюційного процесу. І коли ми констатуємо особливі складнощі розпочатих перетворень, відсутність в них внутрішньої конструктивної логіки, вказуємо на нові (можливо, не менш складні, ніж попередні) суперечності, суперечності, які вже є породженням нової влади, то думаю, що усім зрозумілі підвалини цих обставин. Вони пов'язані з **несформованістю загальної філософії завершального етапу трансформаційного процесу**. У представленій на розсуд читача роботі я намагався якимось чином сприяти подоланню цієї ситуації.

Мені доводилось і раніше писати про **світоглядний вакуум**, який сформувався на попередньому етапі реформ, про недостатню аргументованість філософсько-мотиваційних джерел здійснюваних впродовж усіх років незалежності перетворень. Зрозуміло, що за такої ситуації про свідому й активну участь кожного індивіда у державотворчому процесі не може бути й мови. Людина впевнена в самій собі і активно діє лише тоді, коли живе відповідно до очікуваних нею суспільних перетворень, передбачуваних та прогнозованих соціально-політичних змін. Цього не було раніше, і ця вада ще більшою мірою поглибилася тепер. Зрозуміло, що для її подолання потрібен час, потрібна велика колітка робота, яка такою ж мірою є значущою для оновлення нашого суспільства, як і розбудова економіки, соціальної сфери, політичної інфраструктури. За словами Конфуція, "Якщо валиться система мислення, то валиться й порядок". Це має дуже добре усвідомлювати нова влада. Ситуація, яка нині вимальовується, у своїй основі відтворює елементи горбачовської "перебудови": спочатку всі їй аплодували, а потім почали формуватися стійкі розчарування.

З огляду на це маємо відчуті специфіку поточного моменту. На відміну від стихійного сприйняття ідей Майдану

нині розпочався природний процес активного осмислення світоглядних цінностей Помаранчевої революції. Люди дедалі частіше починають ставити перед собою запитання: а, власне, куди нас ведуть ті, хто називає себе революціонерами; що нас очікує у майбутньому; якою врешті-решт є перспектива нашої держави... Все це законірно. Адже загальні гасла — демократія, ринкова економіка, заможне життя, євроінтеграція — проголошувалися й раніше. Революція засвідчила, що вони втілювалися в життя далеко не в усьому послідовно та коректно. Тож якими будуть нові шляхи та методи їхньої реалізації, що робитиме влада після того, коли, скажімо, засадить усіх бандитів за ґрати? Чи залишатиметься цей процес перманентним і чи все у підсумку зводиться лише до цього? Ні, звичайно. Так що ж тоді буде? Відповіді на ці запитання суспільство поки що не отримало.

Ми завжди вважали і вважаємо тепер, що світоглядний вакуум, про який ідеться, зможе заповнити тільки одне — **національна ідея, квінтесенцією якої є наша державність, суверенність, консолідація політичної нації, забезпечення її самоідентифікації.** Помаранчева революція з особливою гостротою висвітила і цю проблему.

Маємо бути свідомі того, що за роки незалежності українська нація поки що не відтворила повною мірою своє обличчя. Ми не розв'язали проблему національного примирення, не вирішили низки питань, що стосуються ситуації "Схід — Захід", інших не менш значущих завдань. Для цього потрібен час, для цього потрібна розумна політика. Україна відбулася як держава, тепер ми повинні утвердити себе як українська політична нація. Саме від цього і залежатиме наше майбутнє, у тому числі й наші перспективи євроінтеграції. Це для мене беззаперечна істина. Ще раз наголошую — політичним суб'єктом історії може бути лише політична нація — нація, що піднялася до рівня самоусвідомлення себе і своєї історичної місії. "Історія, — писав відомий український учений В. Шаян, — це процес самоусвідомлення нацією своєї сутності; через усвідомлення себе самої у процесі історії нація здійснює своє призначення"^{*}.

За 14 років системних реформ ми зробили у становленні та розвитку власного суверенітету чи не найбільше. Але нікому з політиків це не дає права відсувати на другий

* Шаян В. Віра предків наших. С. 454.

план чи не найпринциповіше застереження нашої історії — надзвичайну вразливість української генетики. Йдеться про специфіку генетичного коду нашого минулого, генетичну спадщину української нації, її багатовікову бездержавність, про структурну незавершеність процесу утвердження української політичної нації, її духовного відродження. Тут недопустимі будь-які ілюзії. Ми ще не подолали жажливих наслідків політики денационалізації, яка протягом багатьох століть насаджувалася українському народові, ще не пройшли весь тернистий шлях утвердження власної ідентичності.

Переконаний, що це добре усвідомлює вище політичне керівництво. Однак на практиці утверджується антитеза: у якості державної домінанти визначається ідеологія так званої **наздоганяльної модернізації**, яка по суті розглядається новою владою (як це можна оцінити виходячи з того, що робиться і що декларується на майбутнє) як основа здійснюваних модифікацій, одна з прерогатив у трансформаційному процесі. Тут існує принципова стратегічна суперечність, яка потребує чільної уваги.

По-перше, не можна не бачити того, що рух уперед за завчасно заданою траєкторією, за опрацьованими кимось і нав'язаними суспільству ззовні схемами та моделями не лише суперечить високим ідеалам відтворення національної ідентичності, утвердження власного "Я", а й призводить до інтелектуальної деградації суспільства, спустошення свідомості особистості. Людина перестає бути суб'єктом здорового глузду: її суспільні очікування та оцінкив судження будуються не на основі власних відчуттів і реального досвіду, а лише через критерій механічного зіставлення, через безальтернативну аксіому: а в них це робиться по-іншому...

Все це не може не супроводжуватися **девальвацією духовного потенціалу суспільства**. Знецінюється й наука. Втрачаються роль та значущість будь-якого наукового пошуку, зокрема спостереження та аналізу закономірностей суспільного розвитку. Розуміння таких закономірностей нікого не цікавить. Вони по суті стають зайвими. Адже в системі наздоганяльних технологій траєкторія суспільного прогресу не лише визначена заздалегідь, а й цілком формалізована: її втілено у вже випробувані іншими державами математичні моделі — так звані комп'ютерні матриці. Не випадково, що саме це, далеко не кожному зрозуміле поняття ("матриця"), є наймоднішим в офіційній лексичі.

І тут знову колізія: політики, в яких магічне слово “матриця” стає визначальним аргументом доказовості, не хочуть думати про те, що у цьому разі не лише для них самих, а й для суспільної свідомості загалом внутрішній зміст процесів, що відбуваються, втрачає будь-який сенс. Не лише економіці, а й суспільству в цілому загрожує перетворення на добре відому з теорії управління структуру “black-desk” — “чорного ящика”, в якій значущим є лише те, що отримується на “вході” та “виході”, а все те, що стосується змісту внутрішніх процесів, не може бути предметом уваги.

У зв'язку з цим не могу не послатися на слова Ф. Гаєка. “Чим вищі розумові здібності та рівень освіти індивідуумів, — підкреслює нобелівський лауреат, — тим більшою мірою відрізняються їхні смаки та погляди, а той, хто шукає єдності поглядів, має опуститися у сфери, де домінує нижчий моральний та інтелектуальний рівень”⁴. Не важко зрозуміти, що, цілком покладаючись у своїх пошуках оптимальної економічної чи соціальної політики на вже опрацьовані “матриці”, ми заздалегідь визначаємо своє особисте місце, а також місце своєї країни у сферах, де “домінує нижчий моральний та інтелектуальний рівень”. Мені дуже не хочеться погоджуватися з таким визначенням. Саме тому я весь час протестую проти цього.

По-друге, неважко побачити, що на основі утвердження принципів наздоганяльної ідеології **деформується політична система суспільства — вона стає однополярно орієнтованою**. Формується ситуація “придушеного плюралізму”, тоді як справжній плюралізм поглядів як основа демократії практично виключається. Однобічно, а відтак і спотворено тлумачаться й історична місія народу, його роль у визначенні долі своєї країни, її державної розбудови. У ситуації, про яку йдеться, народ як основний суб'єкт суспільного прогресу вже не може вважатися носієм своєї історії. **Відтак пореволюційний процес дедалі чіткіше набирає рис не способу самореалізації народу, не життя народу в його власній історії з відповідними колізіями та суперечностями, а механічного втілення запозичених цінностей.**

Разом із тим світовий досвід промовисто свідчить: жодна країна, що досягла помітних успіхів у розбудові власної держави, не збочувала на шлях сліпого копіювання чужих

⁴ Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. С. 201.

здобутків, зокрема у розв'язанні нагальних економічних питань. Щодо відомих країн, з якими пов'язується так зване економічне диво (Японія, Франція, Німеччина, нові індустріальні держави), то кожна з них у своєму розвитку максимально спиралася не лише на власну економічну специфіку, а й на історичні традиції, генетичне коріння, властивості національного характеру, культуру своїх народів. Те саме можна сказати й про такі країни, як Туреччина, Єгипет, Саудівська Аравія, Китай, В'єтнам та інші, що сьогодні швидко прогресують у реформуванні власної економіки.

Не є винятком у цьому й окремі країни з перехідною економікою. Пошлюся на слова Вацлава Клауса — колишнього чеського Прем'єра, одного з найавторитетніших, на мій погляд, політичних діячів на посткомуністичному просторі. Пояснюючи під час свого візиту до Москви відмову Чехії від співробітництва з МВФ, В. Клаус підкреслив: "Я відношу себе до тих політиків, які знають, що економічна, соціальна, політична — взагалі суспільна трансформація — це свого роду «домашнє завдання», — тут немає нічого, що можна було б імпортувати. Це не питання добрих чи поганих порад. Це питання здатності країни самій щось робити. А роль решти світу в цьому вкрай обмежена"*.

А ми сьогодні, з одного боку, заявляємо про свої наміри розбудувати міцну, авторитетну суверенну державу, а з іншого — весь час комусь б'ємо чолом, прагнемо бути "такими, як усі". Тут наявна глибока суперечність. Не враховується те, що світоглядні чинники (а це насамперед культурна спадщина, неписані звичаї та традиції народу, ментальність людей) формують так звані неофіційні обмеження суспільних перетворень, які на відміну від офіційних консервативні за своєю суттю. Вони не можуть змінюватися негайно. Ця важлива закономірність має найширше підтвердження у світовій історії. "Євреї, курди та інші численні етнічні групи збереглися впродовж століть, незважаючи на безконечні зміни в їхньому офіційному становищі, — зазначає Д. Норт. — Навіть російську революцію, — мабуть, найрадикальніше офіційне перетворення суспільства — не можна збагнути без дослідження виживання й тривалості багатьох неофіційних обмежень***. Діаметральна протилежність — Латинська Америка, де "чужу сукупність

* Независимая газета. 1999. 9 нояб.

** Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. С. 52—53.

правил було накинуто на довготривалу спадщину централизованого бюрократичного контролю, супроводжуваного ідеологічним сприйняттям проблем. Внаслідок цього латиноамериканські схеми федерального устрою й зусилля, спрямовані на децентралізацію влади, не спрацювали...” * Тож корені світоглядної кризи, яку не змогла подолати Помаранчева революція і яка нині має всі ознаки поглиблення, мають об’єктивні передумови. Вони безпосередньо кореспондуються із суперечностями наздоганяльної ідеології, що ставиться нині в основу суспільних перетворень.

По-третє, відлунням наздоганяльної ідеології стає **деградація реформаторської еліти. Прагнучи будь-що утвердити у власній країні чужі стандарти, вона денационалізується, стає космополітичною, віртуальною.** Непослідовність української національно-демократичної еліти, зокрема криза українського національного руху, пояснюються, як на мене, саме цим феноменом. Представники нашої еліти живуть в Україні — і нібито не живуть у ній. Прикриваючись гучними фразами реформаторства та модернізму, вони насправді перетворюються на провідників волі донорів, на слухняних першокласників, що сприймають усі рекомендації ззовні за чисту монету. Саме на такій світоглядній базі сформувався найбільш політизований та ідеологізований за всю історію нашої незалежності нинішній “правлячий” клас, який намагається будь-що вищитися над суспільством та нав’язати йому “свої” (насправді ж запозичені) погляди й “демократичні стандарти”. Небезпечним є те, що фактично заперечується будь-який діалог із суспільством, тим більше за післяреволюційних умов: мовляв, навіщо, коли всі проблеми нашого майбуття вирішено Майданом?..

Отож іще раз хочу привернути увагу до однієї з чи не найгостріших проблем — **проблеми дефіцитності у нашої еліти почуття святості Вітчизни та патріотизму.** Нам конче необхідно **віднайти механізми органічного поєднання державництва і патріотизму нації.** Коли бачиш увесь той бруд, який упродовж останнього часу виливається на нашу державу, в тому числі з найавторитетніших європейських трибун, насамперед вражає те, що робиться все це “українською рукою”! Як тут знов і знову не згадати книгу В. Липинського “Листи до братів-хліборобів”! “Основний дух цієї книги — державництво і

* Там само. С. 133.

патріотизм”, — говориться в її вступній частині. Мені б дуже хотілося, аби представники політичного класу виявили потребу хоча б потримати у своїх руках це безцінне видання.

Історія нашої держави засвідчує незаперечну істину: щоразу втрата Україною державності ставала можливою через втрату державницьких ідеалів насамперед у її керівної верхівки. З урахуванням цього цілком осмисленою була позиція Росії, яка успішність політики колонізації вбачала передусім у “приватизації” української еліти. Українська Гетьманська держава остаточно знекровилася лише після того як Катерина II “приватизувала” козацьку знать. У зв’язку саме з цим В. Липинський вважав чи не найнебезпечнішою рисою української політичної еліти “плазування перед чужоземним”. Ідеться про орієнтацію окремих груп українських політиків, які прагнуть “знайти собі поза межами України союзника, запевнити його у своїй безмежній відданості і, одержавши в той спосіб ласкаву допомогу, захопити з цією допомогою владу над своїми земляками. Але ж ці земляки теж мають свої орієнтири”. Ці слова іменитого вченого датуються 1926 р. “Одсепаруватися від Польщі, але так, щоб не утопитися в руському морі, — акцентував В. Липинський, — ось проблема, остаточне розв’язання якої не знайшло українство в протязі тисячі літ”. Через те В. Липинський наголошував на необхідності виваженого підходу у відносинах з Росією. Війна з Москвою, підкреслював він, “розколює українське суспільство на дві взаємно себе знекровлюючі частини. До того ж українські низи ніколи не хотіли, не хочуть і не будуть хотіти воювати з Москвою”^{*}.

Звідки ще одна вимога до політичної еліти — наполеглива праця на ниві консолідації нації, подолання психології “паразитичного розчленування нації на своїх і чужих”. У цьому контексті до справжньої політичної еліти я відношу дуже вузький, ще остаточно не сформований прошарок політиків-інтелектуалів, які бачать консолідацію українського суспільства як основу його реального прогресу, а також забезпечення політичної конструктивності та державотворчої єдності верхів. Із цього списку я без застережень викреслюю тих політиків, які за державницькою риторикою ховають власні амбіції. Коли основні політичні акценти розставляються на тому, що волю і суспільний прогрес нам подарують іззовні, то це не державницька

^{*} Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. VI, IX.

ідеологія, а ідеологія посередництва між Заходом і власним народом. Для того, щоб у надзвичайно складній як внутрішній, так і зовнішній ситуації реалізувати нові завдання, дійсно освячені Майданом, потрібно мати, крім Бога в серці, ще й елементарні здібності та вміння буквально щодня вирішувати непрості й часто непередбачувані питання державотворчого процесу.

Якісні відмінності нашої політичної еліти від європейської полягають насамперед у тому, що там статус елітних верств суспільства визначається не стільки їхніми ієрархічними повноваженнями та власним капіталом, скільки якістю отриманої освіти, накопиченими знаннями, компетенцією, інтелектуальністю. Українська політична еліта має іншу генетику. Вона, як зазначалося вище, уособлює, з одного боку, партійно-комсомольську та господарську номенклатуру минулого, з іншого — нових господарських "баронів", що утвердили себе на основі суперечливих механізмів первісного нагромадження капіталу, його тінізації, зрощування з державною бюрократією. І та, й та частини політичної еліти відірвані від інтелектуальних основ розвитку суспільства, і обидві вони не можуть бути щирими перед суспільством. Це наша спільна трагедія. Водночас потрібно з розумінням ставитися до причин незрілості еліти, оскільки практично вся історія України, й насамперед ХХ століття, супроводжувалася перманентним знищенням української національної еліти як такої.

Нині в Україні тільки-но розпочався **процес елітаризації політичної еліти**, який здійснюється через її оновлення, поповнення молодого верствою. Цей процес має розглядатися не лише як важлива складова державного будівництва, а й як основа політичного модернізму і тому потребує осмисленої загальнодержавної політики. Важливо забезпечити відкритість формування нової верстви політичної еліти, упередити можливість її трансформації у "нову номенклатуру", подолати пріоритетність "економізму" над політичним мисленням. Зрештою українська політична еліта має стати складовою європейської демократичної еліти, ідентифікувати себе з урахуванням відповідних цінностей. Зрозуміло, що йдеться про досить тривалий час перетворень, які можуть здійснюватися лише поступово, на еволюційній основі. А поки що мусимо констатувати: системна незавершеність процесу формування української національної еліти, яка б за своїми якісними характеристиками відповідала вимогам консолідації

суспільства та національного самоутвердження, залишається нині однією з найвразливіших позицій державотворчого процесу.

Нинішній період розвитку суспільства майже щодня засвідчує гостроту проблеми, що порушується. "Головний дисбаланс в Україні, як з'ясувалося, — зазначає, аналізуючи підсумки 100 днів президентства В. Юценка, політолог А. Окара, — зовсім не між Заходом і Сходом, не між "синіми" та "помаранчевими", а між енергетикою і масштабом особистостей більшості нових владарів. Точніше, річ у тому, що особистісний масштаб представників нового режиму не відповідає тим колосальним завданням, які стоять перед Україною"*.

До цього можна лише додати, що не відповідає він і вимогам Майдану, високим цілям Помаранчевої революції.

Акцентую на цьому увагу, аби підкреслити органічний зв'язок двох взаємозалежних процесів — формування національної ідеї, яка має лягти в основу філософії нашого майбутнього, і дієздатної, конструктивної у своїх устремліннях національної еліти. Ще раз наголошую на визначальному: **українська національна ідея може бути сформована не із зарубіжних аналогів і "матриць", а виключно з історії України, вона має спиратися на духовну суверенність нації, її споконвічні ідеали.** Нації, писав Д. Донцов, які прагнуть не створювати нове, а копіювати, які не здатні шукати власної ідеї, власного шляху, стають урешті-решт націями-сателітами. Тому нація, яка хоче перемогти, не може жити лише чужими ідеями й теоріями, не може мати плебейську свідомість, не може зректися власної героїки. Кожна нація, наголошував він, має свою правду і повинна лише їй коритися.

Це — принципової ваги точка зору, яка дедалі більшою мірою поділяється науковою громадськістю нашої держави. Відомий учений Ю. Шаповал називає всю історію України історією політики орієнтації. "Україна, — пише він, — ніколи не шукала самостійного шляху або принаймні ця лінія не перемагала на якихось важливих історичних етапах... Це ключова річ, про яку варто говорити, бо те, що ми маємо сьогодні, це є по суті та сама політика орієнтації" **.

Такої самої думки Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. "Щодо української ідеї, — зазначають вони, — то

* Дзеркало тижня. 2005. 7 трав.

** День. 2004. 14 черв.

її місія — вберегти суспільство від чужинських світоглядних імплантацій, дати зрозуміти, що українське питання — справа українського народу. І саме українці повинні його вирішувати, а не Росія, Німеччина чи Франція^{*}. Для мене особисто — це визначальна позиція нашого державотворення. Саме її обґрунтуванню я присвятив свою книгу "Час національного пробудження", яка писалася ще задовго до президентських виборів 2004 р. Надзвичайно прискіпливо ставлюся до всього того, що стосується утвердження цієї позиції, і сьогодні.

І останнє. Маємо бути свідомі й того, що в історії людства перемагають лише ідеї романтичного змісту, емоційні й фантастичні. "Ні одна ідея не перемагала, — наголошує Д. Донцов, — яка не носила прикмет "романтичної" доктрини, яка не мала на своїм чолі фанатиків. Також не перемагала й та ідея, що не просувала людськість в її розвитку хоч на один крок наперед"^{**}. Глибоко переконаний у тому, що ці глибокі ідеї повною мірою кореспондуються з нашим сьогоденням. Майдан, Помаранчева революція загалом утворили для цього надзвичайно сприятливі передумови. Їх потрібно реалізувати. Я у це широко вірю. І кожна сторінка книги, яку я пропоную своєму читачеві, сповнена цієї віри.

Постскриптум

Політичним землетрусом назвала німецька "Frankfurter Allgemeine Zeitung" негативні результати референдумів щодо європейської конституції, які відбулися в кінці травня — на початку червня 2005 р. у Франції та Нідерландах. За оцінкою газети, — це удар в саме серце Європейського Союзу, який матиме серйозні наслідки для його майбуття. Про які наслідки йдеться? Яким чином вони позначаться на реалізації євроінтеграційної стратегії України? Ці питання прямо кореспондуються з низкою проблем, розглядуваних на сторінках цієї праці, тому було б некоректним їх не прокоментувати, хоча книга вже повністю підготовлена до друку.

- ^{*} Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. С. 364.
- ^{**} Донцов Д. Твори. Т. 1. С. 382.

Хочу насамперед застерегти читача від невиважених оцінок. За всього драматизму того, що відбулося, ні в кого не повинно виникати сумнівів із приводу унікальної європейської моделі інтеграційного процесу, що базується на прагненні до справедливої взаємодії країн, які беруть у ньому участь, на розумінні людської гідності як найвищої цінності. Основні акценти політики ЄС попередніх років зосереджувалися на економіці. Найважливішими здобутками тут стали формування спільного ринку, запровадження загальноєвропейської валюти, прийняття відомої Лісабонської стратегії, що поставила завдання зробити в перспективі економіку ЄС найбільш динамічною та конкурентоспроможною в світі. Разом із тим реалізація цього досить амбітного проекту зустрілася з серйозними труднощами. Виявилося очевидне: жодна економічна система не може бути міцною без політичної основи. Без такої основи неможливі і зовнішньополітична дієздатність, а також проголошена ЄС автономізація європейської політики безпеки та оборони. Відтак зрозумілі цілі європейської конституції. Йдеться про утвердження конституційних засад не лише економічної (така фактично вже відбулася), а й політичної Європи. Конституція покликана вдихнути в ЄС нове життя, істотно зміцнити конкурентоспроможність європейської інтеграційної моделі.

Важливо зрозуміти й логіку формування на основі конституції європейської політичної спільності. Мова йде не стільки про механізми політичного співробітництва незалежних держав—членів ЄС, скільки про значно більше — створення інституційних засад наднаціональної Європи, її фактичну федералізацію, формування передумов ще не відомої світовій практиці постнаціональної демократії, про трансформацію національної та культурної ідентичності у спільну (колективну) ідентичність. Мені видається, що в негативних результатах референдумів окреслилася насамперед неготовність європейської спільноти до прийняття саме такої глибини політичних перетворень.

Таким же чином окреслилася і недостатня підготовленість процесу розширення ЄС, поспішність і у цьому питанні. В одному з повідомлень Інтернету з приводу результатів референдуму в Нідерландах висловлювалося таке застереження: "Ми не проти розширення Європи, ми проти того, що Європи стає занадто багато, а її зміст обходиться дуже дорого". Половина респондентів, що проголосувала проти конституції, назвала мотивом своєї позиції "надмірне розширення ЄС". Це пов'язується передусім із суттєвими

економічними та соціальними диспропорціями, необхідністю значних субсидій для їх подолання, з іншими суперечностями. Звісно, що польський фермер дуже задоволений отримуваними нині від ЄС субсидіями. Але водночас у старожилів Євросоюзу багато власних, достатньо гострих проблем.

Акцентую на цих питаннях з урахуванням проєкції і на нашу дійсність. За статистикою МВФ, ВВП на одну особу в Польщі у 2,5 раза менший, ніж у Нідерландах та Франції, а у нас таке відставання п'ятикратне. До того ж у політиці євроінтеграції проблеми нашого економічного відставання, як на мене, не є найгострішими. У питаннях політичної та правової культури, суспільного сприйняття високих цінностей реальної демократії та громадянського суспільства ми відстаємо від Європи навіть більшою мірою, ніж в економіці. Все це зумовлює специфічність нашого шляху, на чому я весь час акцентую увагу. Йдеться про досить тривалий відтинок часу, про цілий етап розвитку, який повинен мати відповідне наповнення. Логіка саме такої політики обґрунтована у представленій книзі. Останні події в ЄС підтверджують, як на мене, коректність такої логіки.

Тепер про перспективи ЄС. На мою думку, слід очікувати заморожування (на певний час) процесу його розширення і перенесення основних акцентів на досягнення більш глибокої внутрішньої збалансованості інтеграційних процесів у межах вже сформованого утворення. Посилення дієздатності Євросоюзу здійснюватиметься скоріше за все саме на такій основі. Відповідно про кризу ЄС можна вести мову лише як про інструмент одужання, засіб подолання суперечностей, що виникли останнім часом унаслідок далеко не в усьому виважених рішень, як передступінь виходу на скориговану траєкторію прогресу. Дуже важливо, щоби політичне керівництво нашої держави відчуло ці моменти і зробило адекватні висновки.

З М І С Т

<i>Передмова</i>	5
АНАТОМІЯ РЕВОЛЮЦІЇ	21
Об'єктивні передумови	24
Рушійні сили революції	32
Майдан і його функції	43
Історичні витоки	46
Психологія Майдану	49
Солодка миттевість свободи	53
ПРОБЛЕМА “СХІД – ЗАХІД”	61
На лінії цивілізаційного зламу	63
Духовна межовість	67
Націоналізм	72
Економічні реалії	81
РЕВОЛЮЦІЯ І ДЕМОКРАТІЯ	87
Випробування демократією	89
Глобалізація демократичного процесу.	
Пострадянська специфіка	96
Демократичні традиції в Україні	110
Прискорення демократичного процесу в сучасній Україні	116
Політична реформа	128

ДРУГА ХВИЛЯ	
ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ	133
Нова ситуація	138
Хвороба лівизни в економічній політиці	147
Демократизація власності	163
Олігархічна ротація	172
Детінізація економіки	184
Проблеми інноваційного розвитку	198
Механізми стимулювання інноваційного процесу	201
Реіндустріалізація	209
Зміцнення гривні	219
НОВІ АКЦЕНТИ	
СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	229
Концептуальні позиції	232
Гуманізація виробничої сфери	238
Політика доходів	250
Удосконалення соціальних інститутів	255
НА ПЕРЕХРЕСТІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ	
ІНТЕРЕСІВ	261
В Європу — через політику самоутвердження	268
Україна і процеси глобалізації	280
Криза однополярності	287
Європа і США — партнерство чи геополітичне суперництво?	303
Євразія — головний геополітичний приз для Америки	313
США — Росія. Від “шлюбного союзу” до протистоянь	319
Україна — Росія: новий порядок денний стратегічного партнерства	333
<i>Післямова</i>	353
<i>Постскрипtum</i>	363

Гальчинський Анатолій Степанович

ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ І НОВА ВЛАДА

Художній редактор *Олексій Григір*
Технічний редактор *Людмила Швець*
Коректори *Алла Бараз, Ангеліна Дрожжина*
Комп'ютерна верстка *Сергія Чаплинського*

Підл. до друку 13.06.05. Формат 84 x 108/32. Папір офсет. № 1.
Гарн. Таймс. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,32. Обл.-вид. арк. 20.
Вид. № 4222. Зам. № 5-414.

Видавництво "Либідь", 01004 Київ, вул. Пушкінська, 32
Свідцтво про державну реєстрацію № 404 від 06.04.01
ВАТ "Поліграфкнига", 03057 Київ, вул. Довженка, 3

Гальчинський А. С.

Г 17 Помаранчева революція і нова влада. —
К.: Либідь, 2005. — 368 с.

ISBN 966-06-0380-0.

У книзі відомого вченого аналізуються об'єктивні передумови Помаранчевої революції, її рушійні сили, історичні, соціальні та психологічні витоки. Особливу увагу автор приділяє упередженню конфлікту між задекларованими Майданом високими стандартами суспільного прогресу і практичними кроками нової влади з їх реалізації. Згідно з логікою пореволюційних перетворень обґрунтовуються шляхи подолання попередніх деформацій, завершення розпочатих іще 1991 року системних реформ, прилучення нашої держави до сучасних надбань європейського цивілізаційного процесу.

Для широкого читачького загалу.

ББК 66.2(4УКР) + 66.3(4УКР)6

Гальчинський Анатолій Степанович — доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, керівник наукових програм Інституту стратегічних оцінок. 1994—2005 рр. — радник Президента України, директор Національного інституту стратегічних досліджень. 2000—2005 рр. — голова Ради Національного банку України. Автор понад 200 наукових праць, зокрема: «Світова валютна система» (1993), «Становлення суспільства постіндустріальної цивілізації» (1993), «Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі?» (1996), «Теорія грошей» (1996), «Обраним шляхом» (1999), «Україна: поступ у майбутнє» (1999), «Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу» (2001), «Україна — на перехресті геополітичних інтересів» (2002), «Час національного пробудження» (2004).

